

**ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**TÜRKİYE – DOĞU TÜRKİSTAN İLİŞKİLERİ
(1923-2009)**

Taner ULUS

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Vâris ÇAKAN**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

TEMMUZ - 2019

ankara

HBM

ANKARA

HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYE – DOĞU TÜRKİSTAN İLİŞKİLERİ (1923-2009)

Taner ULUS

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Vâris ÇAKAN**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

TEMMUZ - 2019

TÜRKİYE – DOĞU TÜRKİSTAN İLİŞKİLERİ (1923-2009)

Taner ULUS

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMMUZ 2019

Taner Ulus tarafından hazırlanan "Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri (1923-2009)" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / OY ÇOKLUĞU ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Unvanı Adı SOYADI

Anabilim Dalı, Üniversite Adı

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum .....

Prof. Dr. Vansu Çakan

Başkan : Unvanı Adı SOYADI

Anabilim Dalı, Üniversite Adı

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum .....

Prof. Dr. Mehmet Sahinçelebi

Üye : Unvanı Adı SOYADI

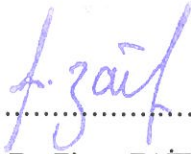
Anabilim Dalı, Üniversite Adı

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum/onaylamıyorum .....

B. Tamer Somuncuoğlu

Tez Savunma Tarihi: 29.10.2019

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Figen ZAI F

Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Taner Ulus

29.07.2019

TÜRKİYE – DOĞU TÜRKİSTAN İLİŞKİLERİ (1923-2009)
(Yüksek Lisans Tezi)

Taner ULUS

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Temmuz 2019

ÖZET

Türkiye - Doğu Türkistan İlişkileri geniş bir tarihi döneme yayılır. Bu iki Türk bölgesinin ilişkisi bazı dönemler kesintiye uğrasa da günümüze kadar devam etmiştir. Türk Tarihi ve Türk Kültürü açısından Doğu Türkistan yeri tartışılmazdır. Doğu Türkistan günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunmaktadır. Doğu Türkistan 1955'ten idari olarak Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi adıyla yönetilmektedir. Bölgenin uluslararası ticaret ve güvenlik açısından önemi gittikçe artmaktadır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin insan hakları ihlalleri sebebiyle Doğu Türkistan Meselesi günümüzde uluslararası bir sorun halini almıştır. Doğu Türkistan Meselesi, Türkiye gündeminde sık sık yer almaktadır. Türkiye ile Doğu Türkistan İlişkileri, 1865 yılında bağımsız bir devlet kuran Yakup Beg'in, Osmanlı Devleti'nden yardım istemesiyle artmıştır. Yakup Beg, Osmanlı Devleti'ne bağlılığını ilan etmiştir. Yakup Beg'in hâkimiyetinin sona ermesinin ardından bölge Çin Mançu hâkimiyetine girmiştir. Türkiye ile Doğu Türkistan İlişkileri Yakup Beg'den sonra dönemsel farklılıklar göstererek devam etmiştir. Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan'a hâkim olmasıyla bu bölgeden Türkiye'ye göçler yapılmıştır. Bu göçlerle Türkiye - Doğu Türkistan ilişkileri yeni bir boyut kazanmıştır. 1971 yılında başlayan Çin Halk Cumhuriyeti – Türkiye Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Konusu önemli bir etken olarak görülmektedir. Doğu Türkistan'daki kurtuluş hareketlerinin merkezini Türkiye ve Türkiye'deki Doğu Türkistanlılar olarak gören Çin, Doğu Türkistan konusunu Türkiye ile olan siyasi ve ekonomik ilişkilerinde gündeme getirmektedir. Türkiye, milli ve dini bağlarının bulunduğu Doğu Türkistan'da yaşanan insan hakları ihlalleri konusunda tepki göstermektedir. Bu sebepler, Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerini Türk Halkının, TBMM'nin ve Türk siyasetçilerin gündeminde tutmaktadır. Bu çalışmada coğrafi olarak birbirine uzak görünen bu iki bölgenin ilişkileri, Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların faaliyetleri ve Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinin Türk dış politikasına etkileri incelenmektedir.

Bilim Kodu :111304
Anahtar Kelimeler :Doğu Türkistan, Türkiye, Xinjiang Uygur Özerk Bölgesi, Uygur Diasporası
Sayfa Adedi :169
Tez Danışmanı :Prof. Dr. Vâris ÇAKAN

TURKEY – EAST TURKESTAN RELATIONS (1923-2009)

(M.Sc. Thesis)

Taner ULUS

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL FOR ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

July 2019

ABSTRACT

Turkey - Eastern Turkistan relations covers a large period of history. The relationship between these two Turkish regions has continued until today, although it was interrupted during some periods. The place of East Turkestan in terms of Turkish History and Turkish Culture is indisputable. East Turkestan is located in the People's Republic of China. Since 1955, East Turkestan has been administrated under the name of Xinjiang Uyghur Autonomous Region. The region is becoming increasingly important in terms of international trade and security. Due to the human rights violations of the People's Republic of China, the East Turkestan Problem has become an international problem. East Turkestan problem often takes place on Turkey's agenda. East Turkestan Relations with Turkey increased after Yakup Beg who established an independent state in 1865, asked for help from the Ottoman Empire. Yakup Beg declared his loyalty to the Ottoman Empire. After Yakup Beg's rule, the region started to be ruled by Chinese Manchu. East Turkestan Relations with Turkey have continued showing seasonal differences after Yakup Beg. After dominance of People's Republic of China on East Turkestan, migrations took place to Turkey from this region. Due to these migrations, Turkey - East Turkestan relations have gained a new dimension. After relations of Turkey and China started in 1971 East Turkistan subject is considered to be an important factor. China considers Turkey as the center of liberation movement in East Turkestan East Turkistan in Turkey as Turkey and China, raises the issue of East Turkistan in the agenda of political and economic relations with Turkey. Turkey, which have religious and national bonds with East Turkestan reacts about the violations of human rights in the region. These reasons, keeps the Turkey - East Turkestan relations on the agenda of Turkish Parliament, politicians and people. In this study, the relationship of these two regions which appear to be geographically distant, East Turkistan activities in Turkey and effects of Turkey - East Turkistan relationship on Turkey Foreign politics is examined.

Science Code :111304
Key Words :East Turkestan, Turkey, Xinjiang Uyghur Autonomous Region, Uyghur
Diaspora
Page Number :169
Supervisor :Prof. Varis ÇAKAN

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Avrupa Parlamentosu
BBP	Büyük Birlik Partisi
bkz.	Bakınız
BM	Birleşmiş Milletler
Çev.	Çeviren
ÇHC	Çin Halk Cumhuriyeti
DTİC	Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti
DTV	Doğu Türkistan Vakfı
DYP	Doğru Yol Partisi
İBB	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İKÖ	İslam Konferansı Örgütü
KKTC	Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
Mv.	Milletvekili
s.	Sayfa
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	Türkiye Cumhuriyeti
TİKA	Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı
TMB	Türkistan Milli Birliği
TRT	Türkiye Radyo Televizyon Kurumu

Kısaltmalar**Açıklamalar****UNESCO**

Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Teşkilatı

Yay. Haz.

Yayına hazırlayan

Yay.

Yayınevi

YÖK

Yükseköğretim Kurulu

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
KISALTMALAR.....	vi
İÇİNDEKİLER	viii
1. GİRİŞ	1
2. DOĞU TÜRKİSTAN	5
2.1. Genel Bilgiler.....	5
2.2. Doğu Türkistan'ın Kısa Tarihi.....	12
3. TÜRKİYE – DOĞU TÜRKİSTAN İLİŞKİLERİ	25
3.1. Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinin Tarihi Süreci.....	25
3.2. İki Dünya Savaşı Arası İlişkiler.....	29
3.3. İkinci Dünya Savaşından Soğuk Savaşın Sonuna Kadar İlişkiler	43
3.4. 1990-2002 Arası Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri.....	56
3.5. 2002 Sonrası Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri.....	84
4. TÜRKİYE'DEKİ DOĞU TÜRKİSTANLILARIN FAALİYETLERİ	95
4.1. Göçler Öncesinde Türkiye'deki Doğu Türkistanlılar	95
4.2. Türkiye'de Doğu Türkistan Dernekleri	98
4.3. Doğu Türkistan Milli Kurultayı.....	102
4.4. Gulca Olaylarının Türkiye'deki Doğu Türkistanlılara Yansımaları.....	108
4.5. 5 Temmuz Urumçi Olaylarının Türkiye'deki Doğu Türkistanlılara Yansımaları.....	111
5. TÜRKİYE CUMHURİYETİ – ÇİN HALK CUMHURİYETİ İLİŞKİLERİNDE DOĞU TÜRKİSTAN	115
5.1. Resmi İlişkilerin Kuruluşu ve Gelişimi	115
5.2. Doğu Türkistan Meselesinin İlişkilere Yansıması.....	118
6. SONUÇ	131

KAYNAKLAR	139
EKLER.....	145
EK-1. Berlin'de yayınlanan Yeni Milli Yol gazetesinde çıkan Doğu Türkistan kıyama adı yazı.	146
EK-2. Doğu Türkistan hakkında Berlin'de çıkan Milli Yol gazetesinin Mayıs nüshalarında yayınlanan haberler.....	152
EK-3. Doğu Türkistan İstiklal Mahkemesi Başkanı Abdülbaki oğlu Şeyh Sabit tarafından Mısır Mebuslar Meclisi azası Genç Müslümanlar Cemiyeti Başkanı Dr. Abdülhamit Sait'e gönderdiği mektup.....	156
EK-4. Çin Hükümeti ile kararlaştırılmış olan dostluk anlaşması projesinin imzası için Hariciye Vekaleti'ne yetki verilmesi.	158
EK-5. Emin Ali Sipahi'nin Çin Hükümeti nezdinde orta elçi olarak tayini.....	159
EK-6. İsa Yusuf Alptekin'in Hindistan'daki Türkistanlı öğrenciler hakkındaki yazısı... ..	160
EK-7. Doğu Türkistan'dan Hindistan, Pakistan ve Suudi Arabistan'a sığınmış olan 1850 Türk'ün iskânlı göçmen olarak yurdumuza kabulleri.....	165
EK-8. Milliyetçi Çin Hükümeti ile memleketimiz arasında bir Kültür Anlaşması yapılması hususunda Hariciye Vekâleti'ne yetki verilmesi.	166
EK-9. Pakistan, Hindistan ve Suudi Arabistan'da bulunan Türkistan menşeli 23 aileye mensup 66 Türk'ün iskânlı göçmen olarak yurdumuza kabulleri.....	167
EK-10. Çin Halk Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkiler kurulması hususunda Dışişleri Bakanlığı'na yetki verilmesi.	168
ÖZGEÇMİŞ	169

1. GİRİŞ

Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri, dönemsel farklılıklar göstermektedir. Türklerin Anadolu'yu yurt edinmesi sürecinde kültürel bağlar ve ilişkiler ön plandadır. Osmanlı sultanlarının halifelik unvanını kullandığı dönemlerde ilişkiler dini boyutta olmuştur. Doğu Türkistan'da Yakup Beg hâkimiyeti döneminde bunu görmekteyiz. Halifenin şehir İstanbul'un hac ibadeti rotasına girmesi de bunu göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin varlığını devam ettirebilmesi için öne sürülen Osmanlılık ve İslamcılık siyasetlerinin başarısızlığı yeni bir dönemi başlatmıştır. Osmanlı aydınları arasında Türkçülük fikri önem kazanmıştır. Türk Birliği fikirleri ve çağdaş eğitim çalışmaları Doğu Türkistan'a da uzanmıştır. Bu dönemde Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri milli bir yapı taşıyan modern eğitim faaliyetleri şeklinde görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı Devletinden farklı olarak bir ulus devlet yapısında kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrosu ve özellikle Mustafa Kemal Atatürk, Türk dili ve tarihi üzerine yapılan araştırmaları teşvik etmiştir. Bu doğrultuda kurulan Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu Türk milletinin dilini ve tarihini sistemli bir şekilde incelemiştir. Türkistan'ın bağımsızlığı için çalışan Türk lider ve aydınlarının Türkiye'de toplanmasıyla Türkiye merkez hale gelmiştir. Bu dönemde Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri Türkistan Milli Merkezi tarafından ve Doğu Türkistan'ın 1933 ve 1944 yıllarındaki bağımsızlığında bölgeye giden Türkiyeli ve Türkistanlılar tarafından şekillendirilmiştir. Komünist Çin'in 1949'da Doğu Türkistan'a hâkim olması Doğu Türkistan'dan dünyanın farklı bölgelerine göçlere sebep olmuştur. 1949 sonrası Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinde Doğu Türkistanlı göçmenlerin Türkiye tercihi ve Türkiye'deki faaliyetleri etkilidir. 1971 yılında Türkiye ile Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinin başlaması, Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinin Çin'in Doğu Türkistan politikasına göre değişim göstermesine zemin hazırlamıştır. Türkiye'de güçlenen Doğu Türkistan ve Uygur Lobisi, Çin'in Türkiye'ye olan baskısını arttırmıştır. Mesut Yılmaz hükümetinin 1998 yılında gizli genelgesi Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerini yeni bir boyut kazanmıştır. Doğu Türkistan ve Uygur Lobisi'nin faaliyet merkezini Türkiye'den taşımasıyla ve artan Türkiye – Çin İlişkileri sebebiyle Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri azalmıştır. Günümüzde Türkiye, uluslararası bir boyut kazanan Doğu Türkistan Konusuna insan hak ve hürriyetleri açısından bakmaktadır ve Çin ile ilişkilerin boyutuna göre politikalar üretmektedir. Bu çalışma bahsi geçen ilişkilerin ve ilişki dönemlerinin aydınlatılması konusundadır.

Türkiye ile Doğu Türkistan'ın bağları çok eskiye dayanır. Bu bağlar iki bölgenin halkı arasında 10. yüzyıldan itibaren komşuluk ilişkileriyle kurulmaya başlamıştır. Türkistan'ın bölünmesiyle Doğu Türkistan olarak anılmaya başlayan bölge Türk tarihinde ve kültüründe önemli bir yer tutmaktadır. Doğu Türkistan ve Türkiye Türkleri, Türk Dünyası'nın doğu ve batı uçları olarak birbirlerine uzak oldukları düşünülse de bu iki Türk kitlesinin güçlü tarihsel ve kültürel bağları bulunmaktadır. Doğu Türkistan tarihinde önemli bir yeri olan Karahanlılar ile Oğuz Türklerinin yoğunlukta olduğu Selçuklu Devleti komşuluğu ile bu iki Türk kitlesinin ilişkileri yoğunlaşmıştır. Anadolu'nun 11. Yüzyıldan itibaren Oğuz Türklerinin yurdu olmaya başlamasıyla bu ilişkiler azalsa da Moğol baskılarıyla Türkistan'dan Anadolu'ya gelen Türk kitleleri Türkistan'ın kültürel mirasını da getirerek bu iki Türk topluluğunun dini ve kültürel yakınlığına katkı sağlamışlardır. Moğol Devleti'nde önemli görevlere yükselen Uygur Türkleri Anadolu'ya kadar uzanan topraklarda kültürel varlıklarını hissettirmişlerdir. Moğolların Anadolu'ya gelişleri ile Moğolların Göktürk, Uygur ve Karahanlılar tarafından kullanılan idari terim, unvan ve adların Anadolu'da kullanılmaya başlamasıyla bunu görmekteyiz. Çağatay Devleti zamanında Türkistan'dan Anadolu'ya dönemi bir edebi etki görülmektedir. Türkistan'ın tamamında konuşulan ve etki alanı geniş olan Çağatay Türkçesi Osmanlı sarayına kadar girmiştir. Osmanlı sultanlarından Çağatay Türkçesi bilenlerin ve okuyanların olduğu bilinmektedir. Türkistan Türkleri ile Anadolu Türklerinin bağları bu dönemlerde dil ve edebiyat temelli devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılda halifeliği varlığında muhafaza edişi bu ilişkilere farklı bir boyut kazanmıştır. Tarihi ticaret ve göç yollarının yanında dini amaçlı yollar da bu iki Türk topluluğunun bağlarını devam ettirmeyi mümkün kılmıştır. Türkistanlı hacılar hac ibadetini yerine getirmek için Osmanlı Devleti'nin başkenti ve halifenin şehri olan İstanbul'u da ziyaret etmeye başlamışlardır. Doğu Türkistan Türkleri ile Anadolu Türklerinin bağları bu şekilde 19. yüzyıla kadar devam etmiştir.

Türkistan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesi bu ilişkileri farklı açılardan inceleyebilmemize zemin hazırlamıştır. Türkistan Hanlıkları, Ruslar karşısında Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmiş fakat Osmanlı Devleti bu yardımı sağlayamamıştır. Fakat 1865 yılında Doğu Türkistan'da hâkimiyet kuran Yakup Beg döneminde Osmanlı Devleti bu kez imkânları ölçüsünde yardım sağlayabilmiştir. Rus ve Çin baskıları karşısında dış destek arayan Yakup Beg, Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Osmanlı Devleti'ne bağlılığını ilan edip Doğu Türkistan'da halife adına para bastırıp, hutbe okutmuştur. Bu dönemde ilişkiler kısmen daha yoğun olsa da kalıcı olmamıştır ve Yakup Beg hâkimiyetinin

sona ermesiyle kesintiye uğramıştır. Osmanlı Devleti'nin Doğu Türkistan'a olan ilgisi Balkan Savaşları, 1. Dünya Savaşı gibi savaşlar sebebiyle azalmıştır. Bu dönemlerde Doğu Türkistan'da Türkiyeliler görülmektedir. Milli Mücadele Dönemi'nde bir ilişki kurulamamıştır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla ilişkiler farklı bir boyut kazanmıştır. Milli bir devlet yapısında olan Türkiye Cumhuriyeti, uzun yıllar bağımsız tek Türk devleti olmasının da sorumluluğuyla topraklarını tüm Türklere açmıştır. Batı Türkistan'daki Rus ve Doğu Türkistan'daki Çin baskısından kaçanlar için Türkiye Cumhuriyeti uğrak yeri olmuştur. Doğu Türkistan Türklerinin 1930'lu ve 1940'lı yıllarda bağımsızlık kazanmaları Türkiye'de sevinçle karşılanmış fakat önemli bir destek verilememiştir. Doğu Türkistan'daki Komünist Çin Halk Cumhuriyeti hâkimiyetinin kuruluş dönemlerinde Doğu Türkistan'da aktif bir Türkiye etki ve ilişkisi görülmemektedir.

Yaklaşık bir asır dünyadaki tek bağımsız Türk toprağı olan Türkiye, ülkelerinde önemli bir Türk nüfusu barındıran Rusya ve ÇHC için Pantürkizm'in ve Turancılığın merkezi olarak görüldüğü için Batı ve Doğu Türkistan ilişkileri bu iki devlet tarafından engellenmeye çalışılmıştır. Bölgeden göç eden Doğu Türkistan Türklerinin ve bağımsızlık dönemi liderlerinin Türkiye'ye göç etmesiyle ÇHC'de Pantürkizm'i ve Turancılığın merkezinin Türkiye olduğu algısı yerleşmiştir.

Bu çalışmanın amacı Türkiye – Doğu Türkistan ilişkilerini kronolojik bir sırayla incelemektir. Değişen bölgesel ve küresel düzen içinde bu ilişkileri yorumlamak ve ilişkilerin niteliği hakkında değerlendirmeler yapmaktır. Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri üzerine genel bir çerçeve çizilmesinin ardından Türkiye'de Doğu Türkistan dernek ve kuruluşlarının çalışmaları incelenecektir. Genel bir tarihsel zemin üzerinde son dönem ağırlıklı incelemeler yapılacaktır.

Doğu Türkistan'ın günümüzde özerk bir bölge olması ve özerkliğin sadece resmiyette görüldüğü bir bölge oluşu nitelikli bilgilere ve belgelere erişimi engellemektedir. Bu durum çalışmanın kaynaklarını belirleme açısından zorluk çıkarmıştır. Doğu Türkistan konusunda ÇHC'nin bölgeyi yoğun baskı altında tutması bilgiye ulaşımı veya ulaşılan bilgileri teyidi zorlaştırmaktadır.

Çalışmamızın kaynaklarının önemli bir kısmını TBMM tutanakları oluşturmaktadır. Tutanak Müdürlüğü tarafından düzenlenen Tutanak Dergisi, meclisin açılışından itibaren hazırlanmaktadır. 1920 yılından günümüze kadar yayımlanan Tutanak Dergileri dijital ortama aktarılmıştır. Tutanak Dergileri, 01.10.2000 tarihinden sonra hem dijital olarak hem de basılı olarak Tutanak Müdürlüğü tarafından yayımlanmaktadır. Türk milletinin iradesini

temsil eden TBMM, Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri üzerine konuşmaların yapıldığı, Doğu Türkistan üzerine hükümet yetkililerine soruların sorulup soru önergelerinin verildiği bir merkez konumundadır. Kayıt altında alınan konuşmalardan yola çıkılarak halkın, siyasetlerin ve hükümetlerin Doğu Türkistan konusuna bakışları incelenmiştir. Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar çalışan meclislerin tutanakları incelenmiş ve Doğu Türkistan ile ilgili olan tutanaklar değerlendirilmiştir.

Doğu Türkistan'ın Üç Efendi'sinden (Mehmed Emin Buğra, İsa Yusuf Alptekin, Mesut Sabri Baykuzu) ömrünün önemli bir kısmını Türkiye'de geçiren İsa Yusuf Alptekin'in hatıraları bir diğer önemli kaynak olarak kullanılmıştır. Ömer Kul tarafından yayına hazırlanan Esir Doğu Türkistan için-1 / İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları ve Esir Doğu Türkistan için-2 / İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları kitapları hem Doğu Türkistan'ın son yüzyılı hem de Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerin tarihi için değerli kaynaklardır. İsa Yusuf Alptekin'in faaliyetlerini bu kitaplar sayesinde ve meclis tutanaklarının da desteğiyle takip edebilmekteyiz. Doğu Türkistan için önemli bir lider ve bürokrat olan İsa Yusuf Alptekin hem Doğu Türkistan'ın hem de Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların sesi olmuş ve onlar için çalışmalar yapmıştır.

Bir diğer önemli kaynak ise Mehmet Saray'ın Doğu Türkistan Türkleri Tarihi adlı eseridir. Doğu Türkistan'ı coğrafi, tarihi, kültürel olarak inceleyen Mehmet Saray bu kitabında geçmişten günümüze Doğu Türkistan'ın durumunu gözler önüne sermektedir. Bu eserde ayrıca Osmanlı Devleti ve Türkiye – Doğu Türkistan ilişkileri üzerine bilgiler de vardır. Doğu Türkistan'ın genel durumu, tarihi ve Anadolu Türkleri ile ilişkileri konularında bu eserden faydalanılmıştır.

Diğer bir kaynak Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları adlı eseridir. M. Rıza Bekin, bu anılarında Doğu Türkistan'ın durumunu, Türkiye gelişini, Türkiye'deki durumu, sonraki yıllarda Türk Ordusunda generalliğe yükselmesine kadar giden süreci ve Doğu Türkistan Vakfı başkanı olarak çalışmalarını anlatmıştır.

2. DOĞU TÜRKİSTAN

2.1. Genel Bilgiler

Türkistan¹; İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Hindistan dâhil Pamir ve Hindikuş-Kunlun (Karanlık) dağlarının Kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine kadar uzanan, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan'la birlikte Güney Sibiry'a'nın tamamını içine alır. Batıda Ural dağları ile Volga ırmağının Hazar denizine ulaştığı nokraya kadar devam eden geniş bir alanı kaplar. Bu alanın tarihi kaynaklardaki adı XIX. Yüzyıl ortalarına kadar Türkistan'dır. Çoğunluğu günümüzde Uygur ve Kazak Türkleri ile diğer Türk gruplarının oluşturduğu Çin Halk Cumhuriyeti hâkimiyetindeki bölgeye Doğu Türkistan, 1924'ten sonra Sovyet hâkimiyetine giren alana Batı Türkistan adı verilmektedir. Doğu Türkistan'ın yüzölçümü 1.828.418 km²², Batı Türkistan'ın 3.836.503 km² dir³.

Türkistan'ın diğer kısmı olan Güney Türkistan bugün Afganistan sınırları içinde yer almaktadır. Doğu Türkistan'ın doğusunda Çin'in Kansu ve Cinghai eyaletleri yer almaktadır. Batısında Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan bulunmaktadır. Doğu Türkistan'ın kuzeyinde Moğolistan, güneyinde Çin'in hâkimiyetindeki Tibet Otonom Bölgesi, Hindistan ve Pakistan bulunmaktadır. Doğu Türkistan, 73 40 ile 90 20 doğu enlemleri ve 35 10 ile 49 20 kuzey boylamları arasında yer almaktadır⁴.

Doğu Türkistan'ın üçte birlik kesiminde yerleşim bulunmaktadır. Doğu Türkistan'ın üçte ikilik kesimini ise iç kısımlardaki geniş ovaları kaplayan üç büyük çöl ile hudut bölgelerinde ve bazı iç kısımlarda yer alan çok yüksek buzullarla kaplı dağlar vardır. Doğu Türkistan'ın önemli bir kısmını kaplayan Taklamakan çölü bir kum yığınınından ibaret olup hiç bir canlının yaşayışına müsait değildir. Doğu Türkistan'ın yerleşim bulunan kısımları,

---

¹ Türkistan adı, Türkistan adının kullanımı, Türkistan'ın tarihi dönemlerdeki kullanımı hakkında detaylı bilgi için bkz. Zeki Velidi Togan, *Türk - Türkistan* (No. 6). Toprak Yay. 1960.

² Doğu Türkistan'ın yüzölçümü konusunda farklı bilgiler verilmektedir. Mehmet Emin Buğra, 1.642.000 km² rakamını vermektedir. Bkz. Abdulcelil Turan, *Mehmet Emin Buğra Eserleri (Seçmeler)*, İstanbul: Siyer Yay. 2015, s.240 - İsa Yusuf Alptekin 1.828.418 km² rakamını vermektedir. Bkz. İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*. İstanbul: Otağ Yay. 1975, s.20 – Li Sheng yüzölçümü 1.664.900 km² olarak vermektedir. Bkz. Sheng Li, *Çin'in Xin-jiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu*, (Çev. Xu Xinyue), Urumçi: Xin-jiang Halk Yay., 2006, s.1

³ Ahmet Taşağıl, Türkistan. *İslam Ansiklopedisi*, 2012, s.556-560.

⁴ Mehmet Harmancı, Çin Halk Cumhuriyeti ve Doğu Türkistan (Sincan-Uygur Özerk Bölgesi). *Ülke Araştırması*. 1997, s.8

buzullarla kaplı dağlardan beslenen ırmak ve çayların güzergâhından kurulmuş olan vahaları andıran yerleşim yerlerinden ve bazı dağ eteklerinde yağış alan yaylalardan ibarettir⁵.

Coğrafi özellikler:

Doğu Türkistan; Altay Dağı, Tanrıdağı ve Karanlık gibi yüksek sıradağlara sahip olsa da iç ve doğu tarafı kum çölüyle kaplıdır. Tarım, İli, İrtiş, Manas, Ulungur, Karaşehar başta gelen nehirlerdir. İki büyük gölü Sayram ile Buğda'dır. Buradaki Taklamakan Çölü yaklaşık 500.000 km²'dir.⁶

Doğu Türkistan'ın yüzey şekilleri doğal zıtlıklarla ifade edilir. Çöller, vahalar, yüksek tepelerle birlikte bir tarafta geniş çorak topraklar, diğer yanda verimli, ağaçlık arazi göze çarpar. Tanrı Dağlarının Han Tanrı zirvesi yıl boyunca buzullarla kaplı bir haldeyken Turfan Ovası deniz seviyesinden 200 metre alçakta bulunmasının getirdiği özel durumuyla yıl boyunca hiç kar ve yağmur görmemektedir. Altay Dağlarında kış aylarında sıcaklık eksi elli dereceyi görebilirken Turfan Ovasında kış olmaz ve sıcaklık artı elli dereceye kadar yükselir.⁷ Yüksek dağ silsileleri; ormanlar, buzullar ve kayalarla kaplıdır. Bu dağlar, doğudan batıya doğru alçalarak Doğu Türkistan'ın kuzey ve güneyinden batı yönünde devam ederler. Batıda Pamir Platosu'ndan Çin'e kadar uzanan Tanrı Dağları; Doğu Türkistan'ı Tarım Havzası ve Cungarya Havzası olarak ikiye ayırır. Tanrı Dağlarının yüksekliği 4000-7000 metre arasında değişir. Bu dağların en yüksek tepesi olan Han Tanrı Tepesi'nin yüksekliği 7439 metreye ulaşır. Bu dağların eteklerindeki geniş ve oldukça müsait otlaklar, hayvancılığa elverişlidir⁸.

Tarım havzası:

Tanrı Dağları ile Karanlık Dağları'nın arasında yer alır. Yüzölçümü 910.000 km²'dir. Tarım Havzası, elips şeklindedir. Güneyinde Karanlık Dağlar vardır. Güneybatısında Karakurum silsilesi yer almaktadır. Taklamakan çölü bu havzadadır. Bu çöl Tarım Havzası'nın 910.000 km²'lik yüzölçümünün 500.000 km²'sini kaplamaktadır. Geri kalan yerler tarıma elverişlidir. Havzanın doğudan batıya olan mesafesi yaklaşık 1000

⁵ Abdulcelil Turan, *Mehmet Emin Buğra Eserleri (Seçmeler)*, İstanbul: Siyer Yay. 2015, s.241

⁶ Ahmet Taşağıl, Türkistan. *İslam Ansiklopedisi*, 2012, s.558

⁷ İklil Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti, 1944-1949*. Ankara: TTK Yay. 1992, s.5

⁸ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*. İstanbul: Otağ Yay. 1975, s.21

kilometredir⁹. Havza'nın denizden yüksekliği 280 ile 1300 metre arasında değişiklik göstermektedir¹⁰.

Tarım Havzası kuraktır ve yağışlar çok az miktarda ilkbaharda olur. Havzanın tarıma elverişli kısmı Tarım Nehri sayesinde sulanmaktadır. Birkaç koldan meydana gelen Tarım Nehri, doğu yönünde akar ve Karaboran (Lob) Gölü'ne dökülür¹¹. Tarım Nehri'nden sulanan havzada buğday, pamuk, mısır ve pirinç, yetiştirilir. Meyve olarak kayısı ve üzüm boldur¹².

Cungarya havzası

Tanrı Dağları ile Altaylar arasındaki kısım Cungarya Havzası'dır. Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesini meydana getirmektedir. Havza hafif engebeli bir yapıya sahiptir.¹³ Havza yaklaşık 600.000 km² yüzölçümüne sahiptir. Tarım Havzası'na göre daha küçük fakat daha verimli bir bölgedir. Hayvancılık için verimli bir bölgedir¹⁴. Havzanın orta kısmı çöldür. Çöl olan orta kısım hariç genellikle otlak bir sahadır. Bunun için göçebe insanların zaman zaman uğrak ve konak yeri olmaktadır. Güney kısmında geniş bir sulama mıntıkası bulunmaktadır. Uzakdoğu ülkelerini batıya bağlayan Türkistan yollarından birisi buradan geçmektedir. Doğu Türkistan'ın merkezi Urumçi şehri bu havzadadır¹⁵.

Akarsular ve göller

Doğu Türkistan'ın en önemli nehri Tarım Nehri'dir. Karakurum Dağları'nın doğusundaki tepelerden doğar. Tarım Nehri, Doğu Türkistan ile Keşmir arasındaki kısa bir mesafede sınır teşkil eder ve doğuya doğru akarak Lob Gölü'ne dökülür. 1600 km olan Tarım Nehri, altı kolun birleşmesinden meydana gelir. Bunlardan en mühimleri, batıdan gelen Kaşgar-Derya, güneybatıdan gelen Yarkent-Derya ve güneyden gelen Hotan-Derya ile kuzeybatıdan gelen Aksu kollarıdır. Aynı zamanda bu kollar üzerinde, aynı adı taşıyan vahalar ve önemli şehirler vardır¹⁶.

⁹ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s.21-22

¹⁰ Barış Adıbelli, *Doğu Türkistan*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık. 2008, s.15

¹¹ Barış Adıbelli, *A.g.e.*, s.15

¹² İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s.21.22

¹³ İsa Yusuf Alptekin, *A.g.e.*, s.22

¹⁴ Barış Adıbelli, *Doğu Türkistan*, s.16

¹⁵ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s.22

¹⁶ İsa Yusuf Alptekin, *A.g.e.*, s.22-23

Tarım Nehri'nden sonra, ülkenin en doğusunda Ülüngür Irmağı vardır. Kara İrtiş ve Ürüngür suları ise Cungarya Havzası'nın belli başlı nehirleridir. Kobdu suyu ise Cungarya ile Moğolistan arasında sınır teşkil eder. Doğu Türkistan'ın bahsedilmeye değer üç gölü vardır. Bunlar da, Tanrı Dağları'nın güneyinde Bağraş Gölü ile bunun güneydoğusundaki Lob Gölü'dür. Ayrıca Ebi Gölü, Cungarya Havzası'nın en büyük gölüdür. Akarsular ve göller buzullar ve biraz da ilkbaharda yağan yağmurlarla beslenir.¹⁷

Demografik yapı

Tarih boyunca birçok Türk topluluğuna ve devletine ev sahipliği yapan Doğu Türkistan'ın en kalabalık Türk nüfusuna Uygular sahiptir. Sonra sırasıyla, Kazaklar, Kırgızlar ve Özbekler gelmektedir. ÇHC Türkler konusunda ayrıma gidip Türk topluluklarını ayrı bir etnik grup olarak kabul etse de Doğu Türkistan Türkleri bu ayrıma karşı çıkmaktadırlar. Türk nüfusunun dışında, Çinliler, Huiler, Moğollar, Sibeler, Donshang'lar ve Farsça konuşan Tacikler ve diğer küçük sayıda etnik gruplar yaşamaktadır. ÇHC tarafından 13 değişik etnik grup bölgenin eski yerleşik halkı olarak kabul edilmiştir. 1982 yılında 35'in üzerinde etnik grup belirlenmiş olup, bunlardan sadece 10 tanesinin nüfusu 10.000'in üzerindedir¹⁸.

1948 yılında Mehmet Emin Buğra tarafından bir sayım denemesi yapılmıştır ve Doğu Türkistan'ın nüfusunun 8-9 milyon civarında olduğu görülmüştür. Mehmet Emin Buğra'nın bu nüfus sayımı hakkında söyledikleri Çin'in Doğu Türkistan nüfusu hakkındaki tutarsızlıklarını göstermektedir¹⁹. 1949 tarihli Çinliler tarafından tutulan nüfus kayıtlarına bakıldığında Doğu Türkistan'ın nüfusu 4.333.400'dür. Bu sayı o günlerde yaklaşık yarım

¹⁷ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, s.23

¹⁸ Ahmet Türköz, *Doğu Türkistan'da İnsan Hakları*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yay., 2010, s.13-14

¹⁹ Abdulcelil Turan, *Mehmet Emin Buğra Eserleri (Seçmeler)*, İstanbul: Siyer Yay. 2015, s.243-244 “Bu ülkede hiç bir zaman ciddi bir sayım yapılmamıştır. Çin kaynaklarının verdiği 3 200 000 ile 6 300 000 arasında olan dört çeşit rakam ya tamamıyla keyfidir ve yahut polis tarafından ahaliye dağıtılmış olan nüfus cüzdanlarında kayda geçen sayıların toplamından ibarettir ki buda yine gerçeği göstermekten uzaktır. 1948 de benim şahsi teşebbüsümle emrim altındaki mahallî memurlar tarafından bir deneme sayımı yapılmış idi. Bu deneme Doğu Türkistan nüfusunun sekiz ile dokuz milyon arasında olduğu kanaatini vermiştir. 90 000'i Müslüman ve 220 000'i putperest olmak üzere ceman 510 000 Çinli ve 93 000 Moğol ve Mançu ekalliyetlerinden başka bütün ahali Türk olup bütün nüfusun % 97 sini teşkil eder. Türk ahalinin % 94'ünü şehir ve köylerde yaşayan Türkler ve % 6'sını ise göçebe hayatı yaşayan Kırgız ve Kazak Türkleri teşkil adar. Şehir ve köy Türklerinin hiç bir boy adı yoktur ve yalnızca Türk adı taşırlar. Şimdiki günlerde onlara “Uygur” adı takılması ise Stalin tarafından tatbik edilen meşhur “Milletler Siyaseti”nin tatbikatı sırasında verilen 1921 Taşkent akdedilen “Uygur Entelaktüveller Konferansı” namına verilen toplantıda Batı Türkistan'da yaşayan Doğu Türkistan asıllı bir gurup tarafından sözde milli ad olarak Uygur adının kabul edildiğinin ilanından sonra başlamıştır. Hâlbuki Doğu Türkistan Türklerinin doğu kolunda eski çağlarda yaşayan Uygur boyu 14. asırda tamamıyla münkariz olmuş ve ondan sonra Uygur adı taşıyan fiili bir boy görülmemiştir. İşte Türk adından korkan siyasî zihniyetin bu uydurması maalesef birçok ilmi çevrelere de sirayet etmektedir.”

milyar nüfusu olan Çin'e göre çok düşük bir sayıdır. Bu yıllarda Doğu Türkistan, nüfus yoğunluğunun ve doğal nüfus artışının az olduğu bir bölge yapısındadır. 1984 yılına gelindiğinde Doğu Türkistan'ın nüfusu 13.440.800'e ulaşmıştır²⁰. Bu hızlı nüfus artışı, Çin'in ortalama nüfus artışından çok fazladır ve bu artışın önemli bir kısmını göçler oluşturmaktadır.

Resmi Çin istatistiklerinde, 1990 yılında yapılan nüfus sayımında 8 milyon nüfusa sahip olan ve belirli bir toprak üzerinde bulunan Uygurlar, Çin Halk Cumhuriyeti topraklarının altında birini teşkil eden Doğu Türkistan'da (Sincan Uygur Özerk Bölgesi) yaşamaktadırlar.²¹ Doğu Türkistan nüfusu hakkında Çin Halk Cumhuriyeti'nin 2005 yılı nüfus sayımları bilgileri de bulunmaktadır. Bu sayıma göre: Uygur Türkleri 8.399.393, Çinliler (Henzu) 7.489.919, Kazak Türkleri 1.250.458, Çinli Müslümanlar (Huiler) 839.837, Moğollar 149.857, Kırgız Türkleri 160.823, Dongşiang 55.841, Şibe 36.785, Tacik 41.028, Özbek Türkleri 12.872, Mançular 19.493, Dagur 5.827, Tatar Türkleri, 4.501, Salar Türkleri 3.762, Tibetliler 6.153, Miao 7.006, Cuang 5.642 ve Ruslar 8.935 kişidir²².

ÇHC'nin 2005 yılı nüfus sayımında adı geçen Türk ve Moğol kökenli milletler yüzyıllardır Doğu Türkistan'da bir arada yaşayan bölge halklarıdır. Aynı sayımda adı geçen Dongşiang, Tibet, Miao, Cuang gibi etnik gruplar ise bölgedeki ÇHC hâkimiyetinden kısa süre önce veya sonra göç ettirilmiş gruplardır. Özellikle Çinliler (Henzu) ÇHC'nin Doğu Türkistan'da nüfusu dengeleme ve Türkleri asimile etme politikalarının bir yansıması olarak bölgeye göç ettirilmişlerdir. Doğu Türkistan'ın ilk Çin hâkimiyetine girdiği yıllarda 250.000 olan Çinli sayısı 2005 yılında 7,5 milyon seviyelerine yükselmiştir. ÇHC bölgeye göç ettirme siyasetini sürdürmekte ve bu sayı kademeli olarak artmaktadır²³.

Doğu Türkistan'ın nüfusu hakkında Çinliler yaptığı sayımlarda büyük tutarsızlıklar görülmektedir. Bu açıdan Doğu Türkistan nüfusunun ilan edilenden çok fazla olduğu düşünülmektedir. 1876 yılında yaklaşık 5.000.000 olarak ifade edilen nüfus 1929 yılında 4 ile 6 milyon arasında ifade edilir. Bu rakam 1949 yılında 9 milyon olarak telaffuz edilir. 1967 yılında bu nüfus 6 milyon civarında ilan edilir. 1982 yılında Doğu Türkistan nüfusu 13.081.438 olarak ifade edilmiş bu sayının 5.376.918'i Türk olarak kaydedilmiştir. 1949 yılındaki Türk nüfusunun 4 milyon olarak kaydedildiği düşünüldüğünde 33 yıllık zaman

²⁰ Ahmet Türköz, *Doğu Türkistan'da İnsan Hakları*, s.14

²¹ Mehmet Harmancı, Çin Halk Cumhuriyeti ve Doğu Türkistan (Sincan-Uygur Özerk Bölgesi). *Ülke Araştırması*. 1997, s.8

²² Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*. Ankara: Grafiker Yay., 2009, s.22

²³ Erkin Emet, *A.g.e.*, s.22

dimindeki artışın 1.377.000 olması oldukça düşündürücüdür²⁴. Çin'in nüfus planlamalarına rağmen hızla artmaya devam eden nüfusu düşünüldüğünde Doğu Türkistan'daki Türk nüfusunun uzun yıllar yerinde sayması hatta bazı dönemler azalması anlaşılabilir bir durum değildir. Bu açılarından düşünüldüğünde Çinlilerin verdikleri nüfus bilgileri konusunda şüpheler oluşmaktadır.

İdari yapı

1949 yılında komünist Çin işgalinden sonra, Çin Hükümeti tarafından 1 Ekim 1955'te eyalet statüsüne son verildi. Doğu Türkistan'ın adının kullanımına son verilip bölge Uygur Özerk bölgesi olarak belirlendi. Bölgenin başkentinin "Dihua" olan eski adı da "Urumçi" olarak değiştirildi. "Şinjiang Uygur Özerk Bölgesi" hükümeti kuruluşundan itibaren Çin Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin özerklik siyasetini uygulamadı. Kendi başına karar alıp Çinlilerin sindirme politikasını uyguladı. Uygur Türkleri siyasî yaşama, hükümet çalışmalarına, ekonomik kalkınma ve kültürel etkinliklere katılamadı²⁵. Şinjiang Uygur Özerk Bölgesi'nin merkezine bağlı idari birimler arasında il, özerk il ve özerk bölgeye doğrudan bağlı şehirler bulunmaktadır. İl düzeyindeki idari birimlerin altında ilçe, özerk ilçe, şehir ve mahalleler; ilçe düzeyindeki idari birimlerin altında da nahiye, etnik nahiye ve kasabalar bulunmaktadır. İl idari komiserlikleri, Şinjiang Uygur Özerk Bölgesi'ne bağlı olarak Özerk Bölge Halk Hükümeti adına yetki kullanmaktadırlar. Bunların dışında özerk il, Özerk Bölge merkezine doğrudan bağlı şehir, ilçe, özerk ilçe, şehir ve mahalle ile nahiye, etnik nahiye ve kasaba olmak üzere bütün idari birimlerde halk meclisleri ve halk hükümetleri bulunmaktadır. Özerk bölge, özerk il ve özerk ilçe yönetimleri, Çin Halk Cumhuriyeti Anayasası ve ilgili diğer yasalarda belirlenen yetkilerin yanı sıra Bölgesel Etnik Özerklik Yasası'nda belirlenen özerklik yetkilerini de kullanmaktadırlar²⁶.

Doğu Türkistan'da Turfan, Kumul, Aksu, Kâşgar, Hoten, İli, Çöçek ve Altay adı taşıyan sekiz "yönetim bölgesi" vardır. İli Kazak Özerk Yönetim Bölgesi, Börtala Moğol Özerk Yönetim Bölgesi, Cimisar Huy Özerk Yönetim Bölgesi, Bayangol Moğol Özerk Yönetim Bölgesi ve Kızılsu Kırgız Özerk Yönetim Bölgesi olmak üzere beş "özerk alt

²⁴ Ahmet Türköz, *Doğu Türkistan'da İnsan Hakları*, s.16-17

²⁵ Erkin Emet, 5 *Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.26

²⁶ Sheng Li, *Çin'in Xin-jiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu*, (Çev. Xu Xinyue), Urumçi: Xin-jiang Halk Yay., 2006, s.6

bölge" bulunmaktadır. Urumçi, Karamay ve Şihenze kentleri doğrudan doğruya "Şin Jiang Uygur Özerk Bölgesi" hükümetine bağlı olarak yönetilirler²⁷.

Turfan şehri, Kumul şehri, Aksu şehri, Kâşgar şehri, Hoten şehri, Gulca şehri, Çöçek şehri ve Altay şehri kendi isimlerini taşıyan bölge yönetimlerine bağlı olarak yönetilirler. Kuytun şehri, Korla şehri, Börtala şehri, Cimisar şehri, Fukang şehri ve Artuş şehri özerk bölge yönetimlerine bağlı olan şehir merkezleridir. Doğu Türkistan'da 6 özerk ilçe, 802 nahiye ve 42 azınlık özerk nahiyesi bulunmaktadır.²⁸ Bugün, Şinjiang Uygur Özerk Bölgesi içerisinde 5 özerk il, 7 il, özerk bölge merkezine doğrudan bağlı 3 şehir, il merkezlerine doğrudan bağlı 9 şehir, özerk il merkezlerine doğrudan bağlı 7 şehir, 62 ilçe, 6 özerk ilçe, 11 mahalle, 857 kasaba ve nahiye bulunmaktadır. Uygur Özerk Bölgesi'nin kurulmasından önceki döneme kıyaslandığında, özerk il ve özerk ilçelerin sayısında değişiklik olmazken, illerin sayısının 10'dan 7'ye, ilçelerin sayısının da 76'dan 62'ye indiği, şehirlerin sayısının ise 3'ten 19'a, mahallelerin sayısının da 0'dan 11'e çıktığı görülüyor²⁹.

Ekonomik yapı

Doğu Türkistan petrol, uranyum, demir, kömür, altın, volfram, tuz, doğalgaz gibi stratejik yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip bir ülkedir. Bütün Çin'de mevcut 148 çeşit madenin 118 çeşidi Doğu Türkistan'dan çıkarılmaktadır. Doğu Türkistan'da şimdiye kadar 5.000 yerde maden ocağı bulunmuş olup bu, Çin'deki toplam maden ocağının % 85'ini teşkil eder. Yaklaşık 500 bölgeden petrol, 30 bölgeden doğalgaz çıkarılmaktadır. Petrol rezervi 8 milyar ton olarak tespit edilmiş ve her yıl 10 milyon ton petrol Çin'e taşınmaktadır. Çin'in kömür rezervinin yarısı Doğu Türkistan'dadır. Yıllık altın üretimi de 360 kg, civarındadır. Uranyum, volfram gibi stratejik madenler ile tuz ve renkli kristal taşları Doğu Türkistan'ın başlıca yeraltı ürünlerindedir. 150 bin km² tarım arazisine ve bir o kadar ekilebilen toprağa ve 12 bin km² genişliğinde ormanlık alana sahip Doğu Türkistan yaylalarında 60 milyona yakın küçük ve büyükbaş hayvan beslenmektedir³⁰.

Bu doğal kaynakları bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden sayılması gereken Doğu Türkistan, maalesef şu anda "geri kalmış bir ülke" hüviyetinde olup, halkı kendi topraklarında yoksulluk içinde yaşamaktadır. Bunun başlıca sebebi, bu zenginliklerin talan

²⁷ Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.26

²⁸ Erkin Emet, *A.g.e.*, s.27

²⁹ Sheng Li, *Çin'in Xin-jiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu*, s.6

³⁰ Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.27

edilircesine Çin'e taşınması ve ülkede kurulu bütün sanayi tesislerinden sağlanan gelirin Pekin'e aktarılmasıdır. Nitekim Çin yöneticileri, Çin'in ham madde zenginliklerinin % 85'inin Doğu Türkistan'dan elde edildiğini itiraf etmektedirler. Ülke sanayi kuruluşlarında çalışanların % 90'ını ve petrol tesislerinde çalışanların % 99'unu bölgeye yerleştirilen Çinliler oluşturmaktadır. Bu bakımdan Türkler arasında işsizlik oranı çok yüksektir³¹.

Doğu Türkistan'ın bir diğer önemli özelliği nadir elementlere ev sahipliği yapması ve bu nadir elementlerin üretim merkezi olmasıdır. Doğu Türkistan, özellikle berilyum, lityum, niyobyum ve tantal madenleri bakımından dünyada önemli bir yere sahiptir. Doğu Türkistan'da sekizi nadir metal, dört nadir toprak elementi ve sekiz nadir element olmak üzere 20 tane nadir element bulunduğu keşfedilmiştir³². Nadir elementler konusu ÇHC – ABD Ticaret Savaşının en önemli konu başlığı durumundadır. Küresel nadir toprak elementi rezervlerinin yüzde 36'sı 22 milyon ton ile Çin'de bulunuyor. ABD'nin küresel rezervler içerisindeki payı ise yüzde 1,2 ile sınırlıdır. Bu nadir element rezervinin önemli bir kısmı da Doğu Türkistan topraklarında bulunmaktadır. Her ne kadar Çin en büyük rezerve sahip olan ülke konumunda bulunmaktadır. Çin'in nadir element piyasasında üretim alanında uzak ara en büyük üreticidir. ABD'de sadece bir tesiste nadir toprak elementi işlenmektedir. Çin ise bu alanda en gelişmiş ülke konumundadır. ABD'de çıkarılan nadir toprak elementlerinin dahi önemli bölümü işlenmek üzere Çin'e gönderilmektedir. Çin küresel nadir toprak elementi üretiminin yüzde 80'inden fazlasını yapmaktadır³³.

Doğu Türkistan'ın tüm bu zenginliklerine rağmen Doğu Türkistan'daki yerli halk ile Çinli göçmenler arasında ekonomik farklar ortaya çıkmıştır. Yeraltı zenginlikleri açısından dünyanın en zengin bölgelerinden olan Doğu Türkistan'ın durumu zenginliklerinin Çin'in iç kesimlerine taşınması sebebiyle kötüye gitmektedir.

2.2. Doğu Türkistan'ın Kısa Tarihi

Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Doğu Türkistan büyük Türkistan'ın önemli bir parçası olarak binlerce yıl Türk topluluklarına vatan olmuş kadim bir Türk yurdudur. Bölgeye hâkim olan Türk devletleri ve bölgede kurulan Türk devletleri bu Türk hâkimiyetinin izlerini Doğu Türkistan kültüründe ve coğrafyasında bırakmışlardır. Türkistan'da ve çalışmamızın öznelerinden olan Doğu Türkistan'daki bu izleri milletlerin

³¹ Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.27-28

³² Ahmet Türköz, *Doğu Türkistan'da İnsan Hakları*, s.23-24

³³ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48522318> Erişim Tarihi: 10.07.2019

hafızaları olan sözlü edebiyat ürünlerinden ve bu coğrafyalara komşu milletlerin tarihi kayıtlarından öğrenmekteyiz. Türkistan'daki ve Doğu bölgelerindeki Türk bengu taşlarından ve ilk Türk yazılı belge ve metinlerinden bu izleri takip edebilmekteyiz. Ayrıca arkeolojik kayıtlarla da Doğu Türkistan'daki Türk izlerini görebilmekteyiz. Günümüzde ortaya çıkarılan arkeolojik ve antropolojik bulgulara dayanarak Orta Asya'daki ilk Türk oluşumunun maden çağından itibaren başladığını söylemek mümkündür. Orta Asya'daki Türk oluşumunda Andronovo insanı olarak adlandırılan insan topluluklarının önemi önemli rolü vardır³⁴. Orta Asya Türkleri bölgenin ilk sakinleri olan Andronovo kültür dairesindeki toplulukların neslinden gelmektedir. Orta Asya Türklerinin temelini Andronovo kültürünün varisleri olan Turanid tipindeki beyaz brakisefaller oluşturmaktadır. Bu kültür dairesinin inşaları M.Ö. 1000 yıllarından itibaren tarih sahnesinde yerlerini almaya başlamışlardır. Farklı görüşler olsa da bu Turanid tipindeki Andronovo insanların kurduğu Saka (İskit) İmparatorluğu birçok tarihçi tarafından Orta Asya'da bilinen ilk Türk imparatorluğu olarak kabul edilmektedir³⁵. Saka İmparatorluğu'nun sınırları Batı ve Doğu Türkistan sahaları, Tanrı Dağlarının çevresi, Isık Göl kıyıları ve Maverünnehr'e kadar ulaşan bir alanı kapsamaktadır³⁶.

Orta Asya'da Türklerin varlığı Hunlardan çok öncesine dayanır. Türkler M.Ö. 3000'den başlayarak Büyük Hun İmparatorluğu dönemine kadar doğuda Kingan Dağlarından batıda Hazar Denizi'nin doğu kıyılarına kadar, kuzeyde Altay ve Sayan Dağları ve Baykal Gölü havzasından güneyde Karakurum Dağları'na kadar olan sahada faaliyet göstermişlerdir. Bu geniş sahanın sınırları içinde Altay ve Sayan Dağları, Tanrı Dağları, İli, İrtiş, Yayık, Selenga ırmaklarının boyları, Yedisu Bölgesi, Yenisey ve Angora ırmaklarının bulunduğu bölgeler, Tuva ve Abakan bozkırları ile Baykal, Balkaş, Issık ve Aral gölleri havzasının Türklerin anayurdu olduğu kabul edilmektedir³⁷.

Türkistan'da M.Ö. VIII. yüzyılda kurulan Saka İmparatorluğu topraklarını genişleterek birçok kavim üstünde egemenlik kurmuş ve Çin sınırlarından Doğu Avrupa'ya kadar uzanan coğrafyaya yayılmıştır³⁸.

Saka İmparatorluğu M.Ö. VII. yüzyılda Alp Er Tonga devrinde en parlak dönemini

³⁴ Vâris Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*. Ankara: Binyıl Yayınevi. 2015, s.47

³⁵ Vâris Çakan, *A.g.e.*, s.55-57

³⁶ İskitlerin yayıldığı coğrafya hakkında geniş bilgi için bkz. İlhami Durmuş, *İskitler* (4.Baskı), Ankara: Akçağ Yay., 2012, s.48-49

³⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat AŞ.2010, s.48 - Vâris Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, s.55

³⁸ İlhami Durmuş, *İskitler*, s.92-93

yaşamıştır. Alp Er Tonga döneminin etkileri günümüzde de tüm Türk topluluklarının edebi hafızalarında yaşamaktadır. Çinliler MÖ XI. yüzyılda Çin'de kurulan Chou sülalesine mensup bir prensin MÖ. VII. yüzyılda Türkistan'a seyahati dolayısıyla bu sülalenin Türkistan'dan gelmiş olduğunu kaydetmektedir. Kadim İran rivayetleri Türk ilinin merkezi olan Tanrı Dağlarının orta kısmında, Isık Göl'ün garbinde ve Çu Nehri başlarında bulunan Koçkarbaşı şehrini merkez ve üs yapan bir Türk devletinden ve onun hükümdarı Afrasiyab'dan bahseder. Türkçe ismi Alp Er Tonga olan bu hükümdarın MÖ VII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Saka hükümdarı olduğu anlaşılıyor. Türk destanlarında "Alp Er Tonga", İran destanlarında " Afrasiyab" adı ile tanınan bu kahraman, büyük Saka Devletinin en kudretli ve refah çağını yaşatan büyük kahramanı olarak kabul ediliyor. Kaşgarlı Mahmud'un naklettiği rivayetlere göre, Türkistan'daki Barskan, Barçuk (Bugünkü Doğu Türkistan'ın Maralbaşı Nahiyesi), Kuyas ve Sayram gibi şehirler Alp Er Tonga tarafından kurulmuştur. Yine Kaşgarlı Mahmud'a göre, Kaşgar, havasının iyiliğinden dolayı Alp Er Tonga'nın oturduğu yerd³⁹. Bu bilgilerden Doğu Türkistan'daki Saka hâkimiyetinin ve Türk izlerinin Doğu Türkistan tarihinin ilk devirlerindeki durumunu takip edebilmekteyiz.

Türkistan'daki Saka hâkimiyetinin sona ermesinden sonra dağılan Türk kitlelerini Hunların bir araya getirdiğini ve tüm Türkistan'da hâkim olduğunu görmekteyiz. Büyük Hun İmparatorluğu'nun ne zaman ve kim tarafından nerede kurulduğu konusunda kaynaklar kesin bilgi verememektedir. Hun adının M.Ö. 1000 yıllarının başında ortaya çıktığı iddia edilmiş olmasına rağmen, Hun İmparatorluğu'nun kuruluşu M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren başlamakta ve ilk defa Çin kaynaklarında M.Ö. 318 yılında Hun İmparatorluğu ile yapılan bir antlaşmadan bahsedilmektedir. Buradan anlaşıldığı üzere Hun İmparatorluğu Batur Tanrıkut (Mete Han) döneminden en az 100 yıl önce de mevcuttu. Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren Çin'in kuzey ve kuzeybatı kısımlarında yaşamakta olan Hun kabileleri oldukça güçlenmeye başlamışlar ve Orhun – Selenga ırmakları, Ötüken Vadisi, Ongun Irmağı üzerindeki Karakurum ile Ordos bölgelerini merkez yaparak etrafa yayılmışlardı⁴⁰.

Tümen Tanrıkut'un hükümdarlığının başlangıcı hakkında net bilgi olmasa da M.Ö. 209 yılında son bulduğunu bilmekteyiz. Tümen Tanrıkut döneminde güçlenen Hunlar, bazı dönemler komşuları Yüe-ch'iler, Tunguzlar ve Çin karşısında zor durumda kalsalar da güçlerini korumuşlardır. Batur Tanrıkut M.Ö. 209'da bir ihtilal sonucu hâkimiyeti eline

³⁹ Vâris Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, s.62

⁴⁰ Vâris Çakan, *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*. Ankara: Binyıl Yayınevi. 2009, s.24

almış ve devlette önemli reformlar yapmıştır. Batur Tanrıkut, Hun Devleti'nin kuruluş dönemini tamamlayarak devleti gelişme ve yükselme sürecine sokmuştur. Devlet içinde askeri ve siyasi temizlik hareketine giren Batur Tanrıkut, Hun Devleti'nin iç düzenini sağlamlaştırmıştır. İç düzeni sağladıktan sonra dış tedbirlere yönelmiştir. Hangay ve Sibirya Dağlarını geçerek bugünkü Baykal Gölü etrafındaki Ding-lingler, Yenisey Vadisindeki Kırgızlar gibi akraba toplulukları Hun Devleti çatısı altında toplamıştır. Batur Tanrıkut, Doğu Asya'dan Hazar'a kadar uzanan coğrafyada kendileriyle aynı soydan ve kültürden olan halkları Hun Devleti çatısı altında toplamıştır⁴¹.

Batur Tanrıkut, M.Ö. 174 tarihinde öldüğünde Hun Devleti'nin sınırlarını doğuda Kingan Dağları'ndan batıda Hazar Denizi'ne kadar, kuzeyde Sibirya'dan güneyde Tibet ve Çin sınırlarına kadar uzanan devasa bir coğrafyaya ulaştırmıştı⁴². Batur Tanrıkut'un öldüğü sırada Hun Devleti, sivil ve askeri teşkilat, iç ve dış siyaset, din, ordu, savaş taktik ve sanatı ile gelişmiş bir topluluk olarak sonraki Türk devletlerine örnek oluşturmuştur. Hun Devleti döneminde, Türk siyasi teşekkülü kudretinin zirvesinde bulunmaktaydı⁴³. Çin kaynaklarının verdiği bilgilere göre M.Ö. 119'da Doğu Türkistan'da rakipsiz bir Hun hâkimiyeti vardır. Çin'in tacizleriyle Hunların güçleri azalsa da bölgedeki hâkimiyetleri devam etmiştir. Bu Hun hâkimiyeti M.Ö. 53'te Hunların ikiye ayrılıp Güney Hunlarının Çin'e boyun eğmeleriyle Çin lehine değişmiş ve Han hanedanının bölgedeki hâkimiyeti başlamıştır⁴⁴.

Batur Tanrıkut'un döneminde gücünün zirvesine ulaşan Asya Hun Devleti, Batur Tanrıkut'un ölümünden sonra gittikçe zayıflayarak üç buçuk asır sonra çökmüştür. Batur Tanrıkut'un döneminde Turan coğrafyalarında kök salan Türk kimliği, Hunlardan sonra Orta Asya'da kurulan Göktürk ve Uygur gibi Türk devletleriyle korunmuş ve Hun devletinin mirasçıları Türkistan'da Türk hâkimiyetini koruyup sürdürmüşlerdir⁴⁵.

Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra Doğu Türkistan şehir devletleri halinde bölünmüş bir yapı şeklini almıştır. Bu tarihlerde iki kez Çin yönetimi altına giren Doğu Türkistan M.S. 121'de Kuşhan İmparatorluğu topraklarına katılmıştır⁴⁶. 220 yılında Kuşhan İmparatorluğu ortadan kalktıktan sonra Doğu Türkistan'da yerli hanlar 360 yılına kadar

⁴¹ Vâris Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, s.128-133

⁴² Vâris Çakan, *A.g.e.*, s.144-45

⁴³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.61

⁴⁴ Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*. Ankara: TTK. 2013, s.17-18. – Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: TTK, 2017 s.159

⁴⁵ Vâris Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, s.144-45

⁴⁶ Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, s.19 – Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan*. İstanbul: Güven Basimevi. 1952, s.9

bağımsız bir şekilde hâkimiyet sürmüşlerdir. Doğu Türkistan'da 360 yılından sonra kısa bir Siyenpi hâkimiyeti görülse de bu 390 yılına kadar sürmüştür. 448 yılında Topa Devleti'nin de kısa süreli bir Doğu Türkistan hâkimiyeti olmuştur. Doğu Türkistan'ın bu siyasi olarak karışıklık dönemleri Göktürk Devleti'nin kurulup Türkistan'a hâkim olmasıyla son bulmuştur⁴⁷.

Göktürk Devleti'nin hanlarından İşbara'nın 585'teki konuşmasında Göktürk Devleti'nin 50 yıl önce kurulduğunu söylemesi Göktürk Devleti'nin kuruluşu olarak 530'lu yılları düşünmemize sebep olsa da bu tarihlerde Avarlar'a bağlı olarak federatif bir şekilde Doğu Türkistan'ın Yarkent, Kaşgar, Kuça gibi maden bölgelerinde geleneksel zanaatları demircilikle meşgul olmuşlardır⁴⁸. Avarların tarih sahnesinden çekilmesiyle 552 yılında Ötüken merkez olmak üzere kurulan Göktürk Devleti, kısa zamanda Türkistan'da önemli bir güç haline gelmiştir. Sasanilerle anlaşılan Göktürkler, Akhunları 557 yılında ortadan kaldırmışlar ve Maverâünnehir, Fergana'nın bir kısmı, Batı Türkistan'ın güneyi, Kaşgar, Hoten gibi bölgeler Göktürklerin hâkimiyetine girdi. Bu olaylar sonucunda İpek yolunun kontrolü üçüncü kez Türklerin eline geçmiş oldu⁴⁹. Böylelikle Doğu Türkistan'da yaklaşık bir asırlık bir düzen ve refah sağlanmış oldu⁵⁰.

Göktürklerin Türkistan'daki kontrolünün azalmaya başladığı dönemler VII. yüzyılın ilk çeyreğine denk gelmektedir. VII. asrın başlarından itibaren güçsüzleşmeye başlayan Göktürkler, Çinlilerle birlikte kontrolü altındaki Türk boylarına tam hâkimiyet kuramamaktaydı. Göktürlere isyan eden Töles Boylarının arasında Uygurlar ön plana çıkmaktaydılar⁵¹. Uygurlar, 745 yılında Göktürlere son vererek kendi hâkimiyetlerini kurdular. Kutlug Bilge Kül devleti kurup güçlendirdikten sonra 747 yılında Orhun kıyılarında kendi kurduğu başkent Ordu-Balık'ta vefat öldü. Kutlug Bilge Kül'den sonra yerine geçen Moyunçor (Bayan Çor) bölgedeki Türk boyları üzerinde hâkimiyet kurdu. Uygurların hâkimiyeti Yenisey Bölgesi, Çu – Talas çevresi, İç Asya ve Kurelun'e kadar uzandı. Talas Savaşında (751) Çinliler, bölgedeki Türklerin de destek verdiği İslam kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgiye uğradılar. Bu olay Tarım Havzasının Uygurlara geçmesini sağladı ve Çin Türkistan'dan çekilmek zorunda kaldı⁵². Moyunçor Kağan'ın

⁴⁷ Turgun Almas, *Uygurlar*, İstanbul: Selenge Yay. 2014, s.85-101, Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan*, s.9-10

⁴⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.96

⁴⁹ İbrahim Kafesoğlu, *A.g.e.*, s.96-97. Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s.161

⁵⁰ Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan*, s.11

⁵¹ Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Aygan Yay. 2015, s.49

⁵² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.127 - Turgun Almas, *Uygurlar*, s.136-139

devri Orhun Uygur Devletinin geliştiği ve devlet yönetiminin sağlam temellere oturtulduğu bir dönem oldu. Moyunçor Kağan kendinden önceki Hun ve Göktürklerin başarılı kağanları gibi kendi döneminde Türkistan'daki çeşitli kabile ve boyları tek çatı altında birleştirdikten sonra 759'da öldü⁵³.

Moyunçor'un yerine geçen oğlu Böğü Kağan dönemi Uygurlar ve Türk tarihi açısından önem taşıyan bir dönem oldu. Yardım talebi üzerine Çin'e sefer düzenleyen Böğü Kağan, batı bölgelerini ele geçiren Tibetlilerden Çin'i kurtarmış ve Lo-yang Seferi (762) başarı ile sonuçlanmıştır. Böğü Kağan, Ötüken'e dönerken Uygurların hayat ve inanışlarının değişmesi bakımından çok etkili olan Mani dinini Türkler arasında yaymak için dört rahibi de yanında götürmüştür. Böylelikle et ve diğer hayvani gıdaları yemeyi yasaklayan, savaşıklık duygusunu zayıflatan Maniheizm, Böğü Kağan tarafından kabul edilerek etkisini 763 yılından itibaren göstermeye başladı⁵⁴. İç karışıklıklar ve komşuların güçlenip tehdit oluşturmaya başlamasıyla birlikte gittikçe etkisini gösteren Maniheizm'in de etkisiyle Uygurlar güçsüzleştilediler. Yenisey Bölgesinde yeni bir güç olarak ortaya çıkan ve 20 yıldan beri Orhun Bölgesinde baskısını hissettiren Kırgızlar 840 yılında kalabalık bir kuvvetle Uygur topraklarına girdiler. Başkent Ordu-Balık'ı ele geçirerek son hakamı öldürdüler ve devlete son verdiler. Ötüken'de devletleri yıkılan Uygurlar kütleler halinde yurtlarını terk ederek yeni yurtlara göç ettiler. Uygurlar, Karluk ülkesine, Çin sınırlarına ve zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç-Asya'ya göç ettiler⁵⁵.

Doğu Türkistan Tarihi için 840 yılında Orhun Uygur Kağanlığının yıkılışı ile birlikte 842'de Tibet devletinin yıkılması da önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu olaylar Doğu Türkistan'a yoğun bir Uygur göçüne sebep olmuştur aynı zamanda bölgedeki Tibet nüfuzunun da azalmasına yol açmıştır. Bu olaylar birlikte Türk hâkimiyet merkezi batıya kaymıştır. Doğu Türkistan'ın önemi artmış ve Kaşgar merkezi bir role yükselmiştir. Bu dönemde, 840 yılından sonra Doğu Türkistan'ı da içine alan bir coğrafyada Karahanlılar kurulmuş ve bölgeyi hâkimiyet altına almışlardır⁵⁶. Karahanlı Devleti kuruluşundan sonra hâkimiyetini güçlendirmek için bölgede mücadeleye girişmiştir. Karahanlıların hâkimiyetindeki boylarda İslamiyet'i kabul edenler de bulunmaktaydı. Komşu devletlerin ve hâkimiyet altında bulunan boyların Müslüman olması Karahanlılar'da İslamiyet'in yayılmasını hızlandırdı. Amcasının yerine tahta oturan Satuk Buğra Han, Müslümanlığını

⁵³ Vâris Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, s.299

⁵⁴ Vâris Çakan, *A.g.g.e.*, s.301- İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.128

⁵⁵ Turgun Almas, *Uygurlar*, s.63-66 - İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.129

⁵⁶ Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, s.25

920’de ilan ederek devletin resmi dinini İslamiyet olarak kabul edip saltanatına başladı⁵⁷. Samanilerle ve Gaznelilerle mücadele eden Karahanlılar hâkimiyet alanlarını Batı Türkistan’a ve Maverâünnehir’e kadar genişlettiler. Genişleyen sınırlar yönetimi ve idareyi zorlaştırdı devletin doğu ve batı olarak iki idareye ayrıldı. Bu idare Türk yönetim sistemine uygun yapıldı ve batı toprakları doğudaki büyük hana bağlıydı. Fakat bu bağlılığın zaman içinde azaldığını görmekteyiz. 1041/42’lerde hâlâ Muhammed Buğra Han’ın büyük kağan sıfatıyla bütün Karahanlılar Devleti’nin tek hâkimi konumunu koruduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu tarihlerden itibaren devletin batı kısmı ile ilişkileri giderek bozuldu. Nihayet, İlig Nasr’ın oğullarının 1046/47’den itibaren Maverâünnehir’de tamamen müstakil bir devlet kurdular. Bu yıllardan itibaren İlig Nasr’ın oğullarının kendilerini Yusuf Kadir Han oğullarından tamamen ayırdıkları ve doğu batı olmak üzere iki ayrı Karahanlı Devleti’nin meydana getirdiler. Batı Hanlığı Maverâünnehir ile Hocend’e kadar Fergana’ya sahipti. Devlet merkezi önceleri Özkend, sonra da Semerkand oldu. Doğu Hanlığı’nın hudutları içinde ise, Balasagun, Talas, İsficab, Şaş, Doğu Fergana, Kaşgar, Yarkend ve Hoten bölgeleri yer alıyordu. Devletin merkezi ise genellikle Balasagun ve Kaşgar oldu⁵⁸.

Siyasi olarak 11. yüzyılda Selçuklular, Karahanlıların güçsüzleşmesiyle bölgede etkisini hissettirmeye başladı. 1088/89 yılında Selçuklu Sultanı Melikşah, Doğu Karahanlı hâkimi el-Hasan bin Süleyman’a bir elçi göndererek adına hutbe okutmasını ve para bastırmasını emretmiş, emirlerine uymazsa üzerine yürüyeceğini bildirmiştir. Doğu Karahanlı hâkimi el-Hasan bin Süleyman da bu istekleri kabul edip Melikşah’ın huzuruna çıkmıştır. Bu olayla Doğu Türkistan’ın önemli bir kesiminde Selçuklu hâkimiyeti başlamıştır⁵⁹.

Karluklara sığınan 15 kabileden farklı olarak Sarı Nehir çevresini yurt edinmeye çalışan 13 Uygur kabilesi olduğunu da bilmekteyiz. Bu 13 Uygur kabilesi daha sonra Çin sınırına gelerek tutunmaya çalışmış fakat Kırgızlar ve Çinliler tarafından dağıtılmışlardır. Dağılan bu Uygurlar, Kansu ve Gobi Çölünün batısında yer alan şehirlere yerleşmişlerdir. Bu bölgelere yerleşen Uygurların uzun süre varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kansu ve Turfan Uygurları Doğu Türkistan ve Türk tarihi açısından büyük önem taşımaktadırlar⁶⁰.

Karahanlıların gittikçe güçsüzleşmesi bölgede gittikçe güçlenen Kara-Hitay varlığına engel olamamalarına sebep olmuş ve 12. asrın sonlarına doğru devlet Kara-Hitay

⁵⁷ Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s.67

⁵⁸ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: TTK. 2002, s.16-17

⁵⁹ Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, s.27

⁶⁰ Özkan İzgi, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, s.269

hâkimiyeti altına girmiştir. Karahanlılar, Kara-Hıtalara vergi vererek ve hâkimiyetlerini kabul ederek Moğolların bölgeye hâkim olmasına kadar geçen zamanda varlıklarını sürdürmüşlerdir. Moğolların Orta Asya'nın tamamına ve Çin'e hâkim olmalarıyla gelişen tarihi olaylar zincirinin bir halkası olarak Doğu Türkistan'da da 1217 yılında Moğol hâkimiyeti başlamıştır⁶¹.

Kansu ve Turfan Uygurlarının Moğol hâkimiyetine girmesiyle Moğollarda Uygur etkileri görülmeye başlamıştır. Budizm'in etkisiyle gelişen bu yakınlık Uygur Budist rahiplerinin Moğollara Uygurca'yı ve Uygur medeniyetini öğretmelerine imkân tanımıştır. Turfan çevresindeki Uygur ve Moğollar arasında da benzer bir durum yaşanmıştır. Bu gelişmeler Uygur alfabesinin Moğollar arasında hızla yayılmasını sağlamıştır. Uygurlar Moğol hâkimiyetine girdikten sonra Uygur dilinin ve yazısının etkisi artmış bu da Uygurların Moğol devlet idaresinde etkili olmalarını sağlamıştır⁶².

Cengiz Han ölümünden önce Moğol Devletini oğulları arasında paylaşmış ve Tanrı Dağlarının orta kesimleri ve Doğu Türkistan Çağatay'ın payına düşmüştür⁶³. 1329 yılında Çağatay hâkimiyeti ikiye ayrılmıştır. Semerkant merkezli Batı Türkistan ve Almalık merkezli Doğu Türkistan bölgelerinde farklı yönetimler görülmüştür. Doğu Türkistan'da hâkim olan Tuğluk Timur, 1359, 1363 yıllarında Batı Türkistan'a seferler düzenlemiştir⁶⁴. Tuğluk Timur 1363 yılında ölünce Çağatay Hanlığı topraklarında tekrar karışıklıklar başlamıştır. Bu dönemden sonra Barlas boyunun beyi Timur Beg'in yükselişi başlamıştır. Timur Beg böyle karışıklıkların olduğu bir dönemde ortaya çıkmıştır. Turfan'daki son Uygurları Çağatay soyundan gelen Hızır Hoca Müslüman yapmıştır. Hızır Hoca bölgede kendi hâkimiyeti kurmaya çalışmıştır. Timur Beg ile mücadele edip 1397'de kaybetmesi sonucunda kızını Timur'a vermiş ve barış sağlanmıştır. Hızır Hoca'nın 1399'da ölümü üzerine torunu Mirza İskender'in komutasında olan bir orduyu Kaşgar bölgesine göndermiştir. Kaşgar, Yarkent, Aksu ve son olarak Hoten de ele geçirilerek Doğu Türkistan'da Timur hâkimiyeti başlamıştır⁶⁵.

Doğu Türkistan tarihi açısından önemli noktalardan biri de 15. yüzyılın başlarından itibaren Nakşibendi tarikatına mensup din adamlarının Türkistan bölgesinde etkilerini

---

⁶¹ Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s.87 – Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan*, s.14

⁶² Mehmet Saray, *A.g.e.*, s.88

⁶³ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları. 2015, s.338

⁶⁴ Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan*, s.15

⁶⁵ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, s.343-44

hissettirmeye başlamalarıdır. Bu önde gelen din adamları “Hoca” olarak adlandırılmışlar ve buldukları bölgelerde gittikçe güçlenmişlerdir. Bu güçlenme halk ilgisi ve sevgisiyle ortaya çıkarak zamanla kendini siyasi alanda da göstermiştir. Hocalar özellikle Doğu Türkistan tarihine damgalarını vurmuşlardır. Bu dönemlerde Timur’da sonra Timurluların hanları ile doğu Çağatay Hanları arasındaki mücadeleler de devam etmiştir⁶⁶.

Timurluların zayıflaması ve kuzeyden gelen Şibanlılar tarafından ortadan kaldırılmalarıyla Türkistan’ın siyasi bütünlüğü ortadan kalkmış ve küçük hanlıklardan oluşan parçalı bir yapı görülmeye başlanmıştır. 16. yüzyılın başlarından itibaren Şibanlılar Maverâünnehir çevresinde, Kazaklar Kazak bozkırlarında, Kalmuklar Doğu Türkistan’ın kuzey kısımlarına hâkim olmuşlardır. Timurlulardan Babür Kuzey Hindistan’da, Babür’ün dayısının oğlu olan Sultan Said Han da Kaşgar bölgesinde kendi yönetimlerini kurmuşlardır⁶⁷. Said Han 1514’te hanlığını kurmuştur. Hanlık önce Kaşgar’ı sonra Yarkent’i başkent edinir. Bu sebeple bu hanlık başkentinin adıyla “Yarkent Hanlığı” veya kurucusunun adıyla “Seidiye Hanlığı” olarak adlandırılır⁶⁸. Said Han hâkimiyetini güçlendirdikten sonra Mansur ve Emin Hocaları da hâkimiyeti altına almıştır. Hanlığın sınırları batıda Pamir, Fergana kuzeyde Balkaş gölü, Targabatay Dağları, doğuda Moğolistan ve Çin’e kadar ulaşmıştır⁶⁹. Hanlığın dini karakteri sonucunda hanlar üzerinde hocaların etkisi artmıştır. Etkisini attıran hocalar üç grup halinde ayrılmaktadırlar. Bunlar Kuça hocaları, Aktaglık hocalar, Karataglık hocalardır. Kaşgar’da Aktaglık hocaların, Yarkent’te Karataglık hocaların, Kuça’da da Kuça hocalarının etkisi görülmektedir. Hanlık içinde hocaların nüfuzu artarken, hanlığın kuzey ve kuzeydoğusunda da Kalmuklar gittikçe güçlenmeye başlamışlardır⁷⁰.

İçerde hocaların dışarıda da Kalmukların gücünün artması Yarkent Hanlığı’nın gittikçe güçsüzleşmesine sebep olmuş ve hanlığın yıkılış süreci başlamıştır. 17. yüzyılın sonlarına doğru gittikçe şiddetlenen Aktaglık – Karataglık mücadelesi 1678 yılında Yarkent Hanlığı’nın yıkılmasına sebep olmuş ve Doğu Türkistan’da Kalmukların askeri gücüne dayanan hocaların hüküm sürdüğü Hocalar Devri başlamıştır⁷¹. Kalmukları Kaşgar’a davet eden Apak Hoca’dan sonra 1721’de Danyal Hoca’nın idaresi başlamıştır. Onun da ölümünden sonra Kalmuklar, Kaşgar ve çevresini Kaşgar, Yarkent, Hoten, ve Aksu olmak

⁶⁶ Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, s.30

⁶⁷ Konuralp Ercilasun, *A.g.e.*, s.33

⁶⁸ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*. Ankara: TTK. 1995, s.28-29

⁶⁹ Ömer Kul, *Baturlar: Doğu Türkistan Mücadele Tarihi (1930-1949)*. Ankara: Berikan Yay. 2009, s.18

⁷⁰ Konuralp Ercilasun, *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, s.36-37

⁷¹ Konuralp Ercilasun, *A.g.e.*, s.38-39

dörde bölerek her bir idarenin başına Danyal Hoca'nın bir oğlunu getirmişlerdir. Hoten'in hâkimi Yunus Hoca, çok geçmeden Kaşgar ile Yarkent'e sahip olarak bu bölgelerin idaresini oğullarına vermiştir. Bu yerel hâkimlerin güçlenmesini istemeyen Kalmuklar da bunları birer birer ortadan kaldırmışlardır. Fakat Kalmukların idaresi de uzun ömürlü olmamıştır. Kalmukların çevre hanlıklar ve yerel beylerle yaptıkları mücadeleler onların zayıflamasına yol açmış ve onları güçsüz düşürmüştür. Bu karışıklıklardan yararlanan Mançular Kaşgar ve çevresini 1759 yılında ele geçirmişlerdir⁷².

Doğu Türkistan'ı ele geçiren Mançular 1764-1790 yıllarında eski yönetim şeklini değiştirerek ülkeyi; Cungarya ve Kaşgarya olarak ikiye böldüler. Her iki bölgeye de Genel Vali sıfatıyla birer yönetici atadılar. Kaşgarya Bölgesi altı şehir (Kaşgar, Yarkent, Yenihisar, Aksu, Üç – Turfan ve Kuça) halinde bölündü. Vergiler ağırlaştırıldı ve bir baskı yönetimi kuruldu. Mançular 1766 ile 1815 yılları arasında ciddi savaflara girmeden ordusunun ve yerel beylerin yardımı ile Doğu Türkistan'da hâkimiyetlerini sürdürdüler. Bu süre içerisinde onlar Doğu Türkistan'ın şehir devlet veya yerel bey hâkimiyeti şeklindeki yönetim biçimini ortadan kaldırmayı başardılar. Kendi yönetim şekillerini getirmeleri ile de soyluları devlet hayatından uzaklaştırdılar. Aynı şekilde Hocalar da ya öldürüldüler ya da sürgün edildiler⁷³. Mançuların faaliyetleri halkı kontrol altına almalarına ve Doğu Türkistanlıların bağımsızlık isteklerine engel olmalarına yeterli olmamış ve İsyalar Yüzyılı olarak da adlandırılan dönemin başlamasına zemin hazırlamıştır. Bu isyanlar, Büyük – Küçük Hocalar İsyası (1757-59); Üç – Turfan İsyası (1765); Ziyavdin Hoca İsyası (1815); Cihangir Hoca İsyası (1824-28); Yusuf Hoca İsyası (1830); Yedi Hoca İsyası (1847); Velihan Töre İsyası (1857); Kuçar ve Döngenlerin İsyası (1864) olarak sıralanabilir⁷⁴. Bu isyanlar bir sonuca ulaşmasa da Yakup Beg 1867 yılında bölgenin karışıklığından, askeri ve siyasi tecrübelerinden de faydalanarak Atalık Gazi unvanı ile Doğu Türkistan'da hâkimiyeti eline aldı. Kaşgar, Yarkent, Kuça, Hoten ve Yenihisar'ı kontrolü altına aldı.

Yakup Beg, Hokand Hanlığında görev yaptığı sıralarda mücadele ettiği Ruslarla ve Doğu Türkistan'da bulunan Çinlilerle mücadele etmeden varlığını sürdüremeyeceğini bildiğinden dış destek aramaya başladı. Buhara Hanlığı, Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya ile diplomatik ilişkiler kurdu⁷⁵. Tehlikelere karşı Doğu Türkistan'ı ve hâkimiyetini

⁷² Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*, s.346

⁷³ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, çev. Abdülkadir Sadak, İstanbul: Otağ Yay. 1975, s.138

⁷⁴ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, s.71

⁷⁵ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s.144-145

güçlendirmek için Yakup Beg, Aksu şehrini başkent yaparak askeri gücünü de arttırmak amacıyla 8.000 kişilik düzenli bir ordu kurdu. Ayrıca silah üretimini arttırmak amacıyla imalathaneler yaparak top, silah ve mermi üretiminde bulundu. Hindistan'dan silahlar getirtti. Fakat girişimlerinin yeterli olmayacağını düşünerek Osmanlı Devletinden askeri ve siyasi destek talebinde bulundu. 1868 yılında Osmanlı Devletine elçi göndererek hâkimiyetinin tanınmasını ve yardım edilmesini talep etti. Osmanlı Devleti, Yakup Beg'in isteklerini kabul ederek ona "Emiri'ül Müslimin" unvanını verdi ve ordu için yardımlarda bulundu⁷⁶. Ordusunu ve devlet sistemini güçlendiren Yakup Beg, 1878 yılına gelindiğinde Çin'in Doğu Türkistan'a karşı büyük bir taarruz içinde olduğunu görerek Çin'e karşı savunma tedbirlerini arttırmaya çalıştı. Fakat ani ölümü ile birlikte Doğu Türkistan daha da savunmasız bir hale geldi. Onun ölümünün ardından iç karışıklıklar başladı. Yakup Beg'in oğlu Beg Kulu Han birliği sağlasa da, askeri bakımdan yeterli güce sahip olmadığı için 1878'de Kaşgar'ın Çinliler tarafından ele geçirilmesini engelleyemedi ve Hokand'a kaçtı⁷⁷. Çinlilerin Doğu Türkistan'da yaptığı ilk iş 60.000 kişiye ulaşan orduyu tamamen ortadan kaldırmak oldu. Çinlilerin Doğu Türkistan'ı ele geçişine direnen halktan da binlerce insan öldürüldü. 1884'ten itibaren Çinliler, Doğu Türkistan için kendi idarelerinde bir ad değişikliğine giderek "Yeni Sömürge", "Yeni Toprak" anlamına gelen "Sinkiang" adını kullanmaya başladılar⁷⁸.

Çin'in Doğu Türkistan'daki faaliyetleri karşısında halkın huzursuzluğu gittikçe arttı ve birçok isyan hareketi gerçekleşti. Bunlardan ilki Timur Halife liderliğindeki 1912 Kumul İsyanı'dır. 1911 yılında Çin'de başlayan kuzey – güney mücadelesi Doğu Türkistan Türkleri tarafından bir fırsat olarak değerlendirildi. Çin'deki bu ihtilal sonucunda Mançu hanedanı ortadan kaldırıldı ve milli Çin hükümeti kuruldu. Bu durumdan faydalanılarak İli vadisinde 1912 yılında Kumul İsyanı başlatıldı. Çin'in ve Doğu Türkistan'ın karışıklığından faydalanan Ruslar da bu durumdan faydalanarak 1000 kişilik bir kuvvetle Urumçi'yi ele geçirdiler⁷⁹. 1931 yılında ise Hoca Niyaz Hacı liderliğinde Kumul İsyanı patlak verdi. Sonrasında Mahmut Muhiti liderliğinde 1933 yılı Ocak ayında başlayan Turfan İsyanı başladı. Bu isyanla aynı dönemlerde 1933 yılı Şubat ayında Hoten İsyanı Mehmet Emin Buğra liderliğinde patlak verdi. 1940'lı yıllara gelindiğinde ise Osman Batur liderliğinde başlayan Altay İsyanı 10 yıl sürdü. Fatih Müslim ve Alihan Töre liderliğindeki Nilki ve

⁷⁶ Ömer Kul, *Baturlar: Doğu Türkistan Mücadele Tarihi (1930-1949)*, s.28

⁷⁷ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, s.353

⁷⁸ Saadettin Yağmur Gömeç, *A.g.e.*, s.354

⁷⁹ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, s.85 – Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, s.354

Gulca İsyancıları da 1944 yılında patlak verdi. Çin idaresinden ve Çin'in Doğu Türkistan politikalarından memnun olmayan Doğu Türkistan Türkleri tepkilerini bu aralıksız isyanlarla ortaya koydular. Bu isyan hareketleri sonucunda Doğu Türkistan'da iki kez bağımsızlık kazanıldı. Bunlardan ilki, Birinci Milli Devlet olarak da tanımlanan 1933-34 yılları arasında bir yıl hâkimiyet süren Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti'dir. Kumul, Turfan, Hoten İsyancıları sonucunda kurulan bu devlet, Rusların da desteğiyle Çin kuvvetleri tarafından ortadan kaldırıldı⁸⁰.

İkinci Milli Devlet olarak adlandırılan Şarki Türkistan Cumhuriyeti ise 1944-1949 yılları arasında 5 yıl ömür sürdü. 12 Kasım 1944 günü Gulca'da devletin kuruluşu ilan edildi. 1945 yılında bu cumhuriyete Altay ve Tarbagatay illeri de katıldı. Bu bağımsız Türk devleti de Rus – Çin işbirliği sayesinde yıkıldı. Cumhurbaşkanı ve devletin ileri gelenleri Pekin'deki bir kurultaya gitmek amacıyla bindirildikleri Rus uçağıyla Doğu Türkistan'dan uzaklaştırıldılar ve bir uçak kazası süsüyle Alma-Ata'da ortadan kaldırıldılar⁸¹. Çinli komünistler Çin'e hâkim olmaya başladıktan sonra güçlerini gittikçe arttırdılar. Eylül 1949'da Doğu Türkistan'daki milliyetçi Çin birlikleri Komünist Çin yönetimine bağılılıklarını bildirdiler. Böylece Doğu Türkistan'da Komünist Çin idaresi başladı⁸². Günümüzde Doğu Türkistan Türkleri Komünist Çin yönetimi altında resmi adı Sinkiang Uygur Otonom Bölgesi olan Çin'in en büyük idari biriminde yaşamaktadırlar⁸³.

---

⁸⁰ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, s.85-87

⁸¹ İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, s.88

⁸² Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.20-21

⁸³ Ahmet Türköz, *Doğu Türkistan'da İnsan Hakları*, s.1

3. TÜRKİYE – DOĞU TÜRKİSTAN İLİŞKİLERİ

3.1. Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinin Tarihi Süreci

Türkiye Türklerinin önemli bir çoğunluğu Anadolu'ya göç etmeden önce Türkistan topraklarında yaşamaktaydı. Oğuz Türkleri olarak bilinen bu büyük Türk kitlesi Doğu Türkistan Türkleri ile zaman zaman komşuluk ve yurttaşlık ilişkileri kurmuşlardı. Uygurların ve Karluk gruplarının Doğu Türkistan'ı yurt edinmeleri ve sonrasında devlette hâkim kitleleri oluşturdukları Karahanlılar döneminde komşuları olan Büyük Selçuklu Devleti'nin nüfusunun önemli çoğunluğunu oluşturan Oğuz Türkleri ile komşu olduklarını bilmekteyiz⁸⁴. Oğuz Türkçesindeki Doğu Türkçesi etkileri de bu ilişkileri göstermektedir⁸⁵.

Oğuzların Anadolu'ya göçleri ve yurt edinmeleriyle bir dönem azalan bu ilişkiler Çağatay Türkçesinin yükselişi ile kültürel olarak tekrar kuruldu. Altın çağını yaşayan Çağatay Türkçesi ve Uygur Alfabesi Osmanlı sarayına girdi. Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar Osmanlı sarayında zaman zaman Uygur Alfabesinin kullanıldığı bilinmektedir⁸⁶. İpek ve Baharat yolları ile birbirine bağlı olan bu iki coğrafyanın halkı ticari ve kültürel bağlarını korudular. Moğol İstilasası devrinde Anadolu'ya yapılan göçlerle Türkistan'dan gelen Türkler, Anadolu'nun Türkistan ile dini, tasavvufi ve kültürel bağlarını güçlendirdiler. Türkiye ile Doğu Türkistan'ın uzaklığı bu ilişkilerin gücünü azaltsa da ortak değerler, yazılı ve sözlü edebiyat ve dini grupların katkılarıyla bu iki önemli Türk kitlesi kültürel olarak bağlarını ve ortak kültürden gelen benzerliklerini korudular. Cengiz Han'ın ve çocuklarının batı seferleri Türkistan'da önemli değişikliklere sebep olmuş, Kaşgar'daki Türk edebi dil alanı Harezmi'e kadar kaymış, böylece Oğuzlara yaklaşmıştı. Oğuzlara uzak olan Doğu Türkistan, İlhanlılar devrinde Harezmi'e, Anadolu'ya ve Azerbaycan'a etki etmeye başlamıştı. İlhanlı devletinde de eski Türk edebi dilini kullanan Uygur kâtipler vardı. Bu şekilde Doğu Türkistan ile Türkiye arasında edebi ve kültürel ilişkiler sürmekteydi⁸⁷.

Osmanlı Devleti'nin Mısır'a hâkim olması ve Osmanlı Sultanlarının Müslümanların halifesi konumuna gelmeleriyle de bu ilişkiler farklı bir boyuta geçti. Türkistanlı hacılar için hac vazifesini yerine getirmek için halifenin şehri ve Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul

⁸⁴ Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (17. Baskı). Ankara: Akçağ Yay. 2016, s.359-363

⁸⁵ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesinin Temeli: Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK Yay. 2013, s.82-83

⁸⁶ Nevzat Özkan, *Türk Dilinin Yurtları* (3. Baskı). Ankara: Akçağ Yay. 2014, s.291 – Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, s.410

⁸⁷ Ahmet Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, s.433

önemli bir uğrak yeri oldu. Türkistanlı hacılar için İstanbul'un ön plana çıkması Türkistan, Doğu Türkistan Türkleri ile Türkiye Türklerinin ilişkilerini güçlendirdi. İstanbul'da Türkistanlı hacıların tekkeleri kuruldu. Türkistanlı hacılar için hac için kutsal topraklara ulaşımını Rusya üzerinden Kuzey yoluyla, İran üzerinden ve Hindistan üzerinden gemilerle sağlanmaktaydılar. Safevilerin İran'daki hâkimiyetleri ve Şii inancını bölgeye yerleştirmeleri sonucunda artan Şii – Sünni çekişmesi de Türkistanlı hacılar için güvenlik sorunları oluşturdu. Hindistan'a ulaşımın Himalayalar sebebiyle zorlu oluşu ve bu dağların doğal engeli sebebiyle hacılara zorluk çıkarması, İran yolunun mezhepsel farklılıklarla güvenlik sorunlarına sebebiyet vermesi ile Rusya üzerinden halifenin şehri İstanbul'u da kapsayan Kuzey yolu hacılar için daha uygun olmaktadır⁸⁸. Kültürel, dini, ticari ilişkilerin yanında Türkiye – Doğu Türkistan ilişkileri için Doğu Türkistan'da Yakup Beg hâkimiyeti farklı özellikler taşımaktadır.

Ruslar karşısında zor durumda kalan Batı Türkistan Hanlıkları, Osmanlı Devleti'nden yardım istemişlerdi. Aynı dönemlerde kendisi de zor durumda bulunan Osmanlı Devleti, Batı Türkistan Hanlıklarına yeterli yardımı yapamamış ve sadece telkinlerle yetinmişti. Bu durum ve dönemin şartları Rusların Batı Türkistan'a hâkim olmasını kolaylaştırdı. Batı Türkistan'ın Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle Doğu Türkistan'a giden Yakup Beg Doğu Türkistan'da birliği sağlamış ve hâkimiyetini güçlendirmeye çalışmıştır⁸⁹. Yakup Beg, 1873'te Seyyid Yakup Töre'yi, Osmanlı Devleti'ne elçi olarak göndermiştir. Seyyid Yakup Töre, 16 Haziran 1873'te Padişah'ın huzuruna çıkarak Sultan Abdülaziz'e Batı ve Doğu Türkistan'da meydana gelen olayları anlatmış ve Kaşgar Hanlığı'nın ihtiyaçlarından bahsetmiştir. Seyyid Yakup Töre, ihtiyaç duyulan silah, mühimmat ve askeri eğitimci desteğinin verilmesini rica etmiştir. Osmanlı Devleti tarafından bağlılık isteği ve yardım talepleri kabul edilmiştir. Yakup Beg'e tüm parçalarıyla birlikte 6 adet Krupp topu, 1000 tane eski ve 200 tane yeni tüfek ile kapsül ve barut üretim araçları ve ustaları gönderildi. Doğu Türkistan ordusunun eğitimi için ise istihkâm subayı Ali Kazım Bey, piyade subayı Mehmed Yusuf Bey, süvari zâbiti Çerkes Yusuf Bey ve Topçu zâbiti İsmail Hakkı Bey ile dört emekli subayın, Enderundan Murad Efendi başkanlığında Doğu Türkistan'a gönderilmiştir. Yakup Beg'e de bazı hediyeler ve “Birinci rütbeden murassâ nişan-ı Osmanî” ile “Seyf ve âlem” gönderilmiştir. Kendisine Osmanlı Devleti tarafından “Emir” unvanı verilen Yakup Beg, Osmanlı Devleti'ne bağlılığın göstergesi olarak hâkim

⁸⁸ Yusuf Sarınoy, “Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul”. *Bilgi*, (88), 2019, 1-18.

⁸⁹ Mehmet Saray, *Rus İşgal Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara: TTK Yay. 1994, s.107-109

olduğu yerlerde hutbeyi Sultan Abdülaziz adına okutmaya ve sikkelere onun basmaya başlamıştır⁹⁰.

Yakup Beg, devletin siyasi devamlılığı için Osmanlı Devleti'nden yeni isteklerde bulunmuştur. Emirliğin ölene kadar kendinde kalmasını ve öldükten sonra da en büyük ve en reşit oğluna geçmesine izin verilmesini istemiştir. Osmanlı Devleti bu isteği, Doğu Türkistan'da hutbenin sürekli halife adına okunması, paraların halife adına basılması ve Osmanlı Sancağının bir değişime uğratılmadan olduğu gibi Doğu Türkistan'da dalgalanması şartlarıyla kabul etmiştir. Bunların yanında, Kaşgar Emirliği'nin geleceğini riske edecek girişimlerde bulunmaması ve ülkenin geleceği için tüm önlemlerin alınması istenmiştir. Ayrıca ülkenin kalkınması için çalışılması istenmiştir. Bu şekilde barışının ve düzeninin korunacağı iletilmiştir. Devletin ve Doğu Türkistan halkının geleceği için tavsiyelerde bulunulmuştur⁹¹.

Seyyid Yakup Töre, İstanbul'dan hediyelerle Doğu Türkistan'a geri dönmüştür. Tophane hazinesi tarafından hazırlanan bu hediyeler içinde ordunun ihtiyaçları bulunmaktaydı. Bu hediyeleri, silahlar, bir top, 2000 Enfield tüfek, 600 dane ve 60 peşrev, 700 tapa ve fünye, 31 sandık ince mühimmat, 6204 adi kapsül, 20000 kıyye kurşun, 10000 kapsül oku, kapsül üretimi için özel tezgâh ve tüm bunlar için alet ve edevat oluşturmaktaydı. Bu hediyeler yanında Seyyid Yakup Töre ile Kaşgar'a Kolağası Ali, Yüzbaşı diğer iki Ali Ağa ile Yüzbaşı Kâzım Efendi gönderilmiştir. Ali Ağaların biri topçu ve diğeri kapsül üretim öğretmenidir. Yüzbaşı Kâzım Efendi ise istihkâm inşası öğretmenidir. Bu eşyaların ve gönderilen öğretmenlerin masrafları Tophane hazinesinden verilmiştir⁹².

Yakup Beg'in güçlenmesi için Osmanlı Devleti ekonomik durumunun elverdiği kadar yardımlarda bulunmuş fakat bu yardımlar Doğu Türkistan'ın korunmasına yeterli olmamıştır. Osmanlı Devleti ile Rusya'nın "93 Harbi" olarak da adlandırılan 1877-1878 yıllarındaki savaşı dönemin büyük devletlerinin odağını da Balkanlara çekmiştir. Osmanlı Devleti'nin odağını kendi sınır bölgelerine çevirmesi ve Yakup Beg'in ölümünden sonraki dönemde Doğu Türkistan'ın Çin kontrolüne girmesi ilişkileri azaltmıştır.

---

⁹⁰ Mehmet Âtîf, *Kaşgar Tarihi - Bâis-i Hayret Ahvâl'i Garibesi*, Dü. Vehbi Günay, Cahit Telci, İsmail Aka. Kırıkkale: Eysi Kitap&Yayın. 1998, s.298 – Henry Walter Bellew, *Kashmir and Kashghar. A Narrative Of The Journey Of The Embassy To Kashghar In 1873-74*, Londra: Trübner. 1875, s.304 – Demetrius Charles Boulger, *The Life Of Yakoob Beg*, Londra. 1878, s.196 – Mehmet Saray, *Rus İşgal Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, s.107-109

⁹¹ Mehmet Saray, *Rus İşgal Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, s.110-111

⁹² Mehmet Âtîf, *Kaşgar Tarihi - Bâis-i Hayret Ahvâl'i Garibesi*, s.302

Osmanlı Devleti'nin Doğu Türkistan'a yardımları sırasında artan ilişkiler dönemin şartları sebebiyle devam edememiştir. Osmanlı Devleti'nin Doğu Türkistan'a olan ilgisinin sebeplerine bakıldığında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum ve dönemin kaynakları fikir vermektedir. Osmanlı Devleti'nin Doğu Türkistan'a yakın alaka göstermesinin sebepleri konusunda çalışan Mehmet Saray, yardım ve ilginin sebeplerini üç madde ile açıklamaktadır.

Saray'a göre; ilgi ve alakanın ilk sebebi İngilizlerin telkinleridir. Ruslarla İngilizlerin Asya'daki mücadelesi bu dönemlerde artmıştır. Kaynaklara "Great Game" olarak geçen bu mücadele için Doğu Türkistan büyük değişikliklere yol açabilecek öneme sahiptir. İngilizler sömürgelerinin güvenliğini sağlamak için Rusların Türkistan'dan daha güneye inmelerini engellemek istemekteydiler. İngilizler bu amaçla Doğu Türkistan, Afganistan ve Türkmenistan hattıyla Rusların önüne set çekmek istemekteydiler. Saray'a göre, Osmanlı – Rus mücadelesinin arttığı bu dönemlerde İngiliz desteğine ihtiyaç duyan Osmanlı Devleti, İngilizlerin desteğini ve yakınlığını korumak amacıyla Doğu Türkistan'a yardım etmiş ve bölgeyle yakından ilgilenmiştir⁹³.

Saray, ikinci sebebi Osmanlı Devleti'nin Türkistan Hanlıklarına yardım edememesinin yarattığı olumsuz algıyı kırmak amacıyla olduğunu düşünmektedir. Doğu Türkistan konusunda Rus tepkisinin olmayacak olması ve Yakup Beg'in başarılı siyasetinin etkili olduğunu dile getirmektedir. Saray, üçüncü sebebi Türkistan Hanlıklarının Osmanlı Devleti'nin telkinlerini dinlememesine rağmen Yakup Beg'in güvenilir olmasıyla açıklamaktadır. Aynı zamanda bu yardım talebinin uygun zamanda gelmesinin de önemli olduğunu vurgulamaktadır⁹⁴.

Doğu Türkistan'a yapılan bu yardımların ve verilen desteğin Türkiye – Doğu Türkistan ilişkilerinin gelişiminde büyük rol oynadığı söylenebilir. Yakup Beg'den sonra Türkiye'deki Doğu Türkistanlılar ve Doğu Türkistan'daki Türkiyelilerin sayısı gittikçe artmıştır. Devletlerarası gerçekleşen bu ilişkiler ilerleyen zamanda modern eğitim amaçlı devam etmiştir.

---

⁹³ Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s.198-200

⁹⁴ Mehmet Saray, *A.g.e.*, s.198-200

3.2. İki Dünya Savaşı Arası İlişkiler

Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerine Osmanlı Devleti'nin son dönemleri ile başlamak yerinde olacaktır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetinde İttihat ve Terakki Partisinin etkisi tartışılmazdır. Daha önce sürdürülen Osmanlıcılık siyasetinin başarısız olmasından dolayı İttihat ve Terakki İslamcılık ve Türkçülük hareketlerine önemli destek vermiştir. Türk milliyetçiliği belki de ilk defa iktidarın politikası haline gelmiştir. İttihat ve Terakki Partisi döneminde İslamcılık ve Türkçülük birbirine paralel olarak yürütülmüştür. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin daha önce pasif kaldığı Rusya'daki Türkler ve Müslümanlar konusunda aktif politikalar izlenmiştir. Özellikle Enver Paşa'nın harbiye nazırı olduğu 1914 yılından sonra faaliyetler hızlanmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşu ya da Umur-i Şarkiye adıyla da bilinen bu gizli istihbarat örgütünün faaliyete geçişi Osmanlı Devleti'nin diğer ülkelerdeki Müslümanlar ve Türkler üzerindeki etkisini arttırmıştır. Kuzey Afrika, Hindistan ve Rusya'ya birçok Teşkilat-ı Mahsusa çalışanı gönderilmiştir⁹⁵. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile bu girişimler çok başarılı olmasa da bu girişimlerin de Birinci Dünya Savaşı'na götüren karışık düzenin bir sonucu olduğu da düşünülebilir.

Bu konuda İttihat ve Terakki'nin faaliyetleri ile Türkistan'a gönderilen Teşkilat-ı Mahsusa çalışanlarının yanında özel olarak Cemal, Enver ve Halil Paşaların faaliyet ve hedeflerine de değinmek gerekir. İttihat ve Terakki önderleri Cemal, Enver ve Halil Paşaların Orta Asya'da Afganistan, Doğu Türkistan ve İran'ın doğu kesimini içine alan bir İslam Devleti kurmak istedikleri düşünülmektedir. Bu bölgede Sovyetlerin de desteği ile kurulacak bir İslam devleti ile İngilizleri Hindistan'dan çıkarmak ve Orta Asya'daki İngiliz etkisine son vermek mümkün olabilirdi. Bu amaçlarla Teşkilat-ı Mahsusa'nın önde gelenlerinden Mehmet Kazım Bey Bakü üzerinden Taşkent'e gönderilmiş, Cemal Paşa da Türkistan'a geçerek bölgedeki Türk liderleriyle ve Ruslarla görüşmüştür. Cemal Paşa görüşmelerini ve faaliyetlerini Milli Mücadele lideri Mustafa Kemal Paşa'ya üç mektupla bildirmiştir. Sovyetlerin bu girişime müsaade etmeyeceklerini anlayan Cemal Paşa, sonrasında Afganistan'a geçerek Afganistan'da faaliyetlerde bulunmuştur⁹⁶.

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Doğu Türkistan'a gönderdiği Rodoslu Habibzade Ahmet Kemal'in faaliyetleri önemlidir. 16 Şubat 1914 tarihinde gönderilen Ahmet Kemal

⁹⁵ Adil Hikmet Bey, & Gedikli, Y. *Asya'da Beş Türk* (3.Baskı). İstanbul: Ötüken Yay. 2012, s.24

⁹⁶ Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s.388-89

(İlku) Türkiye'yi temsili ve yazdığı eserlerle de Doğu Türkistan'ın durumunu Türkiye'de anlatması ile Doğu Türkistan'daki faaliyetleri açısından Türkiye – Doğu Türkistan ilişkilerinde ayrı bir yere sahiptir. Kaşgar'a öğretmen olarak gönderilmiştir. Ahmet Kemal, orada Darülmualimin-i İttihat isimli bir öğretmen okulu açmıştır. Ahmet Kemal, daha sonra Doğu Türkistan'ın diğer şehirlerine de giderek birçok okul açmıştır. Bölge halkının da desteğiyle Gulca, Hoten, Aksu, Yarkent ve Hami gibi şehirlerde de okullar açmıştır. Birçok öğrenci yetiştirmiş fakat faaliyetleri dikkat çekmiş ve sonrasında hapse girmiştir. Ahmet Kemal, hapisten çıkarak Türkiye'den ayrılışından 6 yıl 4 ay 2 gün sonra tekrar Türkiye'ye dönmüştür. Sonrasında başından geçenleri anlatan üç kitap yazmış ve Doğu Türkistan'ın durumu ile yaşadıklarını miras olarak bırakmıştır⁹⁷.

Ahmet Kemal İlku'un faaliyetleri kısa süreli olsa da meyvelerini vermiştir. Doğu Türkistan'daki bu modern eğitim girişimi Doğu Türkistan eğitimi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Ahmet Kemal İlku'dan önce de Doğu Türkistan'da Osmanlı devletinden davet edilen öğretmenlerin görev yaptıkları bilinmektedir. Atuş'da Osmanlı Devleti'nden gelen Hüseyin Bay ve Bavudun Bay gibi öğretmenler, 1880 ve 1910 yıllarında okul açmışlardır. Bu öğretmenler okullarında dil, edebiyat, matematik, tarih ve coğrafya gibi derslerle birlikte spor eğitimi de vermişler ve askeri eğitim konusunda da çalışmalar yapmışlardır. Osmanlı Devleti'nden öğretmen istemenin yanında bölge halkı kendi çocuklarını da Osmanlı Devleti'ne eğitim almaya göndermişlerdir. Bu gençler İstanbul'da eğilimini tamamladıktan sonra Kulca'da okul açıp 100 kişiyi yetiştirmişlerdir⁹⁸.

Mustafa Kemal Paşa, Türkistan'da meydana gelen olayları özellikle takip etmiştir. Halil Paşa'ya mektup yazarak, Türkistan'da Enver ve Cemal Paşalarla birlikte girişecekleri faaliyetler hakkında kendisine bilgi verilmesini istemiştir. Ayrıca faaliyetlerin Türkistan'daki Müslüman ve Türklere zarar verecek biçimde dikkat çekici olarak değil de Rusları harekete geçirmeyecek seviyede dikkatlice yürütülmesini tavsiye etmiştir⁹⁹.

Türkiye'den Doğu Türkistan'a bakışı ve Doğu Türkistan'a verilen önemi anlamak açısından Milletvekili Besim Atalay'ın 1918 yılında mecliste yaptığı konuşma güzel bir örnektir. Doğu Türkistan ve Kaşgar, Türk tarihinde önemli yere sahiptir. Türk tarihinin yazımında ve Türk dilinin tarihi yolculuğunda Doğu Türkistan dikkate alınması gereken bir

---

⁹⁷ Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, s.25 – Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, s.393

⁹⁸ Alimcan İneyet, A. "Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Türk-Uygur İlişkileri Üzerine (1861-1934)". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 4(2), s.320-321

⁹⁹ Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, s.395

merkezdir. Doğu Türkistan'ın Türk tarihindeki önemi bilen ve Türk milletinin yaşadığı geniş coğrafya hakkında bilgi sahibi olan Besim Atalay Bey, mecliste yaptığı konuşmada bu konulara değinmiştir. Besim Atalay Bey konuşmasında:

Bizim lisanımız tuba ağacı gibi gökten inmemiştir. Lisanımızın esası şarkıdır. Bunu tetkik etmek için lisan mütehassıslarından mürekkep bir heyetin gönderilmesi bittabi bizim için şüphesiz ki büyük himmettir. Sonra efendiler tarih itibariyle Osmanlı tarihini yazmak için bir müverrih kalemi eline aldığı vakitlerde her faalde Türk tarihini bilmesi lâzımdır efendim, Kâşgar ve Mahan sahralarında tetkikat icra etmedikçe bir Osmanlı tarihini yazmanın imkânı yoktur, imkânsız olduğu anlaşılmıştır. Biz ecdadımızı unuttuk, ecdadım unutan milletler zannederim ki çingenelerden başka bir şey olamaz. Zıyanın neresinden dönülürse kârdır derler efendiler. (Ecdadımızı unutmamak sadaları). Teşekkür ederim. Sözüm unutanlara matuftur. Biz eğer kendimizi ilmen, harsen yüksek tutmak istiyorsak, biz de medeni âlemde kendimize bir mevki ihdas etmek istiyorsak, kendimiz herhalde şarkı tanınmalıyız, onları tanınmalıyız, hem ilim gözü ile tanınmalıyız¹⁰⁰.

diyerek Osmanlı Tarihi ve Türk Tarihi yazmanın Doğu Türkistan'a değinmeden mümkün olmadığını ve Türk Dili için bu bölgenin ne kadar önemli olduğunu dile getirmiştir.

Türkistan'a gönderilen araştırma grubu hakkında mecliste 1920 yılında söz alan Cemil Bey, bu gezi hakkında bilgi verilmesinin gerekli olduğunu dile getiren bir konuşma yapmıştır. Meclis tarafından araştırma yapmaları için Batı ve Doğu Türkistan'a üç kişiden oluşan bir ekip gönderilmiştir. Kütahya Milletvekili Cemil Bey, bu ekibin araştırmalarının önemini vurgulayarak bu araştırmalar hakkında bir konferans verilmemesinin ve bu raporların mecliste okunmamasının eksiklik olduğunu düşündüğünü söylemiştir. Bu araştırma gezisinin ülkenin geleceği ile ilgili olduğunu ve çok önemli olduğunu ifade ederek bu raporların kitap haline getirilip milletvekillerine birer nüsha olarak verilmesinin uygun olacağını dile getirmiştir. Cemil Bey konuşmasında:

Efendiler Meclisi Âliniz tarafından tetkikatı ilmiye ve tarihiyede bulunmak üzere Şarka üç arkadaşımız gönderilmişti. Şark'tan maksat Rusya'dır. Mesmuatıma göre bunlardan İsmail Subhi Soysallı Bey, gerek Türkistân-ı Rusi'yi ve gerek Türkistân-ı Çini'yi gezmiştir. Kâşgar'a gittiğini de işittim. Kâşgar ki Türk'ün harman olduğu yerdir. Eğer oraya gitmişse ben kendisine teşekkür ederim. Binaenaleyh gerek şu tetkikatı ilmiye ve gerek tetkikatı tarihiye ve gerek icra edilen seyahat bizim âtimizle pek alâkadar ve pek mühim bir meseledir. Binaenaleyh bendeniz bunun raporlarının okunmasını ve Mecliste Subhi Bey tarafından veyahut rüfekası tarafından konferans verilmesini noksan buldum, gönül istiyor ki, bütün Subhi Beyle beraber rüfekasını yapmış olduğu tetkikatı âliye ve fenniye, seyahat ve saire kitap şeklinde tabedilsin ve rüfekayı muhteremeye birer nüsha verilsin ki mesele tamamiyle anlaşılın¹⁰¹.

¹⁰⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:1 Cilt: 5, İctima Senesi:1, Yüzüncü İctima, 20.11.1336, s.457

¹⁰¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:1 Cilt: 18, İctima Senesi:3, Beşinci İctima, 09.09.1338, s.119-120

demiş ve düşüncelerini mecliste milletvekillerinin takdirine sunmuştur.

Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Bey, 1922 yılında mecliste Türk Kültürü hakkında yapılan çalışmaların yetersiz olduğunu Türk Kültür çalışmalarında pek başarılı olunamadığını söylediği bir konuşma yapmıştır. Kültür çalışmaları üzerine yaptığı konuşmada Doğu Türkistan'da yürütülen bir kazıyı örnek vermiştir. Türk tarihi ile ilgili olan ve Doğu Türkistan'da yapılan araştırmalar hakkında sahip olduğu bilgileri paylaşan Hamdullah Suphi Bey, ülkenin kendi kültürü hakkında bildiklerini dışardan alıyor oluşunu vurgulayarak dil konusundaki çalışmalara önem verilmesi gerektiğini söylemiştir¹⁰². Diğer milletlerin Türk diline ve tarihine olan ilgilerini ve yaptıkları araştırmaları örnek göstererek milli bir özeleştiride bulunmuştur. Onun dil konusunda ve bilimsel araştırmalar konusunda söylediklerinin önemini yanında Doğu Türkistan'ın Türkler açısından önemini vurgulaması ve Doğu Türkistan hakkındaki güncel bilgileri yansıtması açısından değerlidir.

Tüm Türkistan'ın bağımsızlığı için çalışan Türkistanlı aydınların siyasi faaliyetleri de Türkiye – Doğu Türkistan ilişkilerine etki etmişlerdir. Bu aydınlar Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele veren milli mücadeleyi yönlendirebilmek için siyasi bir teşkilat kurmak gerektiğine karar vermişlerdi. Rusya'nın her bölgesinde devam eden milli mücadelenin dağınıklığından kurtarılması ve ortak bir siyasi zemine oturtulmasının gerekliliği

---

¹⁰² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:11 Cilt: 15, İçtima Senesi:11 Yetmişbeşinci İçtima, 05.03.1341 s.170
“İki üç kelime ile arz etsem buna bizim hars Türk harsı hakkında tetkikat yapmış olan âlimlerin adedini bir vesile ile arz etmişim. Pek çoktur, bir iki tanesini zikredeceğim. Belki Anadolu gibi nispeten tetkikata, tahriyyata müsait olan bir sahada değil, dünyanın bir ucunda Türkistan'da, Türkistân-ı Çini'de yapılmış olan bir tekkiki nazarınıza arz edeceğim. Başka milletler Türk'e ait olan yadigârlara, hars ve vesaikine ne kadar ehemmiyet vermişlerdir? Millî devletin Maarif Bütçesinde bu iş için kaç para vardır? Mukayesenize bir imkân tehiye etsin diye söylüyorum.

Berlin'de (Folker Konde Müzeum) namı altında bir müze vardır. Bu müzede birçok milletlere ait olan eserlerin toplandığını görürsünüz. Edvarı vahşetten yüksek edvarı medeniyete kadar hepsi gözünüzün önündedir. (Folker Konde Müzeum) mun alt katında iki üç Türk salonu vardır. Bendeniz bir iki defa ziyarete fırsat buldum. (Fonlekok) isminde bir âlim üç defa müzenin verdiği tahsisatla Türkistanı Çini'ye gitmiş, bin iki yüz sene evvel, kumların altında kaybolmuş bir Türk medeniyetini ve iki Türk şehrini meydana çıkarmıştır. (Turfan ve Koçüçaydan) şehirleri... Bu şehirler ve bu medeniyet Budist bir devre aittir. Duvarlardaki yağlı boya resimlerden tutunuz, heykel parçalarından evlerin içerisinde kullanılan eşyaya varıncaya kadar binlerce vesai 460 sandık derununda Berlin'e taşdılar ve biz 1200 sene evvele ait bir devrei medeniyetimizin asarını kendi topraklarımıza da, Türk topraklarında değil, Almanya'da (Folker Müzeum) da seyrediyoruz. Mukayesenizi bu nokta üzerine davet ettim.

Arkadaşlar, Eğer bizzat Türk devleti, millî devlet bu hafriyatı kendisi deruhte etmek lâzım gelseydi, buradan bir heyeti İlmîyeyi muhtaç olduğu tahsisat ile üç defa ta Türkistanı Çini'ye yollamayı kabul etseydi ne kadar bir masraftı göze almış olacaktı. Bu masraftı yüz binlerle ölçeceksiniz; bütçemizin içerisinde on dokuz bin lira vardır. Bu ondokuz bin lira ile ben size desem; büyük bir âlim getireceğim, bu ancak ona yeter.

Biz bu gibi işlerin acemisiyiz arkadaşlar! İlimde en büyük kuvvet hamiyetten ibarettir. Bilmediğimizi bilmek kuvvetimizin mebdai olacaktır. (Bravo sesleri.) Hars teşkilâtını biz yapmadık. Kâfi derecede bilmiyoruz. Bildiklerimiz dışardan bize intikal eden malumattır. Şu halde Hars teşkilâtımızı yapacağız. Bunun için de Lisan müessesesi gibi ecdadımızın en büyük vediası olan bir müessese vardır. Bütün hayatımız onun içindedir. Binlerce seneden beri Türk milletinin dimağı içinde uyanmış olan bütün fikirler o lisan müessesesinin kelimeleri içine dercedilmiştir.”

ortadaydı. Bu amaçla grupların bir araya gelmesi ve gizli bir teşkilat kurulması fikri ön plandaydı. 1921 yılı Temmuz ayında Türkistan'a giden TBMM üyesi İsmail Suphi Bey de bu konularda tavsiyelerde bulunmuştur. 1921 yılı Aralık ayında 7 maddelik bir ortak platformda mutabık kalındı. Kurulan birliğe de "Orta Asya Milli Avami İhtilal Cemiyetlerinin İttifakı" adı verildi¹⁰³. Cemiyetin 1924 yılındaki Berlin Kongresinde "Türkistan" adının önemine de vurgu yapmak amacıyla isim değişikliğine gidildi ve "Türkistan Azadlık Cemiyeti" olarak değiştirildi. 1925 yılında Türkiye Cumhuriyeti Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Avrupa'da yaşayan Dış Türk liderlerini Türkiye'ye toplamak amacıyla girişimleri olmuştu. Türkiye Eğitim Bakanlığı davetiyle birçok Türkistan Azadlık Cemiyeti üyesi Türkiye'ye geldi. 1925 yılında cemiyetin merkezi Türkiye olarak değiştirildi ve Türkistan Milli Hareketinin siyasi ağırlık merkezi Türkiye'ye kaydırıldı¹⁰⁴. 9 Mayıs'ta Türkistan Milli Birliği'nin Avrupa'daki son toplantısı yapıldı. Mustafa Çokayoğlu, Türkistan Milli Birliği'nin Avrupa temsilcisi olarak belirlendi. İstanbul'da yapılacak yayınlar için Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar ve Başkurtların kendi dil özelliklerini koruyarak yayın yapmaları kararlaştırıldı¹⁰⁵. Bu cemiyetin adı 1927 yılı İstanbul Kongresinde tekrar değiştirilerek "Türkistan Milli Birliği" yapıldı. 1931 yılındaki Çin – Japon savaşı Asya'daki dengeleri değiştirmişti. Çin'in kuzeyinde Japonya destekli Mançu devleti kurulmuştu. Bu gelişmelere paralel olarak 1931 yılının Şubat ayında Doğu Türkistan'da Kumul İsyanı başlamıştı. Doğu Türkistan'ı bağımsızlığa kavuşturabilecek bir ortam oluşmuştu. Bu isyan başta Japonya olmak üzere bölgeyle ilgili güçler tarafından yakından takip edilmekteydi. TMB yöneticileri de bağımsız bir Doğu Türkistan'ın Sovyet işgali altındaki Batı Türkistan Cumhuriyetleri için önemli bir destek sağlayacağını düşünmekteydiler. TMB üyeleri, Doğu Türkistan konusunda Japonya'nın desteğini almanın faydalı olacağı görüşündeydiler. Bu düşüncelerle 1932 yılında Japon hükümetine kapsamlı bir muhtıra gönderdiler. Türkistan'daki Milli Mücadelenin başarısız olmasından sonra Milli Birlik Hareketinin dışarıdaki faaliyetleri anlatılarak TMB'nin başından beri Doğu Türkistan meselesiyle yakından ilgili olduğu belirtilmiştir¹⁰⁶.

Japonya'nın 1935 yılına kadar TMB ile temas kurmaması ve beklenen cevabın zamanında gelmemesiyle TMB, Doğu Türkistan konusunda İngiltere'den destek almayı planlamıştır. Uzun zamandan beri Doğu Türkistan ile ilgilenen İngiltere'nin Kumul

¹⁰³ A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yay. 2003, s.143-144

¹⁰⁴ A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s.227-33

¹⁰⁵ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Ankara Diyanet Vakfı Yayınları, 1999, s.505

¹⁰⁶ A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s.298-380

İsyanı'na kayıtsız kalmayacağı düşünülmüştü. Doğu Türkistan'ı bağımsızlığa ulaştıran Yakup Beg'in torunuyla temasa geçildi ve onun etkili olacağı düşünüldü. TMB merkezinde Yakup Beg'in torunu Yakup Hanzade'nin mektubu ve daha önce hazırlanan memorandum İngiltere'ye gönderildi. Fakat Hindistan sınırlarında önemli sorunlarla ilgilenen İngiltere, bölgedeki varlığını ve nüfuzunu tehlikeye sokacak bir girişimde bulunmadı ve TMB'nin bu faaliyetleri de bir sonuca ulaşamadı¹⁰⁷.

Doğu Türkistan konusunda Japonya ve İngiltere'den beklediği desteği bulamayan TMB, Polonya'dan ve Promete'den destek almayı da denemiş fakat konunun Sovyetleri ilgilendirmediği düşünülerek olumlu cevap alamamışlardır. Bu denemeler sonrasında TMB, kendi imkânlarıyla girişimlerde bulunmaya denemiş ve genel sekreter Meceddin Delil Doğu Türkistan'a gönderilmiştir. Gazeteci kılığında ve kimliğinde Doğu Türkistan'a gitmeye çalışan Meceddin Delil, Kaşgar'a ulaşmasından kısa süre sonra Tunganlar tarafından tutuklanmıştır. Doğu Türkistan'ın önemli liderlerinden olan Mahmut Muhiti'nin Kaşgar şehrini ele geçirmesine kadar hapiste kalmıştır. Özgür bırakıldıktan sonra da 3 yıla yakın Mahmut Muhiti ile birlikte çalışmış ve Kaşgar'daki bazı okullarda da eğitim, öğretim konusunda çalışmalar yapmıştır¹⁰⁸.

Doğu Türkistan'da 1930'lı yıllarda kaynaklarda İstanbul'lu iki Türk daha görülmektedir. Bu iki Türk ilk olarak Kansu'nun kuzeybatısına gitmişlerdir. Bu kişiler 1931 yılında Kansu'ya giderek Çinli Müslümanların komutanı Ma Zhongying ile tanışmış ve Ma onlardan Doğu Türkistan'ın durumu hakkında bilgi almıştır. Bu İstanbul'lu iki Türk'ten biri olan Kemal Kaya Efendi Ma Zhongying'in ordusunun komutanı olmuştur. Ma Zhongying Kemal Kaya Efendi'nin tavsiyesiyle Doğu Türkistan'a girmiştir¹⁰⁹. Kemal Kaya Efendi'nin Müslüman Çinlilerin komutanı olarak Doğu Türkistan'a girmeye çalışmasındaki hedefin, Doğu Türkistan'da bağımsız bir Müslüman Türk devletinin kurulmasını istemesi olduğu düşünülmektedir. Fakat bu girişim Doğu Türkistan'ın daha kötü duruma gelmesine sebep olmuştur. Kemal Kaya Efendi'nin kimliği konusu tartışmalıdır. Rus ve Japon ajanı olduğu yönünde farklı görüşler vardır. Türkiye'deki devrimden sonra Türkiye'yi terk ettiği bilinmektedir¹¹⁰.

---

¹⁰⁷ A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s.380-384

¹⁰⁸ A. Ahat Andican, *A.g.e.*, s.384

¹⁰⁹ Andrew D. W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)*. (Çev. E. Can). İstanbul: Bayram Yay. 1991, s.95 - 98

¹¹⁰ Alimcan İneyet, "Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Türk-Uygur İlişkileri Üzerine (1861-1934)", s.322-323

1931 Kumul İsyanı ile başlayan süreç Doğu Türkistan'ı bağımsızlığa götürmüştür. Kumul İsyanı'nı takip eden Hoten, Turfan, Kaşgar isyanları da bölgedeki Çin kontrolünü ortadan kaldırmıştır. Milli güçler, Çinlilerin elinden birçok bölgeyi kurtardıktan sonra bu bölgeleri yerel olarak yönetiyorlardı. Bu kurtarılan bölgelerin hükümetleri dahi yoktu. Milli güçler arasındaki çekişmeler de birliğin sağlanmasını engelliyordu. Bu çekişmeler sebebiyle Kaşgar Hükümeti 16 Nisan'dan 28 Ağustos 1933'e kadar dört defa değişmiştir. Sabit Damolla, yerel hükümetleri bir araya getirme konusunda başarılı oldu ve "Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti" kuruldu. 12 Kasım 1933'te "Şarki Türkistan Cumhuriyeti" ilan edildi. Meclis kararı ile Doğu Türkistan hükümeti kuruldu. Hoca Niyaz Hacı devlet başkanı ve başkomutan, Sabit Damolla ise başbakan oldular. 3 Aralık 1933'te 30 maddeden oluşan bir anayasa hazırlandı¹¹¹.

Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti, bağımsızlığını kazandıktan sonra dış destek bulmak amacıyla Türkiye, İngiltere ve Afganistan'a elçilik heyetleri göndermiştir. DTİC'nin bağımsızlık haberinin Ankara'ya ulaşması ve basında yer alması halk tarafından sevinçle karşılanmıştır. Basın DTİC'nin Doğu Türkistan'daki Türklerin modern bir hayata kavuşmalarını sağlayacağını vurgulamıştır. Türkiye'den Doğu Türkistan'a gösterilen bu ilginin sonucunda DTİC Hükümeti, Türkiye'nin yeni yılını kutlayan mesajının devamında "Yeni bağımsızlığa kavuşan Doğu Türkistan'ın gök bayrağından, Türkiye'nin al bayrağına selam olsun." diye eklemiştir. Bu mesaj Anadolu Ajansı tarafından servis edilmiştir. Halk tarafından sevinçle karşılanan bu yeni devlete Ankara Hükümeti temkinli yaklaşmıştır. Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Anadolu Ajansı'na yaptığı açıklamada Hükümetin meydana gelen olaylar hakkında sağlıklı bilgiye sahip olmadıklarını fakat haberlerin geldiğini söylemiştir. Ayrıca bu yeni devletin Türkiye Cumhuriyeti'ni örnek alması gerektiğinden ve Sovyet Rusya ile iyi geçinmelerinin faydalı olacağından bahsetmiştir¹¹².

DTİC'nin kurulduğu dönemde Kaşgar'a iki Türkiye vatandaşının gittiğini görmekteyiz. Dr. Mustafa Ali Kentli ve ordudan emekli Mahmut Nedim Kaytmaz Doğu Türkistan'a eğitim ve ordu konusunda yardımlarda bulunma amacıyla gitmişlerdi. Dr. Mustafa Ali Bey bir eğitim programı hazırlayarak Doğu Türkistanlıların modern bir eğitim almalarını amaçlamıştır. Bu düşüncelerle Eğitim Bakanı Abdülkerim Han Makdum Bey ile görüşmüş ve onayını almıştır. Fakat bu modern eğitim için yeterli maddi kaynak bulunmadığı için destek arama faaliyetlerine girişmiştir. Hindistan ve Afganistan'da yardım

¹¹¹ Baymirza Hayit, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, s.308-12

¹¹² Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s.396-398

kampanyaları düzenlemiştir. Hindistan Müslümanlarının durumu çok iyi olmasa da ellerinden geldiği kadar yardım etmişler lakin bu yardımlar yeterli olmamıştır. Mustafa Ali Bey, Avrupa'daki Türkistanlılarla temas halinde bulunmuştur. Yaş Türkistan dergisine bir mektup göndererek ilk hedeflerinin Doğu Türkistan'ın tekrar Çin hâkimiyetine girmemesi ve sonraki hedeflerinin de Sovyetlerin hâkimiyetine girmemesi olduğunu belirtmiştir. Mustafa Ali Bey, yardım kampanyaları sonrasında Kaşgar'a dönüşünde planladığı eğitim sistemi için çalışmalarına başlamıştır. Batı Türkistan'dan gelen komünizme de sempati ile bakan öğretmenlerin katkısıyla çağdaş eğitime başlanmış ve bölgede nüfuzu artmış olan Rusların da bir tepkisiyle karşılaşılmamıştır. Kız ve erkek çocuklarının modern eğitime uygun olarak okutulduğu bu okullarda Türk Tarihi ve Kültürü de öğretildiği için Çinliler bu eğitim sistemini tehlike olarak görmüşler ve DTİC yıkıldıktan sonra bu okulları ortadan kaldırmışlardır¹¹³.

Ordudan emekli olan Mahmut Nedim Bey, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığının sürdürülmesi için önemi yüksek olan Doğu Türkistan ordusunun eğitim için hızla çalışmalara başlamıştır. Teoride başarılı ilerleyen eğitimler silahsız oldukları için hızla ilerlemiş fakat silahlı eğitimler aynı seviyede başarılı olmamıştır. Bunun sebebi orduda bulunan silahların eski ve yeterli sayıda olmamalarıdır. Sovyetlerden silah alma yolu denenmiştir. Sovyetler silahların parasını almalarına rağmen silahları teslim etmemişlerdir. Modern silahı bulunmayan Doğu Türkistan Ordusu gelebilecek saldırılara karşı oldukça savunmasız bir durumda kalmıştır. DTİC Hükümetinin yeterli maddi kaynağa sahip olmaması da bu modern silahlara sahip olmayı ve modern eğitimi sürdürmeyi imkânsız kılmıştır¹¹⁴. Mustafa Ali Bey ve Mahmut Nedim Bey'den sonra Türkiye'den 12 kişilik bir öğretmen grubu daha Doğu Türkistan'a hareket etmiştir. Bu 12 kişilik öğretmen grubunun yaptıkları günümüzde de Doğu Türkistanlılar tarafından şükranla anılmaktadır. Bu grup içindeki Mehmet Emin Tevfik Efendi, Doğu Türkistan'da modern eğitiminin başlatılmasına öncülük etmiştir. Mehmet Emin Tevfik Efendi, altı ay içerisinde 60 öğretmen yetiştirmişti. Kısa zamanda 24 köyde 24 okul açmıştır¹¹⁵. Bu grubun içinde Anadolu Türklerinin yanında Türkiye'de bulunan Batı ve Doğu Türkistanlı öğretmenler de bulunmaktaydı. Doğu Türkistan halkının eğitimi için yola çıkan bu öğretmenlerin amacı modern eğitimin Doğu

---

¹¹³ Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s.399-400

¹¹⁴ Mehmet Saray, *A.g.e.*, s.401

¹¹⁵ Alimcan İnyet, "Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Türk-Uygur İlişkileri Üzerine (1861-1934)", s.323

Türkistan’da yerleşmesini sağlamaktı. Fakat bu girişimler Sovyetlerin uyarısıyla Çinli Genel Vali Sheng tarafından engellenmiştir¹¹⁶.

DTİC’nin kurulduğu yıllarda Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri açısından Abdürreşit İbrahim’in Japonya seyahati farklı yorumlara sebep olmuştur. Rusya Müslümanları için uzun yıllar çalışan Abdürreşit İbrahim, Türkiye’de bulunduğu ilk yıllarda sakin bir hayat sürmüştür. 1929 yılından itibaren Japonlarla temas kurması üzerine Türkiye’deki faaliyetleri polis tarafından takip edilmeye başlamıştır. Kayıtlardan İslamcı siyaset güttüğü anlaşılan Abdürreşit İbrahim’in, 1932 Hac ziyareti dikkat çekicidir. Abdürreşit İbrahim, bu ziyaretten sonra Doğu Türkistan’a gitme kararı almıştır. Oğlunun anlattıklarına göre 1929 sonrası Doğu Türkistan Konusu gündeme gelince İstanbul, Ankara ve Hicaz arasından mekik dokumuştur. 1933’de Mekke’de Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti’nin Vakıflar Bakanı Şemseddin Turdı Hacı ile Başbakan Sabit Damolla ile görüşmüştür. Bu ziyaretlerden sonra 1934 yılında Abdürreşit İbrahim’in Yalova’da Atatürk ile görüştüğü iddia edilmektedir. Yeni devletin liderlerinin Atatürk’ten ilham almayı istediklerini Atatürk’e ilettiği iddia edilen Abdürreşit İbrahim’in bu Yalova görüşmesi hakkında kesin kayıtlar yoktur. Sadece Atatürk’ün hediye ettiği söylenen kalem, İbrahim’in torununda bulunmaktadır¹¹⁷.

Abdürreşit İbrahim, 1933’te Japonya’ya gitmek üzere yola çıkmıştır¹¹⁸. Abdürreşit İbrahim’in Japonya ziyaretiyle paralel yapılan diğer iki ziyaret dikkat çekicidir. Japonya’ya ziyaret eden bu iki isim Ayaz İshaki ve II. Abdülhamit’in torunu Şehzade Abdülkerim Efendi’dir. Ayaz İshaki ile Abdürreşit İbrahim aynı gemide yolculuk yapmışlardır. İbrahim’in Japonya faaliyetleri de Türkiye’nin Tokyo Büyükelçiliği tarafından takip edilmiştir¹¹⁹. Bu isimlerin Japonya’da toplanmasının sebebi olarak Japonya’nın Doğu Türkistan planları düşünülmektedir. Japonların Mançurya’da yaptıkları gibi Doğu Türkistan’daki ayaklanma sonrasında kurulan devletin başına Osmanlı hanedanı üyesi Şehzade Abdülkerim’i geçirmeyi planladığı iddia edilmektedir. Şehzade Abdülkerim Japonya’da sık sık üst düzey Japon yetkilileri ve Japonya’daki Türk-Tatarları ziyaret eder. Şehzade’nin Japonya ziyareti ve başına geçeceği Doğu Türkistan toprakları ile alakalı Rus

¹¹⁶ Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, s.401-402

¹¹⁷ Ali Merthan Dündar, *Abdürreşit İbrahim ve Zamanı: Türkiye ve Japonya Arasında Orta Avrasya*. Ankara: TTK Yay. 2018, s.73-81

¹¹⁸ Abdürreşit İbrahim’in Japonya ile bağları, önceki Japonya seyahati ve 1933 yılındaki faaliyetleri için bkz. Lee, H. S. (1991). *İslâm ve Türk kültürünün Uzak Doğu’ya yayılması: Kore’de İslâmiyet’in yayılması ve kültürel tesirleri* (Vol. 41) (İkinci Baskı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

¹¹⁹ Ali Merthan Dündar, *Abdürreşit İbrahim ve Zamanı: Türkiye ve Japonya Arasında Orta Avrasya*, s. 82-83

basımında sık sık haberler çıkar. Şehzade Abdülkerim bu iddiaları reddeder. Japon basınına verdiği röportajda dünya seyahatinin bir durağı olarak Japonya'ya geldiğini söyler. Doğu Türkistan ile alakalı iddiaları reddeder. Turan milletlerinden ve Türk olduğu için Türk milletine ve Turancılığa sempatisinin olduğunu ve bunun doğal olduğunu söyler. Doğu Türkistan'daki olaylarla alakalı hiçbir alakasının olmadığını söyler¹²⁰.

DTİC'nin kurulduğu yıllarda Doğu Türkistan'la alakalı bir başka Osmanlı Şehzadesiyle ilgili söylentiler de bulunmaktadır. DTİC zamanında Doğu Türkistan'da bulunan Türkiyeli Mustafa Ali Bey ile Peşaver'de yapılan ve Yeni Milli Yol dergisinde yayınlanan bir söyleşi bu iddiaları destekler. Mustafa Ali Bey, padişah I. Abdülaziz'in oğlu Mehmed Şevket Efendi'nin çocuğu, Mehmet Cemaleddin Efendi olduğu düşünülen Şehzade Cemaleddin Efendi ile karşılaştığını ifade eder. Mustafa Ali Bey, adı geçen şehzade ile Delhi'de karşılaştığını ve onun Kaşgar'a gitmek istediğinden bahseder. Şehzade'ye Doğu Türkistan'a gitmesinin Doğu Türkistan'daki hareketi cumhuriyetçi ve saltanatçı olarak ikiye bölebileceğinden bahsettiğini ve gitmesinin mümkün olmadığını söylediğini iddia eder. Bir Osmanlı Şehzadesinin bağımsız bir devlet kurulan Doğu Türkistan'a gitmek istemesinin amacı olarak kurulan devletin başına geçmeyi hedeflediği düşünülmektedir¹²¹.

DTİC'nin yıkılması ve 1934-1937 yılları arasında Doğu Türkistan'ın fiili Rus hâkimiyetine girmesi olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Bu dönemlerde Türkiye – Doğu Türkistan ilişkileri açısından Doğu Türkistan'ın “Üç Efendi” olarak adlandırılan liderlerinden biri olan İsa Yusuf Alptekin'in faaliyetleri önem taşımaktadır. 18 Eylül 1938 günü Çin Millet Meclisi üyeliğine seçilerek Doğu Türkistan'ı temsil eden ve bu alanda çalışmalarda bulunan İsa Yusuf Alptekin'in çalışmaları Doğu Türkistan'ın durumunun Türkiye'de daha net anlaşılmasını sağlamıştır. 1938 yılındaki yurt dışı gezisinde Hindistan, Suudi Arabistan, Mısır ve Türkiye'de temaslarda bulunmuştur. İsa Yusuf Alptekin Türkiye ziyaretinde ilk olarak Doğu Türkistanlılarla görüşmüş sonrasında Memduh Şevket Esendal ile görüşmüştür. Bu ziyaretinde ayrıca Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu, Başbakan Refik Saydam, önemli bilim adamları ve son olarak Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşmüştür¹²².

¹²⁰ Ali Merthan Dünder, *Pan-İslâmizm'den Büyük Asyacılığa: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya* (Vol. 310) (İkinci Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat Yay. 2011, s.240-242

¹²¹ Ali Merthan Dünder, *Pan-İslâmizm'den Büyük Asyacılığa: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya*, s.232-234

¹²² Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-1: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*. Ankara: Berikan Yay. 2010, s.12

İsa Yusuf Alptekin'in İstanbul'da Türkiye Cumhuriyeti Afganistan Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal ile yaptığı görüşmeler o dönemde Türkiye'nin Doğu Türkistan'a bakışını örneklendirmek açısından değerlidir. Memduh Şevket Esendal'ın görev yeri olan Afganistan'ın Doğu Türkistan'a sınır oluşu ve Doğu Türkistan'ın önemli liderlerinden Mehmet Emin Buğra ile temas halinde oluşu onun Doğu Türkistan ile alakalı önemli bilgilere sahip olmasını sağlamıştı. Hindistan'dan Afganistan'a gidip gelen Doğu Türkistanlılar da önemli bilgi kaynaklarıydı. Esendal bu görüşmede, Alptekin'e Türkiye'de ne yapmak istediğini sormuştur. Alptekin amaçlarını ve ricalarını "*Mümkün ise Türkiye Cumhuriyeti'nin, Rusların Doğu Türkistan'dan çıkması, Milliyetçi Çin'in Doğu Türkistan'a yüksek derecede bir muhtariyet vermesi konusunda yardımcı olmasını rica edeceğim. Bir miktar talebe okutmasını rica edeceğim*"¹²³ şeklinde açıklamıştır. Alptekin'in amaçlarını ve ricalarını öğrenen Esendal, Türkiye'nin Rusların Doğu Türkistan'dan çıkmasını talep edecek ve Çin'in muhtariyet vermesini isteyecek durumunun olmadığını söyleyerek bu ricadan vazgeçmesini istemiştir. Türkiye'nin dış politikada yurttan ve cihanda barış prensibinin olduğu vurgulayarak Türkiye'nin Doğu Türkistan ya da Türkler için Ruslarla ve Çin ile ters düşecek durumunun olmadığını söylemiştir. Öğrenci konusunun ise mümkün olup olmadığı konusunda fikrinin olmadığını söyleyip bu konuda ricada bulunabileceğini söylemiştir. Esendal, konuyu Alptekin'in siyasi ve milli duruşuna getirerek ona takdirlerini ve önerilerini sunmuştur. Alptekin'in hatıralarında anlattığına göre Esendal ona:

Senin yoktu gerçekten şimdilik Türkistan için en uygun yol. Çinlilerle birlikte görüşüp Doğu Türkistan'ın istiklâl yolunu açmak lâzım Çinlilerle iyi geçin. Hatta Çin'e gittikten sonra çizmeni giyip Japonlara karşı muharebeye iştirak et. Gücün yetmese de git. Onları sevindir. Bunlara karşılık fırsat düştükçe yapacağın iş, Doğu Türkistan üzerindeki zulmü azaltmayı temin et. İktisadi durumlarını düzeltmelerine yardımcı ol Onlara milli şuur, Türklük şuurunu aşıla Türkiye'ye olan bağlılıkları artsın. Yapacağın işler bunlar. Yoksa Çinliler size muhtariyet vermezler. Verseler bile Ruslar gibi idareyi ve yetkiyi ellerinde tutmaya gayret ederler.

demiştir. Ayrıca Dış Türklerin dünyanın farklı ülkelerindeki faaliyetlerine de değinerek bazılarının İngilizlere, bazılarının Almanlara ve bazılarının Polonyalılara ümit bağladığını söylemiştir. Esendal, ümitlerini farklı devletlere bağlayan Dış Türk liderlerinin başarısız olacağı görüşündedir. Türklerin kurtuluşunun bir bütün olduğunu düşünmektedir. Bu bağlamda başarısız olmasını beklediği Dış Türk liderlerinin sonunda Türkiye'ye gelerek toplanacaklarını düşünmektedir. Esendal, Alptekin'e Mehmet Emin Buğra ile çalışmasını tavsiye ederek Türklerin kurtuluşunun Türkiye'ye bağlı olduğunu söylemiştir. Alptekin'den

¹²³ Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-1: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, s.369

Türkiye hakkındaki olumsuz söylemlere inanmayarak faaliyetlerine devam etmesini istemiştir¹²⁴.

İsa Yusuf Alptekin'in sonraki durağı Dışişleri Bakanlığı olmuştur. Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu tarafından kabul edilmiştir. Bu görüşmede Alptekin'e istekleri sorulmuştur. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile görüşmek isteyen Alptekin, ziyaretinde ayrıca hükümet yetkilileri ve devlet dairelerini görmek istediğini dile getirmiştir. Alptekin, eğitim ve sanayi alanındaki durumu görmek istemiş ve okullarla birlikte fabrikalara da gitmek istediğini söylemiştir. Türkiye'nin gelişmişlik durumunu ve devletin önemli çalışmalarını görmek isteyerek Türkiye'nin genel durumu hakkında fikir sahibi olmak istemiştir¹²⁵. Alptekin'den istekleri konusunda bir liste yaparak teslim etmesi istenmiştir. Bu şekilde görüşme olumlu sonuçlanmıştır. 27 Mayıs günü Afganistan'ın İstiklâl Bayramı dolayısıyla Afgan Büyükelçiliğinde tertip edilen resmî kabule giden Alptekin, orada Başbakan Dr. Refik Saydam, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Türkiye'nin Çin'e tayin edilen büyükelçisi Emin Ali Sipahi ve Irak'ın Türkiye Büyükelçisi Kâmil Geylânî ile görüşmüştür. İsa Yusuf Alptekin, Şükrü Saraçoğlu tarafından Refik Saydam'a "*Çin Parlamentosu'ndaki Türk Mebus!*" diye takdim edilmiş ve Refik Saydam ona "*Sizin hakkınızda Şükrü Bey bilgi verdi. Bütün istekleriniz yerine getirilecektir*" diyerek olumlu bir tepkide bulunmuştur. İsa Yusuf Alptekin, sonrasında sırasıyla Kara Harp Okulu'nu, Türk Kuşu'nu gezmiştir. Devamında, İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nü, Türk Tarih Kurumu'nu, Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi'ni ziyaret etmiştir. Cumhurbaşkanlığından beklediği davet gelmeyince Ma Fu Len ile maslahatgüzara haber vermeden Ulus'taki Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem Müdürlüğü'ne gitmiş. Orada "*Böyle bir ricamız olmuştur. Ricanızın, Cumhurbaşkanımıza arz edilip edilmediğini bilmiyoruz. Geleli de epey oldu. Cevap çıkmadı. Bir bildirseniz acaba bizi kabul eder mi*"¹²⁶ diyerek randevu almış ve belirtilen günde Cumhurbaşkanı'nı ziyarete gitmiştir. Ankara'da birçok devlet kurumuna uğrayıp Türkiye hakkında bilgi edinen Alptekin, devlet ve hükümet yetkilerinden önemli isimlerle görüşmüştür. Türkiye'de devlet kurumlarında ve siyasiler arasında tanınırlığını arttırmıştır. Alptekin, Doğu Türkistan konusunda görüştüğü isimleri bilgilendirmiş ve onlardan ricalarda bulunmuştur. Sonrasında özellikle görüşmek istediği Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye ziyarete bulunmuştur.

---

¹²⁴ Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-1: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, s.370

¹²⁵ Ömer Kul, *A.g.e.*, s.372

¹²⁶ Ömer Kul, *A.g.e.*, s.373-376

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Alptekin'e önce genel sorular sorarak onu tanımak istemiş ve sonrasında Doğu Türkistan'ın durumu hakkında sorular sormuştur. Asya'nın, Çin'in ve Güneydoğu Asya'nın son durumları hakkında bilgi aldıktan sonra İsmet İnönü, nasıl yardımcı olabileceğini sormuştur. Alptekin, cevap olarak;

Paşam ben zât-ı devletinizden, Doğu Türkistan'dan Rusların çıkması, Doğu Türkistan'ın Çin esaretinden kurtulması hususunda yardımcı olmalarını rica edecektim ama öğrendiğime göre, Türkiye Hükümeti, bunu yapmayacak durumdaymış. Daha önce görüştüğüm zevat, böyle bir ricada bulunmamam için tavsiyede bulundular. Ama zât-ı devletinizden devlet hesabına Türkistan gençlerinden üç yüz kişinin okutulmasını rica ediyorum. Biz çok geri kaldık. Geri bırakıldık. Ne çekmişsek geri bırakılmışlığımızdan çektik. Elimize geçen fırsatları bundan dolayı kaçırdık. Bence şimdilik en mühimi adam yetiştirmektir. Çin'e sağdan soldan bir miktar talebe getirdim. Onları istediğim gibi yetiştirmek imkânı elde edemedim.

demiştir. İsmet İnönü, bu isteklerin Çinlilere rica ettirilmesinin mümkün olup olmadığını sormuş ve gelen olumsuz cevap karşısında Alptekin'e vazgeçmesini ve Çinlilerin ricası olmadan bu isteklerin yerine getirilemeyeceğini söylemiştir¹²⁷.

Bu dönemde Türkiye'nin Doğu Türkistan'a etkisi açısından eğitim faaliyetlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Ahmet Kemal İlkul'un açtığı okullar bir başlangıç olmuş ve bu eğitim çalışmaları devam etmiştir. Mesut Sabri Baykuzu'nun ve diğer Doğu Türkistanlıların desteklediği modern eğitim çalışmaları meyvesini vermiştir. Türk Dünyasındaki Ceditçilik faaliyetlerinin devamı olarak görülebilecek olan bu eğitim atılımı Doğu Türkistan edebiyatında kendini hissettirmiştir. 1930'lu ve 1940'lı yıllarda gelen bağımsızlıklar da Doğu Türkistan'da Türk bilincinin oluşmasında etkili olmuştur. Bu etkiye sahip olan bir başka durum da Türkiye'de yetişen Doğu Türkistan milli liderlerinin çalışmaları olmuştur. Doğu Türkistan'daki Türklük bilincinin ve Türkçülük fikir akımının gelişmesinde 1933 yılında başarıya ulaşan Doğu Türkistan Milli Hareketi'nin liderleri Sabit Damolla, Mehmet Emin Buğra, Mesut Sabri Baykuzu ve Mahmut Muhiti'nin Türklük bilincine sahip olmaları etkili olmuştur. Bunlarla birlikte Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye giderek eğitim alıp daha sonra Doğu Türkistan'a dönen eğitimci ve şair Mehmet Ali Tefik ve yazar Mehmet Kurban Koday'ın etkisi görülmektedir. Bu isimler Doğu Türkistan'da Uygur Türk edebiyatında Türkçülük fikir akımını başlatan kişiler olmuşlardır¹²⁸.

¹²⁷ Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-1: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, s.377

¹²⁸ Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Doğu Türkistan Uygur Türklerinin Hürriyet ve İstiklal Mücadelesi*. İstanbul: Bayrak Yay. 2011, s.129

Doğu Türkistan'daki bu Türkçülük edebiyatı Altay Neşriyatı yayınevini yayınlamalarıyla gelişmeye devam etmiştir. 1936 yılında İsa Yusuf Alptekin'in öncülüğünde kurulan Altay Neşriyatı, Uruş Haberi, Yurt, Altay ve Tiyaşan adlı dergileri yayınlamıştır. Bu dergilerde Mehmet Emin Buğra ve Mesut Sabri Baykuzu, Türkçülük konularını işleyen yazılar yazmışlardır. Bu dergilerin bazı sayılarında Türkiye kaynaklı bazı yazılar yayımlanmıştır. Türkiye'de bulunan Sadri Maksudi Arsal'dan yazılar da bu dergilerde okuyucular ile paylaşılmıştır. Dergilerde yazıları çıkan ve Türkiye'de eğitim almış olan Mesut Sabri Baykuzu'nun kendi tabiriyle "Ortak Türkçe" kullandığı görülmektedir. Baykuzu'nun Uygur Türkçesi'nin yanında ortak Türkçe kullanması dilde birlik düşüncesini gerçekleştirme çalışmaları açısından değerlendirilebilir¹²⁹.

Doğu Türkistan Edebiyatı'nda Türkiye etkisi gösteren bir diğer Kurban Koday olmuştur. Koday, Türkiye'de eğitim aldıktan sonra 1946 yılında Doğu Türkistan'a dönmüştür. Koday, Urumçi'de Yalkın adlı bir gazete çıkarmıştır. Bu gazetenin dikkat çeken tarafı adının yanında bulundurduğu ifadelerdir. Atatürk ilkelerinden dört tanesi bu gazetenin önemli mesajlarından olmuştur. Gazetenin adının yanında "Devletçimiz, Halkımız, Milletçimiz, Laikçimiz" ibareleri yer almıştır. Atatürk ilkelerinden Devletçilik, Halkçılık, Milliyetçilik ve Laikçilik bu gazetenin vurguları olarak ilk sayfasında yer bulmuştur. Ayrıca bu gazetenin önemli bir kısmında Türkiye kaynaklı haberlere yer verilmiştir. Sayfalarında Atatürk'ün fotoğrafları yayımlanmıştır¹³⁰.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren başlayan Türk Dünyasındaki yenilik hareketlerinin Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinde yeri dikkat çekicidir. Ahmet Kemal İlkul ve Türkiyeli öğretmenlerin katkı sağladığı Doğu Türkistan'da modern eğitimin devamının sağlanması Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinin gelişmesini sağlamıştır. Ceditçilik ve Türkçülük çalışmaları Doğu Türkistan'ın milli benliğini korumasına destek olmuştur. Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinin bu dönemde etkili olan bir diğer durum Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde verilen Milli Mücadele olmuştur. Doğu Türkistan'ın Çin hâkimiyetinde ve Rus yanlısı Çinli valiler hâkimiyetinde olduğu dönemlerde Türkiye'nin verdiği bu bağımsızlık mücadelesi Doğu Türkistanlılara ilham vermiştir. Modern düşünce, sömürgecilikle mücadele, yeni eğitim sistemi, milli bilinç ve demokrasi açısından Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu etkisini Doğu Türkistan'da ve Doğu Türkistan Edebiyatı'nda hissettirmiştir. 1933 ve 1946 yıllarındaki bağımsızlıklar, Doğu Türkistan'daki

¹²⁹ Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Doğu Türkistan Uygur Türkleri'nin Hürriyet ve İstiklal Mücadelesi*, s.129-130

¹³⁰ Sultan Mahmut Kaşgarlı, *A.g.e.*, s.130

ilk cumhuriyet girişimleri çağdaş yönetim sistemlerinin Doğu Türkistanlı liderler tarafından benimsendiğini göstermektedir. Tevfik Rüştü Aras'ın Doğu Türkistanlılara Türkiye'yi rol model olarak göstermesi de Türkiye'nin milli egemenliği milletinde saklayan cumhuriyet yönetiminin ve modernleşme hareketlerinin Doğu Türkistan Türkleri için Türkiye'nin önerdiği kurtuluş reçetesi olmuştur.

3.3. İkinci Dünya Savaşından Soğuk Savaşın Sonuna Kadar İlişkiler

Mustafa Kemal Atatürk'ün 1938'de ölümü, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanı oluşu ve sonrasında dünya siyasetindeki karışıklıklar Türkiye Cumhuriyeti'nin dış ilişkilerini olumsuz etkilemekteydi. İkinci Dünya Savaşı yılları Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasını tarafsızlık ve savaş dışında kalma şeklinde temellenmesini sağlamıştı. Almanlarla imzalanan saldırmazlık anlaşması ile birlikte askeri yetkilileri ve büyükelçileri aracılığıyla sınırları dışındaki gelişmelere ilgisiz bir dış politikası olduğunu ilan etmekteydi. Fakat Kafkasya ve Türkistan bölgeleri konusunda Almanlara tavsiyeler verilmekte ve gayri resmi olarak bu bölgelerle ilgileniliyordu. Türkiye'nin Kafkasya'da ve Türkistan'da Türk devletleri kurulması meselesiyle ilgilendiği düşünülmekteydi. Başbakan Refik Saydam'ın ölümü sonrasında 1942 yılı Temmuz ayında Şükrü Saracoğlu Hükümeti kuruldu. Saraçoğlu'nun hükümet programında Türkçülüğü tarif edişi daha önce Türkiye Cumhuriyeti hükümet programlarında görülmemiş bir durumdu. Almanlarla gizli yapılan görüşmeler ve Almanların engellenemez ilerleyişi Türkiye'de Türkçülük adına yapılan çalışmaları hızlandırsa da 1942 yılının sonuna doğru Sovyetler Birliğindeki Alman ilerlemesinin durması ve Almanların ağır yenilgiler alması Türkiye'nin tutumunu yavaş yavaş değiştirmeye başlamasına sebep olmuştu. Türkçülük politikası terk edilip Hükümet tarafından Türkçü yayınlara ve akımlara karşı alınan cephe Sovyetler tarafından takdir edilmeye başlamıştı. Türkçülük – Turancılık Davaları sürecinin başlamasıyla da Sovyetlerin baskılarının azalacağı düşünülse de beklenen olmamıştı. Türkiye'nin dış Türkler politikalarının değişmesiyle sonuçlanan Sovyet baskısı 7 Haziran 1945 günü Sovyetlerden gelen sözlü nota ile daha da karmaşık bir hal almıştı. Bu nota ile Sovyetler Birliği, Kars ve Ardahan'ın kendisine bırakılmasını ve Türkiye'nin boğazları kendi başına savunamayacağı iddiası ile boğazlarda ortak üsler kurulmasını içeriyordu. Bu olay Türk Dış Politikasının Soğuk Savaş döneminde şekillenmesine yol açtı ve Türkiye Batı Bloğu'nda yer alarak

Sovyet tehlikesine karşı cephe aldı. Soğuk Savaş sürecinin bitişine kadar Dış Türkler konusunda aktif bir politika geliştirilmedi¹³¹.

Doğu Türkistan'da ise fiili Rus hâkimiyeti Eylül 1938'de Şing Şi Sey'in Stalin'in misafiri olarak Moskova'ya gidip Sovyetler Birliği Komünist Partisi'ne üye olmasıyla farklı bir boyut kazandı. Lakin Şing Şi Sey bir taraftan Ruslarla yakın ilişki kurarken diğer taraftan Çin ile gizlice anlaşma yaptı. İkinci Dünya Savaşı sırasında fırsat bularak Çin'e bağlılığını ilan etti ve Çin ordusu Doğu Türkistan'a girdi. Bu olaylar üzerine Doğu Türkistan'da direniş hareketleri başladı. Ruslar tarafından da desteklenen hareketler bulunmaktaydı. 1944 yılının Eylül ayında İli Ayaklanması sonuç verdi ve İli, Altay, Tarbagatay illeri kurtarılarak 12 Kasım 1944'te Ali Han Töre'nin Cumhurbaşkanı olduğu "Şarki Türkistan Cumhuriyeti" ilan edildi. İli'de kurulan hükümete Ruslar Çin ile anlaşma yapmaları tavsiyesinde bulundu. Bunun üzerine Çin ile görüşmeler yapıldı. Çin görüşmelerde bulunmaları için "Üç Efendi" olarak bilinen İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve Mesut Sabri'yi Doğu Türkistan'a davet etti. Tepkiler olsa da bir anlaşma sağlandı. Urumçi merkezli 25 kişiden oluşan bir hükümet kurulması kararlaştırıldı. Bu 25 kişiden, 15'i Doğu Türkistanlı, 10'da Çinli olacaktı. Çinli General Zhang Zhi Zhong Genel Vali, Rus yanlısı Ahmetcan Kasım ve Burhan Şehidi de yardımcı oldu. Aynı hükümette Mehmet Emin Buğra, Mesut Sabri, İsa Yusuf Alptekin ve Canım Han da bulunmaktaydı. Çin, Doğu Türkistan'daki olayların tamamen sona erdirilememesi ve halkın Rusya tarafına geçmesine engel olmak için hükümet değişikliğine gitti ve Mesut Sabri genel valiliğe, İsa Yusuf Alptekin de hükümet genel sekreterliğine getirildi. Milliyetçi Hükümet olarak da bilinen bu hükümetin ömrü uzun olmadı. 1 Ocak 1949'da milliyetçi faaliyetleri Ruslar ve Çin tarafından tepki çeken Mesut Sabri ve İsa Yusuf Alptekin görevden uzaklaştırıldılar ve yerlerine Rus yanlısı Burhan Şedidi getirildi. Çin'in komünistlerin eline geçmesiyle Eylül 1949'da Doğu Türkistan'daki milliyetçi Çin birlikleri Komünist Çin hükümetine bağlılıklarını ilan ettiler. Böylece komünist ordu Doğu Türkistan'a girdi ve Doğu Türkistan'da Komünist Çin hâkimiyeti başladı¹³².

II. Dünya Savaşı'ndan Sovyetlerin güçlenerek çıkması, Doğu Türkistan'ın Komünist Çin idaresine girmesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin de Batı Bloğu'nda yer alması Türkiye – Doğu Türkistan ilişkilerinin bu dönemde azalmasına sebep oldu. Fakat Doğu Türkistan'dan yapılan göçler bu dönemde Türkiye'nin Doğu Türkistan ile olan bağlantısını devam ettirdi.

¹³¹ A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s.578-612

¹³² Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.19-21

Komünist Çin idaresinde kaçan Doğu Türkistanlılar Afganistan ve Hindistan'a göç etmişlerdi. O dönemlerde tek bağımsız Türk yurdu olan Türkiye Cumhuriyeti'ne göç etme isteğinde olan bu göçmenler için İsa Yusuf Alptekin'in girişimleri oldu. 28 Ocak 1950'de Türkiye'nin Hindistan Büyükelçisi Ali Türkgeldi ile görüşen Alptekin göçmenler konusunda isteklerde bulundu. Bu istekleri

1. Mümkün olduğu takdirde bize yapmış oldukları yardımlar ve iyilikler için Hindistan ve Keşmir Hükümetine lütfen teşekkür edilmesini ve muhacirlere yapılacak yardımın artırılması için tavsiyede bulunulmasını;
2. Türkiye hükümetinin Keşmir'e iltica eden muhacirleri iskânlı göçmen olarak kabul etmesini.
3. Türkiye hükümetinin muhacir çocuklardan bir kısmını okutmasını ve muhacirlere maddî yardımda bulunmasını.

şeklinde oldu. Durumu hükümete bildireceğini ifade eden Ali Türkgeldi, isteklerin ayrıntılı bir biçimde yazılmasını istedi. Hindistan Hükümeti'nin bu göçmenlerden ülkeyi terk etmelerini istemesiyle sık sık durumu kontrol eden Alptekin, olumlu veya olumsuz bir cevap alamadı. Bu göçmenler Türkiye'den bir cevap alamadıktan sonra Afganistan, Mısır ve Irak elçiliğine de başvurmuşlar fakat bir netice alamamışlardır¹³³.

Doğu Türkistanlı göçmenler konusunda bir netice almak isteyen İsa Yusuf Alptekin 6 Ocak 1952 günü İstanbul'a gitmiştir. Doğu Türkistan'ın önemli liderlerinden Mehmet Emin Buğra da Keşmir'den Türkiye'ye gelmiş ve bu iki lider Türkiye'deki faaliyetlerini beraber yürütmüşlerdir. Bu iki lider Türkiye'de hükümet yetkilileri, parti ve cemiyet liderleri, gazeteciler ve bir kısım Türk büyüklerini ziyaret etmiş, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nden 1850 Türkistanlı mültecinin Türkiye'ye muhacir olarak kabulünü ve 200 öğrencimizin devletçe okutulmasını rica etmiş ve Rus esiri Müslüman Türk ülkeleri liderleriyle temasa geçmiştir. İsa Yusuf Alptekin'i havaalanında Mehmet Emin Buğra Bey başta olmak üzere İstanbul'da yaşayan Doğu Türkistanlılar, gazeteciler, Milliyetçi Çin Hükümeti'nin sabık İstanbul Konsolosu Ma Fuliayang ile 30-40 kişiden müteşekkil bir heyet karşılaşmıştır. Alptekin, Yeni İstanbul Gazetesine ve Son Telgraf Gazetesine açıklamalarda bulunmuştur. Son Telgraf gazetesine daha önce yazmış olduğu "Demirperde Gerisindeki Doğu Türkistan" adlı broşürün Türkiye Türkçesi'ne tercüme edilmiş hâlini ve birkaç adet malzeme takdim eden Alptekin, Doğu Türkistan hakkında basın aracılığıyla Türk halkına

---

¹³³ Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-2 İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*. Ankara: Berikan Yay. 2007, s.13-14

bilgiler vermiştir. Son Telgraf gazetesine yaptığı açıklamalar 8 Ocak 1952 tarihinde yayımlanmıştır. Diğer beyanat ve malzemeleri ise 21 Ocak 1952 tarihinden itibaren "Doğu Türkistan Faciası" ismi ile yine Son Telgraf gazetesinde yayımlanmaya başlamış ve uzun müddet devam etmiştir. İsa Yusuf Alptekin bu şekilde Doğu Türkistan Davası'nı Türkiye'ye tanıtmaya çalışmıştır¹³⁴.

Alptekin Türkiye ziyaretinde önceden tanıdığı eski Afganistan Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal Bey'i Ankara'da ziyaret etmiştir. 15 Ocak 1952 gerçekleşen bu ziyarette Türkistan'ın geleceği hakkında fikir paylaşımında bulunmuşlardır. M. Şevket Esendal, Alptekin ve Buğra'ya Amerikalılarla iyi ilişkiler geliştirmelerini, onlarla daha iyi iletişim kurabilmeleri için Formoza (Milliyetçi Çin) ile bağlantılarını koparmalarını, Keşmir üzerinden Türkistan ile bağlantı kurmalarını ve Kazakları Türkiye'ye getirmeleri tavsiyesinde bulunmuştur. Esendal'ın göçmenler konusunda fikirleri şu şekildedir; eğer muhacirler çeşitli vilayetler yerleşir ve dağılırsa kalıcılıklarını, birliklerini, örf ve adetlerini unuturlar, Doğu Türkistan'da kullanılan alfabeyi ve yazıyı unuturlar, dolayısıyla memleketlerini de unutabilirlerdi. Bunun önlenmesi için Esendal'a göre; göçmenler bir sınır ülkesine ve bu ülkenin Doğu Türkistan'a yakın vilayet ve kazalarına yerleştirilirler ise Doğu Türkistan'la temasları kesilmez, memleket unutulmaz ve mücadele azimleri kaybolmaz ve bu durum Doğu Türkistan'dakiler için de bir ümit ve teselli kaynağı olurdu. Esendal bu düşüncelerini paylaştıktan sonra da Türkiye'nin kapısının gelecek Doğu Türkistanlılara sonuna kadar açık olduğunu da eklemiştir¹³⁵.

Alptekin ile Buğra, 18 Ocak 1952 günü Dışişleri Bakanı Prof. Fuat Köprülü'yü ziyaret etmişlerdir. Fuat Köprülü 1939 yılındaki Türkiye seyahati sırasında Ankara ve İstanbul'da birkaç defa görüşmüş ve Türkistan'ın geleceği hakkında kendisi ile uzun uzun mütalaalarda bulunmuş olan Alptekin, Köprülü'ye Doğu Türkistan hakkında bilgiler vererek isteklerde bulunmuştur. Bu istekleri;

1. Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin Doğu Türkistan halkının Çin ve Rus komünistlerine karşı vereceği istiklâl mücadelesine yardım etmesi.
2. Pakistan ve Keşmir'e iltica eden 1.850 Doğu Türkistan muhacirinin Türkiye'ye kabulü ve 200 öğrencinin Türkiye'de tahsillerinin devletçe sağlanması.

---

¹³⁴ Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-2 İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, s.57-58

¹³⁵ Ömer Kul, *A.g.e.*, s.61-62

şeklinde olmuştur. Fuat Köprülü, bu konuda Amerikan Hükümeti ile temaslarının olup olmadığını sorduktan sonra "*Amerikalıların bugün bu meseleye karşı bir şey diyemeyeceğini, yani bu hususta bir şey demek için vaktin erken olduğunu, bununla birlikte Amerikalılarla yakın bir alâka tesis etmek için çalışmamızı, çünkü hepimize yardım edebilecek tek ülkenin Amerika olduğunu*" söylemiştir. Köprülü, Doğu Türkistanlı mültecilerin Türkiye'ye getirilmesiyle ilgili talebin görüşülerek inceleneceğini ve bu muhacirlerle ilgili olarak kısa bir not yazarak kendisine verilmesini istemiştir. Alptekin ve M. Emin Buğra, 1.850 mülteci ve 200 öğrenci hakkında bir dilekçe yazarak Fuat Köprülü'ye takdim etmişlerdir. İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra Ankara'daki ziyaretlerine devam ederek 23 Ocak 1952'de Millî Eğitim Bakanı Tevfik İleri'yi, 29 Ocak 1952 günü Maliye Bakanı Sayın Hasan Polatkan'ı ve 8 Şubat 1952 günü TBMM Başkanı Refik Koraltan'ı ziyaret etmişlerdir. Refik Koraltan, Türkistan'daki komünist zulüm vahşetlerinden çok etkilendiğini, Türk milletinin tarih boyunca devamlı Rus saldırılarına maruz kaldığını ifade ile mazlum milletlerin ahının er-geç Rus ve Çin komünistleri tutacağını ve Rus esiri mazlum ırkdaşların da en kısa zamanda hürriyetlerine kavuşacağına inandığını söyleyerek onları teselli etmiştir. Göçmenler ve öğrenciler hakkındaki istedikleri Başbakan Adnan Menderes ve Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'ye tavsiye edeceğini söylemiştir. Koraltan, devamında konuyu sonraki gün hükümet yetkileri ile görüşeceğini ve bu konuda elinden geleni yapmaya çalışacağını, Pakistan ve Suudi Arabistan elçileri ile bizzat görüşerek adı geçen ülkelerde yaşayan muhacir ırkdaşlara iyi davranılmasını isteyeceğini ifade etmiştir¹³⁶.

Ziyaretlerine devam eden Alptekin ve Buğra 7 Şubat 1952'de Dışişleri Bakanı Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu'nu ziyaret ederek göçmenler ve öğrenciler hakkındaki isteklerini tekrarlayıp sonraki gün 8 Şubat 1952'de TBMM Başkanı Refik Koraltan'ın davetiyle Kızılay Derneği'ni ziyaret etmişlerdir. Koraltan, göçmenlerin Türkiye'ye getirilip yerleştirilmesiyle ilgili meseleyi Başbakan ve Dışişleri Bakanı ile görüştüğünü, Fuat Köprülü'nün İsa Bey'le daha önce tanışmış olduğunu söylediğini, muhacirlerin Türkiye'ye getirilip yerleştirilmesi hususunda kendileri ile mutabık kaldıklarını ve Millet Meclisi'nde bu konu müzakere edildikten sonra Bakanlar Kurulu'nun ilgili kanunu icra edeceğini ifade etmiştir. Refik Koraltan ayrıca Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Türkiye'ye geldiklerini duyarak Köprülü'ye bizleri kendisine niçin takdim etmediğini sorduğunu beyan etmiştir. Ayrıca Celal Bayar'ın, Türkistanlılar ile yakından ilgilendiğini, Türkistanlı göçmenlerin yaşadıkları ülkelerde TC Büyükelçiliklerinin bu muhacirlerin meseleleriyle meşgul olmalarını Fuat Köprülü

---

¹³⁶ Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-2 İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, s.62-65

vasıtasıyla emrettiğini ve Cumhurbaşkanından randevu alarak onları takdim edeceğini söylemiştir¹³⁷.

Doğu Türkistanlıların Türkiye'ye göç edebilmesi için yürütülen çalışmalar başarılı olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti tarafından 1850 Doğu Türkistanlının Türkiye'ye iskânlı göçmen olarak kabul edilmeleri yönünde karar alınmıştır. Hindistan, Pakistan ve Suudi Arabistan'da bulunan bu göçmenlerin Türkiye'ye gelmeleri konusunda Devlet Bakanlığı'nın 10.03.1952 tarihli ve 3232-0-3035-12765 sayılı yazısı görüşülmüştür. Bakanlar Kurulu tarafından görüşülen konu, 13.03.1952 tarihinde karar bağlanmış ve göçmenlerin kabulü onaylanmıştır¹³⁸. 1952 yılı Eylül ayından başlayarak gruplar halinde Türkiye'ye göç eden Doğu Türkistanlılar Niğde, Kayseri, Konya ve Manisa gibi şehirlere yerleştirilmişlerdir¹³⁹.

Doğu Türkistan'dan komşu ülkelere göç edenlerin durumları kötüleşince İsa Yusuf Alptekin'e yazdıkları mektuplarla Türkiye'ye iskânlı göçmen olarak yerleşmek istediklerini iletmekteydiler. Afganistan, Pakistan ve Hindistan'da bulunan bu göçmenler yardım beklemekteydiler. Özellikle Afganistan'da bulunanların durumlarının kötüleşmesi üzerine Alptekin, Türkiye Cumhuriyeti'ne durumu bildirmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'ne müracaat ederek bu Doğu Türkistanlıların iskânlı göçmen olarak Türkiye'ye kabul edilmelerini istemiştir. Alptekin ilk olarak 12.09.1963 yılında Başbakanlığa gönderdiği yazıda Doğu Türkistan'ın güncel durumunu anlatmış, 1952 yılında gelen 1850 göçmenin iyi hallerini belirtmiş ve Komünist Çin'in faaliyetlerine değinmiştir. Devamında Afganistan'da bulunan bu Doğu Türkistanlıların yerleşmesine izin verilmediğinden ve maruz kaldıkları ağır yaşam koşullarından bahsedilerek acil olarak Kızılay tarafından yardım yapılmasının ve Türkiye'ye göç etmelerine izin verilmesinin öneminden bahsetmiştir¹⁴⁰.

Alptekin'in Türkiye'deki faaliyetleri devam ederken Afganistan'daki Doğu Türkistanlılar gayri resmi olarak Şarki Türkistan Muhacirleri Cemiyeti adı altında teşkilatlanmaya gitmişlerdir. Sekiz kişiden oluşan bir teşkilatlanmaya giden Doğu Türkistanlılar, Şarkî Türkistan Muhacirleri Cemiyeti'nin görev dağılımı yaparak faaliyetlere başlamışlardır. Şarkî Türkistan Muhacirleri Cemiyeti birinci ve ikinci gelen kabile ile birlikte sayıları 330 kişiye ulaşan Doğu Türkistan göçmenlerini temsil etmiştir. Bu teşkilat

---

¹³⁷ Ömer Kul, , *Esir Doğu Türkistan İçin-2 İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, s.65-66

¹³⁸ Ayrıntılı bilgi ve bakanlar kurulu kararı için bkz. EK-7

¹³⁹ A. Ahat Andican, *Osmanlıdan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*, İstanbul: Doğan Kitap, 2009, s.503

¹⁴⁰ Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-2 İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, s.535-37

uluslararası kuruluşlarla görüşmeleri yürütmüş ve Türkiye, Amerika, Suudi Arabistan gibi ülkelerle resmî temaslarda bulunmuştur¹⁴¹.

İsa Yusuf Alptekin'in Başbakanlığa yazdığı yazıya 1 ay sonra Dışişleri Bakanlığında cevap gelmiş ve konuyla Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, İmar ve İskân Bakanlığı ile Kabil Büyükelçiliğinin ilgilendiği bildirilmiştir. Alptekin, girişimlerinin 05.09.1964 yılında İmar ve İskân Bakanlığında gelen yazı ile başarıya ulaştığını görmüş ve Afganistan'daki göçmenlere durumu iletmiştir. Yazıda göçmenlerin Türkiye'ye gelişlerinin 1965 yılı içinde gerçekleşebileceği bildirilmiştir. Bu durum karşısında Afganistan'daki göçmenler Türkiye'ye göç edene kadar geçecek olan süredeki durumlarını iyileştirmek için Afganistan Hükümeti'ne başvurularda bulunmuşlardır¹⁴².

Afganistan'daki bu zor durumda bulunan göçmenlerin Türkiye'ye gelişi Ekim 1965 tarihinde başlamıştır. Sayıları 243 olan bu göçmenlerin gelmeye başlamaları üzerine İsa Yusuf Alptekin konuyla ilgilenenlere teşekkür etmek amacıyla Ankara'ya gitmiştir. Türkiye'nin 1962 yılında Doğu Türkistan'dan Afganistan'a göç edenlerden 243 kişiyi 1965 yılında iskânlı göçmen olarak kabul etmesi ve 1965 yılı bütçesinde bu göçmenler için yeterli miktarda para ayırmayı Doğu Türkistanlıları memnun etmiştir¹⁴³.

Afganistan gelen Doğu Türkistanlılar için Birleşmiş Milletler ve Türkiye Cumhuriyeti'nin iş birliği işe Kayseri'de iskân evleri yapılmıştır. Göçmenler Afganistan'dayken başlayan inşaatlar göçmenlerin Türkiye'ye gelişinden altı ay sonra tamamlanmıştır. Göç eden Doğu Türkistanlılar ilk olarak Sivas Oteli, Meydan Oteli, Sakarya Oteli, Vatan Oteli gibi geçici barınma yerlerine yerleştirilmişlerdir. İskan evlerinin inşaatlarının bitmesiyle de 1966 yılında Doğu Türkistanlılar iskan evlerine yerleşmişlerdir¹⁴⁴.

Bu olumlu sonuç sebebiyle Alptekin, teşekkürlerini iletmek amacıyla 7 kişilik bir heyetle altında 3.11.1965 günü İstanbul'dan Ankara'ya gitmiştir. Alptekin, Kasım 1965'te gittiği Ankara'da başta TBMM Başkanı Ferruh Bozbeyli, Başbakan Süleyman Demirel, Sanayi Bakanı Mehmet Turgut, İçişleri Bakanı Faruk Sükan, İmar ve İskân Genel Müdürü Ferruh İtler'i makamında ziyaret ederek, muhaceretteki bütün Doğu Türkistanlılar adına

---

¹⁴¹ Osman Kubilay Gül, Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Hazin Bir Göç Hikâyesi, *Electronic Turkish Studies*, 2(1). 2007, s.260

¹⁴² Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-2 İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, s.538-540

¹⁴³ Ömer Kul, *A.g.e.*, s.543-544

¹⁴⁴ Osman Kubilay Gül, Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Hazin Bir Göç Hikâyesi, s.263-264

teşekkürlerimizi sunmuştur. Görüşmeleri sonrasında Alptekin genel durumu anılarında “Ziyaret ettiğimiz bu muhterem zevat, bu muhacirleri Türkiye’ye celb etmenin, iskânlı olarak yerleştirmenin, ev-bark sahibi yapmanın kendileri için zevkli bir millî vazife olduğunu cevaben bildirdiler.” şeklinde ifade etmiştir. Başbakan Süleyman Demirel, heyetle yakından ilgilenmiş ve göçmenlerin durumlarının hükümet programına alındığını söylemiştir. Ayrıca “Bu mevzuda bir ihtiyacınız varsa bana bildirin. Size kapım her zaman açıktır. Ben her türlü yardıma hazırım” diyerek bu konudaki ilgisini ve desteğini yinelemiştir. Demirel’e heyetin Afganistan’dan getirilip Kayseri’ye yerleştirilen göçmeleri görmek için yarın Kayseri’ye gideceği söylediğinde de “Benim selamımı o göçmenlere iblâğ edin. Benim namıma onlara hoş geldiniz deyin. İhtiyaçları varsa tespit ederek dönüşte bana bildirin” diyerek Türkiye Cumhuriyeti’nin Doğu Türkistanlı göçmenlere ilgi ve alakalarını göstermiştir¹⁴⁵.

İsa Yusuf Alptekin’in ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Afganistan’dan göç eden Doğu Türkistanlılarla alakalı girişimleri devam ederken basında da yer alan bu konu meclis gündemine taşınmıştır. Konu ile alakalı ve Doğu Türkistanlı göçmenlerin Türkiye Cumhuriyeti tarafından nasıl değerlendirildiği konusunda bilgi alınmak istenmiştir. Bu konuda Çanakkale Milletvekili Ahmet Nihat Akay, Millet Meclisi’nde, Kızıl Çin’den göç etmek zorunda kalan Doğu Türkistanlıların ülkede iskân edilenlerinin sayısına dair bir soru önergesi vermiştir. Çanakkale Milletvekili Ahmet Nihat Akay’ın soru önergesi¹⁴⁶, Dışişleri Bakan Vekili Nüvit Yetkin ile İmar ve İskân Bakanı Celâlettin Uzer tarafından yazılı olarak cevaplanmıştır. Çanakkale Milletvekili Ahmet Nihat Akay’ın soru önergesinin birinci sorusuna cevap olarak, Dışişleri Bakan Vekili Nüvit Yetkin; İmar ve İskân Bakanlığından aldığı bilgilerle, 1950 yılından o güne kadar 1889’u iskânlı 266’sı serbest göçmen olmak üzere toplam 2155 Türkistanlının Türkiye’ye yerleştirildiğini söylemiştir. İkinci soruya uzun bir cevap veren, Dışişleri Bakan Vekili Nüvit Yetkin Doğu Türkistan’dan göç etmek zorunda kalanların durumlarını ve göçlerin tarihi sürecini anlatmıştır¹⁴⁷. Cevabında:

¹⁴⁵ Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-2 İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları*, s.544-45

¹⁴⁶ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 1 Cilt:31 Toplantı: 3, 119. Birleşim, 03.07.1964, s.531-534
“1. Kızıl Çin Hükümetinin zulmüne tahammül edemeyerek vatanlarından göç etmek zorunda kalan Doğu - Türkistanlı soydaşlarımızdan bugüne kadar memleketimizde iskân edilenlerin sayısı nedir?”

2. Yine aynı sebeple göç edip yurdumuza kadar gelemeyerek yabancı ülkelerde kalan Doğu - Türkistanlı Türk var mıdır? Varsa hangi memleketlerde ve ne miktardır? Bunların Türkiye’ye getirilmeleri hususunda Bakanlık ne düşünmektedir?”

3. Bir müddet evvel kızıl rejimden kurtulmak için Afganistan’a iltica eden ve fakat Afganistan Hükümeti tarafından tekrar Kızıl Çin’e iade edileceği hakkında haberler dolaşan Doğu - Türkistanlı soydaşlarımızın memleketimize getirilmeleri hususunda Bakanlıkça teşebbüse geçilmiş midir?”

¹⁴⁷ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 1 Cilt:31 Toplantı: 3, 119. Birleşim, 03.07.1964, s.531-534

... 1931'den 1962 yılına kadar Doğu Türkistan'dan başka memleketlere altı büyük hicret olmuştur:

1931-1933 bağımsızlık hareketini müteakip Doğu Türkistan'da durumunu kuvvetlendiren Çin idaresinin zulmünden kaçan binlerce Türk Güneye doğru göç etmiş fakat bunlardan ancak 2000 kadarı Hindistan'a ulaşabilmiştir.

1937 senesine kadar da isyan eden Türklerin büyük bir kısmı Çinliler tarafından imha edilmiş, bir kısmı yollarda telef olmuş ve ancak 400-500 kadarı Hindistan'a geçebilmiştir. Yine aynı sene memleketin doğu bölgelerinde yaşayan Kazaklardan 20000 kadarı önce Çin'in Müslümanlarla sakin Kansu eyaletine sığınmış fakat orada da gördükleri tazyik ve baskıya tahammül edemeyerek 1940 senesinde Tibet üzerinden Keşmir'e kaçmışlardır. Bu büyük göçten ancak 1350 kişi hayatta kalabilmiş, onlar da 1953 yılında memleketimize getirilerek yerleştirilmiştir.

1949 senesinde komünist idarecilerinin Çin'de iktidarı ele almaları üzerine, Doğu Türkistan'da yeniden hareket başlamış ve bu cümleden olarak 7000 kişilik bir kabile Hindistan'a doğru hicret etmiş ise de bunlardan ancak 850 kişi Türkiye'ye varabilmiştir.

1950 yılında vuku bulan isyanda ise yine 1000 kadar soydaşımız Ladak üzerinden Hindistan'a geçmiştir. Nihayet 1962 senesinde 800 kadar Türkistanlı Afganistan'a hicret etmiştir. Bu sayılanlardan başka, Doğu Türkistan'dan Sovyet Rusya'ya ve bilhassa Batı Türkistan'a birçok göçler olmuştur. Fakat bunlar hakkında katî bir rakam vermek mümkün değildir.

1930 yılından bu yana Doğu Türkistan'dan çıkan göçler Türkiye'de, Afganistan'da Suudî Arabistan'da, Hindistan ve Pakistan'da yerleşmişlerdir. Suudî Arabistan'da yerleşen Doğu Türkistanlıların sayısı 6000 civarındadır. Bunlar Mekke, Medine, Riyad ve Cidde gibi şehirlerde ticaret ve esnaflıkla uğraşmaktadırlar. Hindistan'da yerleşenlerin sayısı ise 100'ün üstündedir. Pakistan'daki Doğu Türkistanlıların miktarı 300'e yaklaşmaktadır.

Afganistan'daki Doğu Türkistanlıların miktarı hakkında katî bir rakam vermek mümkün değildir. Zira Doğu Türkistan'dan Batı Türkistan'a ve bu arada «Afgan Türkistan'a» doğru daima göçler olmuş ve gelenler aynı soydan olan yerli halkla karışıp yerleşmişlerdir.

Türkiye'de bugüne kadar yerleşen Doğu Türkistanlıların sayısı ise yukarıda arz edildiği gibi 2155 kişidir.

Ayrıca Mısır'da, Formoza'da ve Japonya'da da bir miktar Doğu Türkistanlı bulunmaktadır.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 1 Cilt:31 Toplantı: 3, 119. Birleşim, 03.07.1964, s.531-534

ifadelerini kullanmıştır. Üçüncü soruya da ayrıntılı bir cevap veren Dışişleri Bakanı, Afganistan'a iltica edenler hakkında ve bu göçmenlerin Türkiye'ye getirilmesi konusundaki teşebbüsleri açıklamıştır. Göçmenlerin isteği konusunda "1962 yılında Afganistan'a sığınan 800 kadar Doğu Türkistanlı mülteçiden Afgan tâbiyetine geçemeyen 118 aile (430 kişi) Türkiye'ye göç etmek istemiş ve soydaşlarımızdan bu isteği zamanında İmar ve İskân Bakanlığına intikal ettirilmişti." cümlelerini kullanmış ve göçmenlerin sayısı hakkında bilgiler vererek sürecin uzamasının sebeplerini açıklamıştır. Bu göçmenlerin Türkiye'ye gelmelerinin acil olmadığı fikrinden hareketle Türkiye'ye yerleştirilmeleri açısından İmar ve İskân Bakanlığının 1964 yılı bütçesinde ödenek ayrılmadığını söylemiştir. Fakat Afgan Hükümetinin bu göçmenleri sınır dışı edeceği söylentileri üzerine durumun Kabil Büyükelçiliğinden rapor istendiğini ve İmar ve İskân Bakanlığına durumun bildirilip Doğu Türkistanlıların Türkiye'ye acilen getirilip yerleştirilmeleri için gerekli çalışmaların yapılması istenmiştir. İmar ve İskân Bakanlığının ek bütçe girişimlerinin başarısız olmasıyla gecikme yaşanmıştır. Bütçe konusunda İmar ve İskân Bakanlığının yetersiz kalması sebebiyle farklı çözümler aranmıştır. Maddi kaynak için Birleşmiş Milletler Yüksek Komiserliğinin Türkiye'deki Temsilciliği nezdinde girişimlerde bulunulmuştur.

Bu gelişmeler yaşanırken 15 Nisan 1954 tarihinde Kabil Büyükelçiliğinden gelen rapordaki bilgileri paylaşan Dışişleri Bakan Vekili Nüvit Yetkin:

Afgan Hükümetinin Doğu - Türkistanlı mültecileri Afganistan'da yerleştirmeye karar verdiği bildirilmiştir. Bunun üzerine Afgan Hükümetinin bu mültecileri yerleştirmek için gereken imkânlarla sahip olup olmadığı, kendilerine ne gibi yardım yapabileceği, ezcümle bunlara arazi verip vermeyeceği, malî yardımda bulunup bulunamayacağı, diğer taraftan, mültecilerin Afganistan'da yerleşmeyi arzu edip etmedikleri ve ne zaman Afgan tâbiyetine alınacakları adı geçen Büyükelçilikten sorulmuştur.

Alınan karşılıktan, Afgan Hükümetince mültecilere arazi verilmeyeceği, malî yardım yapılmayacağı ve adlarına nüfus tezkiresi düzenlendiğinde Afgan tâbiyetini iktisap edecekleri bildirilmiş ve Afganistan'ın muhtelif bölgelerine dağılmış bulunan mültecilerle temas etmenin mümkün olmadığı ve bu bakımdan kendilerinin Afganistan'da yerleşmek arzusunda olup olmadıklarının öğrenilemediği ilâve edilmiştir.

Halen, bahse konu mültecilerin durumu hakkında daha açık bilgi sağlamak üzere kendileriyle temas edilmesi için Mülteciler Teşkilâtının Ankara'daki Temsilciliği nezdinde teşebbüse geçilmiş olup bunun neticesine intizar edilmektedir.¹⁴⁹

¹⁴⁹ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 1 Cilt:31 Toplantı: 3, 119. Birleşim, 03.07.1964, s.531-534

diyerek durumun pek iç açıcı olmadığı yansıtılmış ve Afganistan'daki Doğu Türkistanlı göçmenlerin Afgan Hükümeti'nin konuya ilgisizliğini ve göçmenlere yaşamlarını devam etmeleri için yeterli ortamı sağlamayacağını dile getirmiştir.

Çanakkale Milletvekili Ahmet Nihat Akay'ın soru önergesine, İmar ve İskân Bakanı Celâlettin Uzer tarafından yazılı olarak cevap verilmiştir. Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğünce hazırlanan not üç soruyu da cevaplayacak şekilde hazırlanmıştır¹⁵⁰.

09.08.1971 tarihinde Türkiye'nin Asya politikalarını etkileyen sorunlardan biri olan Komünist Çin ile Milliyetçi Çin ayrımı meclis gündemine gelmiş ve bu konuda tartışmalar yapılmıştır. Türkiye – Doğu Türkistan ilişkilerini de etkileyen bu durumun çözümü için tartışmalar yaşanmıştır. Bu iki devlet de Çin'i temsil etme iddiasında olduğunu için Millet Meclisinde Kıta Çin ile Milliyetçi Çin üzerinde yoğun tartışmalar olmuş ve bu iki devletin tanınması üzerine konuşmalar yapılmıştır¹⁵¹.

Cumhuriyet Senatosu'nda ise Zonguldak Milletvekili Ahmet Demir Yüce, Dışişleri Bakanı'na iki soru yöneltmiş, ikinci sorusunda ise Doğu Türkistanlı mülteciler konusunu gündeme getirmiştir. Yüce, Doğu Türkistan'dan göç edip Suudi Arabistan vatandaşlığı alan Doğu Türkistanlıların Türkiye'ye ziyaretlerindeki zorluklara değinmiş ve bu Doğu Türkistanlıların Türkiye'ye yerleşmeleri konusunda bir çalışma yapılıp yapılmadığını sormuştur. Yüce, konuşmasında:

Doğu Türkistan'ı Çin işgalinden sonra, bin bir meşakkatle terk edip memleketimize gelmiş olan yurttaşlarımızdan gayrı büyük bir kitle, Suudi Arabistan'a sığınmışlardır. Halen de Suudi Arabistan vatandaşlarıdır, bunlar Anavatan Türkiye'ye veyahut son müstakil Türk vatani olan Türkiye ile ilişkilerini devam ettirme çabasında oldukları için, hepsi Türkiye'ye Suudi Arabistan pasaportu ile gelmektedir; fakat Suudi

¹⁵⁰ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 1 Cilt:31 Toplantı: 3, 119. Birleşim, 03.07.1964, s.531-534

Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğünce Hazırlanan Not:

1. 1950 yılından bugüne kadar 592 ailede 1889 nüfus iskânlı ve 97 ailede 206 nüfus serbest, göçmen olmak üzere seiman 689 ailede 2155 nüfus Türkistan'dan Türkiye'ye göçmen gelmiş bulunmaktadır.

2. Kızıl Çin Hükümetinin zulmüne tahammül edemeyerek göç edip yurdumuza kadar gelemeyerek yabancı ülkelerde kalan Doğu Türkistanlı Türk bulunup bulunmadığı hakkında (Afganistan'dakiler hariç) Bakanlığımızda bilgi mevcut değildir.

3. Çin'den Afganistan'a iltica eden 600 kadar Türkistanlı soydaşımızın göçmen olarak gelmek istedikleri Dışişleri Bakanlığından Bakanlığımıza intikal ettirilmesi üzerine; gelecek olanların durumları meslek meşgaleleri, kaç ailede kaç nüfus oldukları, mali durumları hakkında Dışişleri Bakanlığından bilgi istenmiş ve 23 ailesi çiftçi, 80 ailesi sanatkâr olmak üzere 103 ailede 320 nüfus tespit edilebildiği ve bu miktarın artabileceği ve hepsinin de yardıma muhtaç buldukları bildirilmiştir.

Bunların göçmen sıfatıyla Türkiye'ye gelmelerinde İçişleri Bakanlığınca da sakınca görülmediğinden, durumları nazara alınarak iskânlı göçmen olarak yurdumuza kabulüne karar verilmiştir.

Adı geçen yerleşim; plânlarının hazırlanması için başlanmış bulunan etütler devam etmektedir. Hazırlıkların ikmalini müteakip Türkiye'ye gelmeleri sağlanacaktır.

¹⁵¹ Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 3 Cilt:16 Toplantı: 2, 145. Birleşim, 09.08.1971, s.583-600

Arabistan ile aramızda olan münasebetlerden dolayı, bunlar lâalettayin bir turist muamelesine tabi tutularak vize hususunda birçok zorluklarla karşılaşmaktadırlar.

Acaba, Dışişleri Bakanlığımız bu yurttaşlarımızın Türkiye’de ikametlerinde daha rahat bir imkâna, kavuşmaları için, bazı imkânlar düşünmüşler midir? Bunu da eğer yazılı olarak lütfederlerse, minnettar olacağım.

ifadelerini kullanmıştır. Dışişleri Bakanı Haluk Bayülken ise bu sorulara hemen cevap verebileceğini söyleyerek bir yazılı cevap yerine sözlü bir cevabı tercih etmiştir. Haluk Bayülken:

Efendim, 1948 - 1949 yıllarında Batı Almanya’da iken, oradan 30 000 küsur soydaşımızın Türkiye’ye gelmesini sağlamış bir Hariciye Memuru olarak ve keza bahis buyurdıkları Türkistan’dan gelen ve Afganistan üzerinden bir kısmının yurdumuza gelmesinde de, yine eski yıllarda şahsen emeği geçmiş bir arkadaşınız olarak, söylediklerini gayet iyi anlıyorum.

Bu konu üzerinde biz durduk ve halen de durmaktayız. Bazı mevzuat müşküllerimiz vardır. Buna rağmen, vize konularının mümkün olabildiği nispette süratli bir şekilde olması ve buradaki seyahatleri tatminkâr bir şekilde yapabilmelerine imkân vermesi için İçişleri Bakanlığı ile birlikte bu konuda çalışmaktayız.

Arz ederim.

Şeklinde cevap vermiştir ve soruyu anlayışla karşıladığını belirterek soruya sebep olan konu ile alakalı Dışişleri ve İçişleri Bakanlığı ile birlikte çalışmaların yürütüldüğünü söylemiştir¹⁵².

Doğu Türkistan’dan çevre ülkelere göç edip sonra Türkiye’ye kabul edilenlerin Türkiye hakkındaki olumlu bilgiler vermesi üzerine 1970’li yıllarda yeni bir grup göçmen Türkiye’ye başvuruda bulunmuştur. Hacı Muhammed Kasım Kafilesi olarak bilinen bu grup, 1969 yılında göç eden 150 kişinin iyi hallerini duyunca onlar da Türkiye’ye göç etmeye karar vermişlerdir. Bu grup ilk olarak İsa Yusuf Alptekin’e mektup yazarak durumlarını anlatmıştır. Alptekin’in önerileri sonrasında Hindistan Yeni Delhi’deki Türk Büyükelçiliği’ne başvuruda bulunmuşlardır. Eş zamanlı olarak İsa Yusuf Alptekin de Türkiye’de bu göçmenler için yazışmalar yapmıştır. Yapılan başvurular sonucunda Hacı Muhammed Kasım kafilesinin 1972 yılında başlayan girişimleri 1976 yılında olumlu sonuçlanmıştır. Bu göçmen gurubu için Alptekin, Yeni Delhi Büyükelçiliği’ne, Dışişleri

¹⁵² Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Cilt:9 Toplantı:12, 28. Birleşim, 06.02.1973. s.226

Bakanlığı'na, Başbakan'a, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne yazılar yazarak durumu aktarmıştır¹⁵³.

1981 yılına gelindiğinde Türkiye ile Çin Halk Cumhuriyeti tarafından imzalanması planlanan kültür anlaşması Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri için Türkiye'deki Doğu Türkistanlılar tarafından bir fırsat olarak görülmüştür. Hızırбек Gayretullah, Doğu Türkistan Dergisi'ndeki yazısında bu duruma değinmiştir. Türk kültürü için oldukça önemli olan Doğu Türkistan'ın bu kültür anlaşmasında gözden uzak tutulmamasını isteyen Gayretullah, Türkiye'nin dikkatini bu konuya vermesi gerektiğini ifade etmiştir. Gayretullah, kültür anlaşması ile en azından ilk ve orta dereceli okullarda Türkiye'de yayımlanmış olan yardımcı ders kitaplarıyla, Doğu Türkistan konusunda tarihi, kültürel bilgiler ve folklorik araştırmaları bulunduran eserlerin ülkeye serbestçe girmesinin yapılacak anlaşmanın içeriğinde olması gerektiğini söylemiştir¹⁵⁴.

Göçler sonrası durgunlaşan Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinde Çin ile Türkiye'nin resmi ilişki kurmasıyla hareketlenmeler görülmektedir. 80'li yıllarda Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri daha çok Türkiye – Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinin etkilerini taşımaktadır. Bu yıllarda Cumhurbaşkanı Kenan Evren ile Çin Cumhurbaşkanı Li Xiannien'in karşılıklı ziyaretleri ve Başbakan Turgut Özal'ın Çin Halk Cumhuriyeti'ne yaptığı geziden sonra Türkiye – ÇHC İlişkilerinde gelişmeler görülmüştür. Bu gelişmeler Doğu Türkistan'ın gündeme gelmesine sebep olmuştur. Türk yetkilileri tarafından Doğu Türkistan Türkleri vurgusunun ilişkilerde kullanıldığı görmekteyiz. Çin Halk Cumhuriyeti'ni ziyaret ederek Doğu Türkistan'a giden ilk Türk parlamenter olan ANAP Genel Başkan Yardımcısı Halil Şıvgın, 1986 yılında mecliste yaptığı konuşmada “*Türkiye ile Çin arasındaki ikili ilişkileri geliştirmek için en uygun zemin, Uygur Özerk Bölgesidir*” diyerek Türk girişimcilerin Doğu Türkistan'a yatırım yapmasını tavsiye etmiştir¹⁵⁵.

Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri için İkinci Dünya Savaşı'ndan Soğuk Savaş'ın sonuna kadar geçen dönemin iki dönüm noktası olmuştur. İlki Doğu Türkistanlı göçmenlerin Türkiye'ye gelişleridir. Türkiye'de Doğu Türkistan'ın son durumu hakkında siyasileri ve halkı bildiren bu göçmenler kısa sürede teşkilatlanarak Doğu Türkistan Mücadelelerini Türkiye'den yürütmeye devam etmişlerdir. Soğuk Savaş döneminde Batı Bloğunda yer alan Türkiye, Sovyetler'i kışkırtmamak için Dış Türkler konusunda aktif politikalar izlememiştir.

¹⁵³ Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-2 İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, s.661-674

¹⁵⁴ Hızırбек Gayretullah, *Sömürülen Vatan Türkistan*. İstanbul: Töre-Devlet Yay. 2013, s.122

¹⁵⁵ İsmail Şentürk, *1980'den Günümüze Türk Yazılı Basınında Doğu Türkistan*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Manisa. 2018, s.60

Doğu Türkistanlı göçmenlerin Türkiye'ye gelişleri ve iskânlı göçmen olarak yerleşmeleri konusunda Birleşmiş Milletler ile çalışan Türkiye, Doğu Türkistanlıların devletin imkânları dâhilinde refah ve huzurlarını sağlamayı amaçlamıştır. Bu dönem ilişkilerinin diğer dönüm noktası 1971 yılında ÇHC ile resmi ilişkilerin kurulması olmuştur. İlişkilerin kurulduğu ilk dönemlerde Doğu Türkistan Meselesi çok gündeme gelmemiştir. Bunda ÇHC – Türkiye İlişkilerinin yeni kurulmuş ve gelişmekte olan ilişkiler olmasının etkisi olduğu düşünülebilir. Fakat 80'li yıllara gelindiğinde artan ilişkilerle Doğu Türkistan, Türkiye – ÇHC İlişkilerinde sürekli gündeme gelmiştir. Doğu Türkistan ile tarihi ve kültürel bağların vurgulandığı bu dönemde, Türkiye'nin genel Doğu Türkistan politikasına uygun olarak ÇHC İlişkilerinde Doğu Türkistan'ın bir köprü olacağı anlayışı korunmuştur. TBMM'de kurulan Türk-Çin Dostluk Grubu ve siyasiler tarafından Türk işadamlarının Doğu Türkistan'a yatırım yapması teşvik edilmeye çalışılmıştır. Bu dönemde Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinde Doğu Türkistanlı göçmenlerin etkisi olmuştur. İlk yıllarda Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin'in faaliyetleri Doğu Türkistan konusunu Türkiye'nin gündeminde tutmuştur. Bu liderlerin Türkiye'yi faaliyet merkezi olarak seçip Türkiye dışında yürüttükleri faaliyetler de konuya olan ilginin artmasına sebep olmuştur. Kurulan birçok Doğu Türkistan dernek ve teşkilatı, siyasi, kültürel, edebi faaliyetler yürüterek Türk kültür ve sosyal hayatına katkı sağlamışlardır.

3.4. 1990-2002 Arası Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri

Türkiye Doğu Türkistan İlişkilerinde 90'lı yıllar iniş çıkışların olduğu yoğun bir dönemi kapsamaktadır. Sovyetler'deki hareketlenmeler Türkiye'deki Doğu Türkistanlılar ve Türk halkı tarafından dikkatle takip edilmekteydi. Sovyetlerdeki Türk topluluklarının bağımsız yolundaki durumları Doğu Türkistan için umutları canlandırmaktaydı. Komünizmin merkezi olarak görülen Sovyetlerin dağılmasından sonra Çin'in de aynı kaderi paylaşacağı düşünülmekteydi. Bu dinamiklerle devam eden ilişkiler, Doğu Türkistanlıların faaliyetlerinden ve TBMM tutanaklarından takip edilebilmektedir.

TBMM'de 1991 yılında İçel Milletvekili Durmuş Fikri Sağlar'ın devletin vakıflara desteği konusunda verdiği soru önergesinde devletin Doğu Türkistan Vakfı'na yaptığı ödemeyi öğrenmekteyiz. Maliye ve Gümrük Bakanı Adnan Kahveci bu soru önergesine yazılı cevap vermiş ve kamu yararına çalışan vakıf kategorisinde bulunan vakıflara verilen yardım tutarlarını açıklamıştır. Verilen yazılı cevaptan anlaşıldığı üzere Tanıtma Fonu'ndan yapılan bu yardımlardan 1987 yılında Doğu Türkistan Vakfı 33.126.160 TL yardım

almıştır¹⁵⁶. Doğu Türkistan Vakfı'nın önemli miktarda yardım alması Türkiye tarafından Doğu Türkistanlıların ve Doğu Türkistan teşkilatlarının desteklendiğini göstermektedir.

TBMM'de Avrupa Ekonomik Topluluğu hakkında konuşan Necmettin Erbakan, dış politika konusunda da açıklamalar yapmıştır. Doğu Türkistan ve diğer Türk toprakları hakkında bilgiler veren Erbakan, konuşmasında Doğu Türkistan vurgusu yapar. Doğu Türkistan konusunda Türkiye Cumhuriyeti'nin yeterli çalışma yapmamasını eleştirir. Türk ve Müslüman toplulukların AET'ye alternatif bir ekonomik birlik oluşturabileceği fikrini ortaya atmıştır. Erbakan, bu açıklamalarında;

Bakınız, Balkanlarda sekiz tane Müslüman topluluk var... İşte biz, sadece Asya'daki diğer Müslüman ülkelerin değil, onların da ağabeyiyiz; mesuliyetimiz var, hepsini kucaklamalıyız ve onları İslam Birliğine üye yapmalıyız; gelecekteki İslam Birliğinin de birer üyesi olacaklarını, "İslam Birleşmiş Milletleri"ne üye olacaklarını şimdiden kendilerine telkin etmeliyiz. Sovyetlerdeki Müslüman ülkelerden Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, ayrıca Çeçenler, Dağıstan, Kazan, Başkurtlar da toplam 115 milyon Müslüman kardeşimiz var. Bu Müslüman topluluklarla biz, en yakın münasebetlerimizi kuralım. Bunlara ilaveten bir de Doğu Türkistan var. Bizim bütün milletvekillerimizin yakinen tanıdığı çok muhterem İsa Yusuf Beyefendinin çok mühim bir sözü var; her zaman der ki, "Doğu Türkistanlılara ağlama hakkı bile verilmiyor." Öyle bir zulüm altındalar ki... Kim bununla ilgilenecek? Biz ilgileneceğiz... Bunların hepsi bizim kardeşimiz. Gelin, Doğu Türkistan meselesini başlı başına bir konu olarak görüşelim. Bu kadar sahipsiz... Onlar bizim için canlarını veriyor; biz ise gidip "Ne olur bizi Ortak Pazara alın" deyip duruyoruz; başka şey bilmiyoruz.¹⁵⁷

ifadelerini kullanmıştır. Türk ve Müslüman topluluklarına değinerek Doğu Türkistanlıların yaşadıkları sorunları dile getirerek Türkiye Cumhuriyeti'nin ilgisinin batıya değil kendi soydaşlarına yönelmesinin gerektiğini vurgulamıştır. Erbakan ayrıca:

...Size tam 22 tane Müslüman topluluk bahsettim; bunların çokları da soydaşlarımızda. Balkanlarda 8 tane topluluk 15 - 20 milyon; Rusya'da 10 tane topluluk, 115 milyon; Çin ve Doğu Türkistan'da 80 milyon, KKTC'de 160 bin, Türkiye'de 60 milyon olmak üzere toplam 280 milyon Müslüman. Kim sahip olacak bunlara? İşte bu Meclis sahip olacak. Ondan dolayı, geliniz, dış politikamızı buna göre ayarlayalım¹⁵⁸.

diyerek Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikadaki önceliklerine farklı bir yorum getirmiştir. Erbakan'ın Müslüman ve Türk Dünyası hakkındaki görüşleri bu şekilde olmuştur. Erbakan, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girme yönündeki politikalarını eleştirdiği konuşmasında,

¹⁵⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Cilt: 59, Yasama Yılı: 4, 104. Birleşim, 09.04.1991, s.95-97

¹⁵⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:2 Yasama Yılı:1, 20. Birleşim, 25.12.1991, s.260-261

¹⁵⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:2 Yasama Yılı:1, 20. Birleşim, 25.12.1991, s.260-261

Türkiye'nin enerjisinin Türk ve Müslüman Dünyası'na yöneltilip, zulüm altındakiler yardım edilmesinin gerektiğini söylemiştir. Dış politikanın Müslüman ve Türk Dünyası'na göre düzenlenmesi gerektiğini düşünmektedir.

Tokat Milletvekili Ahmet Fevzi İnceöz, Irak'a uygulanan ambargo ve diğer konularda gündem dışı yaptığı konuşmasında insan hakları özelinde vurgular yapmıştır. Bu konuşması;

Irak'a uygulanan ambargonun, ilaç, sağlık ve siyaset yönünden acilen dikkat edilecek durumuna kısaca dikkatinizi çekeceğim. Güya çağdaş dünyamızda, her yerde bir veya birkaç kişiye yapılan kötülüklerin insan haklarını zedelediğini belirten sesler yükselmektedir, insanların hak ve hukuklarının çiğnendiği durumlara müdahale için kurulduğu iddia edilen Birleşmiş Milletlerin hukuk komisyonları, nedense, Müslümanın canı, malı söz konusu olunca, duyarsız oluyorlar. Dünyada, ezilen, dövülen, öldürülenlerin çoğu, nedense, Müslüman ülke insanlarıdır. Nerede İnsan Hakları Beyannamesi, nerede o meşhur hümanistlikleri, nerede bir balinanın hayatı için milyarlarca dolar sarf edip şov yapan ikiyüzlüler? (!...)

Afganistan'da, Cezayir'de, Tunus'ta, Eritre'de, Mora'da, Filistin'de, Doğu Türkistan'da, Batı Trakya'da, Yugoslavya'da, Keşmir'de ve Irak'ta Müslüman olan, inancını yaşama mücadelesi veren veya istiklalleri için uğraşan; ezilmişlikten, kölelikten kurtulma mücadelesi verenlere yapılan zulümlere “dur” diyenler nerede?...¹⁵⁹

şeklinde olmuştur. İnceöz'ün bu konuşması Doğu Türkistan özelinde olmasa da Doğu Türkistan vurgusu yapması ve bu konuyu meclis gündemine getirmesi TBMM'de bu konuya olan duyarlılığı göstermesi açısından önemlidir. İnceöz, Birleşmiş Milletler'i ve İnsan Hakları savunucularını eleştirerek, Müslümanların maruz kaldıkları kötü durumlar karşısında bu oluşumların sessiz kaldığını dile getirmiştir.

1992 yılı Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri için önemli bir yıl olmuştur. Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların girişimiyle 12 Aralık 1992 tarihinde İstanbul'da toplanan Doğu Türkistan Milli Kurultayı Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinin geliştiğini göstermektedir. Sovyetlerin dağılması ve Türki Cumhuriyetlerin kurulmasıyla Türkiye'de Türkistan'a olan ilgi artmıştır. Bu dönemde devlet kademeleri ve Türk siyasetçileri, Batı ve Doğu Türkistan konusunda aktif politikalar izlemişlerdir. Doğu Türkistan Milli Kurultayı'nda da bunu görmekteyiz. Kurultay'a Türkiye'den de önemli kişiler katılmıştır. Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Alparslan Türkeş, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Başdanışmanı Namık Kemal Zeybek bu kurultayda dikkat çeken isimler olmuştur. Kurultay İstanbul Üniversitesi çatısı altında gerçekleşmiştir. M. Rıza Bekin

¹⁵⁹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:3 Yasama Yılı:1, 29. Birleşim, 22.01.1992, s.102-103

konusmasının başlangıcında Türklüğün kalesi ve yegâne dayanağı olarak nitelendirdiği Türkiye’de, rengini şehit kanından alan ay yıldızlı bayrağın altında toplanmanın gururu ve mutluluğu içinde olduğunu dile getirmiştir¹⁶⁰.

Doğu Türkistan Milli Kurultayı’na katılımların yanı sıra devletin önemli kademelerinden birçok kutlama telgrafı gelmiştir. Kutlama telgrafı gönderenlerin isimleri Doğu Türkistan’ın Sesi Dergisi’nin kurultay özel sayısında yayımlanmıştır. Bu isimler bazıları; Süleyman Demirel (Başbakan), Mesut Yılmaz (ANAP Genel Başkanı ve Rize Milletvekili), Hasan Celâl Güzel (YDP Genel Başkanı), Muhsin Yazıcıoğlu (BBP Gen. Bşk. ve Sivas Mv.), Aykut Edibali (Millet Partisi Gn. Bşk. ve Kayseri Mv.), Deniz Baykal (CHP Gn. Başkanı ve Antalya Mv.), Rıza Müftüoğlu (MHP Gn. Bşk. Yard. ve Erzurum Mv.), M.Vehbi Dinçerler (ANAP Gn. Bşk. Yard. ve Ankara Mv.) olarak sıralayabiliriz. Bu isimlerin yanında birçok milletvekili ve dernek başkanı kutlama telgrafı göndermiştir. Doğu Türkistan Milli Kurultay’ı Türkiye ve Türk Dünyasında olumlu karşılanmıştır. Kurultay’a kutlama telgrafı gönderen isimlerin farklı siyasi grupları temsili ve farklı toplumsal kesimlerden gelen telgraflar dikkat çekicidir. Türkiye’den ve Türk siyasetçilerinden Doğu Türkistan’a ve Doğu Türkistanlılara açıkça destek verildiği görülmektedir¹⁶¹.

Doğu Türkistan Milli Kurultayı’nda konuşma yapan MHP Genel Başkanı Alparslan Türkeş, milli faaliyetlerin yürütülüş yol haritasını çizmiştir. Yürüttükleri milli faaliyetlerin Kırım Türkü, Türk Dünyası’nın önemli ismi İsmail Gaspıralı’nın çizdiği yola uygun olmasının gerektiğini söylemiştir. Alparslan Türkeş, “Dilde, Fikirde ve İşte Birlik” anlayışıyla çalışılması gerektiğini vurgulamıştır. Kurultay’da bulunanları “Uynanan Türkler” olarak nitelendiren Türkeş, Türklerin huzur ve refah içinde yaşayarak dünya barışına katkı sağlamak için çalışmalarını gerektiğini ifade etmiştir¹⁶².

Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinin 90’lı yılların başındaki gelişimine İsa Yusuf Alptekin’in devlet yöneticileri ile yaptığı görüşmeleri örnek gösterebiliriz. 1991 yılında Başbakan Süleyman Demirel ile görüşen Alptekin’e Demirel’in söyledikleri önemlidir. Çinlilerin Doğu Türkistanlıları asimile etmelerine izin verilmeyeceğini söyleyen Demirel, gerekirse konuyu Birleşmiş Milletler gündemine getireceğini söylemiştir. 1992 yılında ise Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından kabul edilen Alptekin, Özal’a geleneksel Uygur kıyafeti hediye etmiştir. Alptekin ayrıca yanında getirdiği Doğu Türkistan bayrağını Özal’a

¹⁶⁰ M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin’in Anıları*, s.92-93

¹⁶¹ Doğu Türkistan’ın Sesi Dergisi, *Doğu Türkistan Milli Kurultayı Özel Sayısı*, 1993 S:36-37 s.7

¹⁶² Doğu Türkistan’ın Sesi Dergisi, *Doğu Türkistan Milli Kurultayı Özel Sayısı*, 1993 S:36-37 s.12

vererek Doğu Türkistan Davasını ona emanet ettiğini söylemiştir. Turgut Özal bunun üzerine, Doğu Türkistan Davasını üzerine aldığı dile getirmiştir. Bağımsızlık sırasının Doğu Türkistan'a geldiğini söylemiştir¹⁶³.

Türk Dünyasında yaşananlar mecliste dış politikanın sorgulanmasına yol açmıştır. Dışişleri Bakanlığı'nın bütçe görüşmelerinde söz alan Mv. Aykut Edebalı, bütçe konusu ile birlikte dış politika hakkında fikirlerini açıklamıştır. Türk Cumhuriyetleri ve Kafkaslar hakkında kendi tabiriyle 14 konulu bir öneriyi meclise sunmuştur. Türkiye'de asimilasyon yapıldığı iddialarına karşı cevap veren Aykut Edebalı, bu iddiaları sert bir şekilde reddetmiştir. Asimilasyon konusunda Çin'in Doğu Türkistan Türklerine uyguladığı asimilasyonu örnek göstererek Türkiye'de bu tarz durumların olmadığını ve olamayacağını ifade etmiştir. Bu konuşmasında:

Böyle laf söylenemez. Bu kürsüden, hiç kimse, bu ülkede asimilasyon yapıldığını söyleyemez. İzniniz olursa/ben, Doğu Türkistan'da asimilasyonun nasıl yapıldığını size anlatabilirim. Türk kızlarının her biri, Çin askerleriyle, zorla evlenmeye mecbur edilmişlerdir. Mao Dzı-dung "Her Türk'ün damarlarında mutlaka bir Çinli kanı akmalıdır" demiştir ve bu, devlet politikası olarak, tehcirle, katliamla yapılmıştır. Türkiye'de buna cüret edecek hiçbir iktidar -ne sivil, ne asker- olamaz.¹⁶⁴

diyerek Çin'in Doğu Türkistan'da uyguladığı politikaları asimilasyon olarak değerlendirmiş ve bu asimilasyonun göçle, katliamla yapıldığını söylemiştir. Edebalı, 14 konulu dış politika önerisinin 14. Konusu olarak Doğu Türkistan'ı seçmiş ve önerisini sunmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin herhangi bir Doğu Türkistan politikası olmaması sebebiyle bir öneri de olsa bu 14. Konu Türkiye – Doğu Türkistan İlişleri açısından değerlidir. Edebalı, Doğu Türkistan politikası konusunda:

Ondördüncü konu: Burada, Doğu Türkistan'ın durumunu, Orta Asya Türk cumhuriyetleri ve Türkiye açısından son derece önemli bulduğumu ifade etmek istiyorum. Jeopolitik ve jeostratejik bakımdan Asya'nın kalbi durumundaki Doğu Türkistan'ın hudutsuz zenginliği, müstesna stratejik durumu sebebiyle de hayati önemi düşünülmeli. Doğu Türkistan'ın -Yukarı Karabağ gibi- asimilasyon ve tehcire uğradığı görülmeli, Türkiye, Doğu Türkistan'daki haksız Çin asimilasyonuna "hayır" demelidir¹⁶⁵.

demiştir ve Doğu Türkistan'daki Çin asimilasyonuna karşı devlet politikası olarak cephe alınmasının gerekliliğini dile getirmiştir. Doğu Türkistan'ın önemine vurgu yaptığı bu

¹⁶³ Barış Adıbelli, *Doğu Türkistan*, s.157-158

¹⁶⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:7 Yasama Yılı:1, 55. Birleşim, 13.09.1992, s.390-392

¹⁶⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:7 Yasama Yılı:1, 55. Birleşim, 13.09.1992, s.390-392

açıklamada Yukarı Karabağ örneği vererek durumun hayati olduğunu vurgulamış ve bu bölgenin Türkiye açısından ne derece önemli olduğunu anlatmıştır.

Ahıska Türklerinin Türkiye'ye getirilmesi hakkında söz olan Mv. Ökkeş Şendiller, Ahıska Türklerinin yurda getirilmesi konusu yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti'nin Dış Türkler ile ilgili politikalarını da değiştirmesi gerektiğini vurgulamış, bu konuda:

Huzurlarınızda ifade ediyorum, 1978 yılında, dış Türkler meselesinde “Esir Türkleri Kurtarma Ordusu” gibi uydurma bir isimden dolayı yargılanmış bir milletvekiliyim. Yani, on oniki sene sonra Türkiye'nin geldiği gerçek, Türkiye'nin dış Türkleri göz ardı edemeyeceğinin en güzel misalidir. Siz istesenez de istemesenez de; biz istesek de istemesek de, Orta Asya'da, Avrupa'nın ortalarında, Kerkük'te, Musul'da, Suriye'de ve Yemen'e kadar, bizimle aynı kaderi paylaşmış, soy birliği ile birlikte din birliği ile de kucaklanmış geniş bir milletiz ve bunu kabul etmek zorundayız. Bunun için, bağımsızlığına kavuşan Türk cumhuriyetleriyle ilgili politikamız da belki hazırlıksız belki de plansız ve programsız gündeme gelmiştir; ama “ zararın neresinden dönersek kârdır” deyip, ciddi politikalar üreterek; onların buldukları yerde -gerek azınlık ve gerekse bağımsız cumhuriyet ve muhtar cumhuriyetler olarak- rahat etmelerini sağlamak, Türk Devleti ve hükümetleri için diplomasi ve milletler düzeyinde dile getirilmesi gereken bir görevdir, Türkiye de bu sorumluluğunu yerine getirmeye çalışmaktadır.

Bu Türklerin buraya getirilmesi, Türkiye için çok büyük bir yük olmayacaktır; ama en azından sembol olarak, sıkıştığı zaman Türkiye'ye gelmeleri bakımından bir ümit olacaktır; Türkiye'nin yapması gereken de bu ümitleri yıkmamak olmalıdır.

Tasarı görüşülürken şunu da arz etmek istiyorum: Ahıska Türklerinin durumu, Bosna-Hersek'teki durum, Karabağ'daki durum, Azerbaycan ve Orta Asya'daki durum gibi, önümüzdeki günlerde ve yıllarda, Doğu Türkistan meselesi de gündeme gelecektir. Çünkü zorla baskıyla ve zulümle insanları idare etmenin zorlaştığı çağı yakaladık. Doğu Türkistan'da yaşayan Müslüman Türkler de yakında inşallah hürriyetlerine kavuşacaktır; oradan da Türkiye'ye yönelik bazı sıkıntılar gelebilir; bu çalışmalar onlara da örnek teşkil edecektir.¹⁶⁶

demiştir ve Türkiye'nin herhangi bir dış Türkler politikası olmamasını eleştirerek bu konunun bir zorunluluk olduğunu ve elbet Türkiye'nin karşısına çıkacağını vurgulamıştır. Bu konuların gündeme geldiğinde Türkiye'nin hazır olabilmesi için dış Türkler konusunda ciddi politikalar üretilmesi gerektiğini dile getirmiştir.

TBMM'de Müslüman ve Türk Dünyası üzerine konuşmaların yoğun olarak yapıldığı bu dönemde, Doğu Türkistan Türkleri Lideri İsa Yusuf Alptekin'in Türk dış politikasıyla ilgili bir eleştirisi olmuştur. 1993 yılında İstanbul'da Kırım, Doğu Türkistan ve Gököğüz Türkleri liderlerinin katıldığı Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı tarafından organize edilen “Tanınmış

¹⁶⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:14 Yasama Yılı:1, 92. Birleşim, 02.07.1992, s.576-577

Türk Cumhuriyetlerinin Meseleleri ve Alfabe Birliği” adlı bir toplantı düzenlenmiştir. Kırım, Gököğüz ve Doğu Türkistan liderlerinin Türkiye’ye sitemleri olmuştur. İsa Yusuf Alptekin, Doğu Türkistan’ın içinde bulunduğu duruma dikkat çekerek Cumhurbaşkanı Turgut Özal’ın Taksim’de Bosna Hersek mitinginde yaptığı “*Bosna Hersek Müslümanlarının arkasında 60 milyon Müslüman Türkiye var*” açıklamasına vurgu yapmıştır. Alptekin toplantıdaki konuşmasında Doğu Türkistan ve Kırım’ın arkasında kimin olduğunu sorgulayarak Türkiye’ye sitem etmiştir¹⁶⁷.

1993 yılına gelindiğinde Erzurum Milletvekili Rıza Müftüoğlu ve 11 milletvekili arkadaşı Doğu Türkistan’daki insanlık dışı davranışları ortaya çıkarmak ve bunlara karşı önlemler alma konusunda Meclis araştırması başlatılması için önerge vermişlerdir. Milletvekillerinden; Rıza Müftüoğlu (Erzurum), Muharrem Şemsek (Çorum), Oktay Öztürk (Erzurum), Musa Eraracı (Kayseri), Osman Develioğlu (Kayseri), Osman Sevimli (Karaman), Seyfi Şahin (Kayseri), Mustafa Dağcı (Kayseri), Koray Aydın (Trabzon), Yaşar Erbaz (Yozgat), Tuncay Şekercioğlu (Elazığ) ve Servet Turgut (Konya) meclis araştırması yapılmasını istemişlerdir. TBMM Başkanlığına hitaben:

Ata yurdumuz Büyük Türkistan’ın doğu bölümünü oluşturan Doğu Türkistan’da insanlık dışı faaliyetlerin ortaya çıkarılması, asimilasyon hareketlerinin belirlenmesi ve Doğu Türkistan’daki soydaşlarımızın kendi ülkelerinde insanca yaşayabilmesi ve dünya kamuoyunun desteğinin sağlanabilmesi, zulmün durdurulması ile ilgili alınabilecek tedbirler ve Türkiye Cumhuriyeti olarak yapılması gereken çalışmalar konusunda Anayasanın 98, İçtüzüğü’nün 102 ve 103 üncü maddeleri gereğince bir Meclis araştırması açılmasını teklif ederiz.

şeklinde bir giriş yaptıktan sonra yapılması istenen araştırmanın gerekçelerini açıklamışlardır. Gerekçe metninde Türkistan’ın tarihine, ikiye bölünmesine, Doğu Türkistan’ın tarihine ve tarihi süreçte Doğu Türkistan’da yaşananlara değinildikten sonra güncel bilgiler ve araştırmanın niye gerekli olduğu istatistiki bilgiler ve örneklerle açıklanmıştır. Bu bilgilere:

Bugün, Çin’in daha az gösterme çabalarına rağmen, Doğu Türkistan’da 25 milyon Türk yaşamaktadır. Ancak, bu 25 milyon insan, Çin’in hegemonyası altında yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Çin emperyalizmi bu bölgede yaşayan soydaşlarımıza, insanca yaşama hakkı tanımamaktadır.

Çinlilerin, Sinkiang (Yeni Sömürge) dedikleri Türkistan’da, Türkleri asimile etme politikası gereği bölgeye yerleştirilen Çinlilerle, bu toprakların asıl sahipleri Türkler

---

¹⁶⁷ İsmail Şentürk, *1980’den Günümüze Türk Yazılı Basınında Doğu Türkistan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Manisa. 2018, s.228-229

arasında çıkan çatışmaların yanı sıra, Çin Hükümetinin güvenlik kuvvetlerinin baskıları, Türkleri imha etme planına dayanıyor.¹⁶⁸

Çin'in Doğu Türkistan politikalarıyla başlanmış ve Çin'in Doğu Türkistanlılara uyguladığı baskılarla, asimilasyonla Doğu Türkistanlıların yok olma tehlikesi altına girdiklerine vurgu yapılmıştır. Devamında Doğu Türkistan'a yerleştirilen Çinlilerin çıkardığı problemlerden bahsedilip Çin Hükümetinin Doğu Türkistan politikaları bir imha planı olarak nitelendirilmiştir. Çin'in İstanbul Başkonsolosu Wu Kensing'in sözlerinin Çin'in politikalarını yansıttığı ifade edilerek Çin'in Doğu Türkistan'a bakışı gözler önüne serilmiştir. 1989 yılının Ekin ayında Wu Kensing, Çin'de 56 milletin yaşadığını fakat bunların arasında Türklerin yaşamadığını söylemiştir. Dünyadaki tüm Türkler için, Türkiye Cumhuriyeti için tarihsel ve kültürel öneme sahip Doğu Türkistan'ın bu şekilde harap edilmesi ve soydaşları olan Doğu Türkistan Türklerinin yok sayılmasına bu 12 milletvekili tepki göstermiştir. Gerekçenin devamında maddeler halinde insan hakları ihlalleri ve hukuksuz uygulamalar sıralanmıştır. Bu maddeler:

1. Türklerin nüfusunu azaltmak için "aile planlaması" uygulamaktadırlar. Üstelik bunu baskı ile yapmaktadırlar.

Başta Urumçi, Kaşgar, Hoten olmak üzere Doğu Türkistan'ın birçok şehir, kasaba ve köy- ferinde hamile kadınların karınlarına Rivanor enjekte edilerek, anne karnındaki bebekler doğmadan öldürülmekte ve bu ölü bebekler vakumla alınmaktadır. Bu esnada birçok genç anne ya kan kaybından ya da doğum esnasında kaptığı enfeksiyondan ölmektedir.

21 inci yüzyılın yüzkarası olarak nitelendirilebilecek bu faciaya "dur" diyebilmek bir insanlık vazifesidir. Çin'in Doğu Türkistan'a yaptığı siyasî, iktisadî ve askerî baskılar yetmiyormuş gibi, bir de bu cinayetleri eklenmesine seyirci kalınmaz.

2. Çin, Doğu Türkistan'ın Lob Nor Bölgesinde atom denemeleri yapmaktadır. ABD'nin Hiroşima'da patlattığı atom bombasından 70 kat daha güçlü bu atom bombası denemeleri, Doğu Türkistan'da ekolojik faaliyetlere ve insanlar üzerinde büyük tahribatlara sebebiyet vermiştir. Atom denemeleri, Türkistan'da, kanser ve diğer hastalıkların hızla artmasına yol açmış ve sakat doğanların sayısı çoğalmıştır. Uzun ömürlü olarak bilinen Doğu Türkistan'da ortalama yaş oranının 40-50'lere düşmesi dikkat çekicidir.

3. Çin Devleti, yine Doğu Türkistan'da uzun yıllardan beri nükleer, biyolojik ve kimyasal silahların denemelerini yapmakta, Türkler kobay olarak kullanılmaktadır.

---

¹⁶⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:27 Yasama Yılı:2, 53. Birleşim, 12.01.1993, s.54-56

4. Doğu Türkistan'ın zengin yeraltı ve yerüstü millî kaynakları Çin'e taşınmakta, bu toprakların gerçek sahibi Türkler sefalet içerisinde yaşamaktadırlar.

5. Çin Hükümeti, Türklerin okuma ve yazma haklarını kısıtlamıştır. Türklere ikinci, hatta üçüncü sınıf insan muamelesi yapılmaktadır.

Çin'in insanlık dışı bu baskı ve zulüm politikalarından bıkan Doğu Türkistanlıların artan gösterilerine karşı ise, Çin Halk Kurtuluş Ordusu halkın üzerine ateş açmakta, toplu katliamlar yapılmaktadır.

Bu zulüm, soydaşlarımız tarafından, Birleşmiş Milletler, İngiliz, ABD İnsan Hakları Komisyonlarına getirilmiştir.¹⁶⁹

şeklinde sıralanmıştır. Bu maddelerle Çin'in Doğu Türkistan'a ve Doğu Türkistan Türklerine yönelik faaliyetleri açıkça belirtilmiştir. Doğu Türkistan'da uygulanan insan hakları ihlalleri, nükleer silah denemeleri, eğitim hakkının kısıtlanması, doğum kontrolü ve ekonomik eşitsizlikler dile getirilmiştir. Verilen bu bilgilerin TBMM çatısı altındaki diğer milletvekillerinde farkındalık yaratması beklenebilir.

İnsan Hakları Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı ve Anayasa ve Plan ve Bütçe komisyonları raporları görüşülürken Refah Partisi adına İstanbul Milletvekili Ali Oğuz söz almıştır. Dünya'daki insan hakları ihlallerine değindiği konuşmasında Doğu Türkistan konusunda "...Çin'de, Doğu Türkistan'da devamlı olarak Müslümanlar asimile edilmekte, ırkları ve inançları yüzünden tamamen tüketilmeye terk edilmiş bulunmaktadır¹⁷⁰." diyerek Çin'in insan hakları ihlallerine değinmiştir.

Kayseri Milletvekili Seyfi Şahin, Doğu Türkistan ile siyasi ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesine ilişkin Dışişleri Bakanlığına soru yöneltmiş ve cevabının yazılı olarak verilmesini istemiştir. Seyfi Şahin'in "*Türkiye Cumhuriyeti ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında siyasi ve kültürel işbirliği ve iyi ilişkiler sürdürülmektedir. Bu cümleden olarak Doğu Türkistan'daki kardeşlerimizle ekonomik ve kültürel yakınlaşmayı sağlamak üzere Urumçi'de bir konsolosluk açmayı düşünüyor musunuz?*" şeklindeki sorusuna Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in yazılı cevabı:

...Konsolosluk açılması, bir imkân ve öncelik konusu olduğu kadar, ilgili ülke ile karşılıklı mutabakata varılmasına da bağlıdır. Ayrıca, başkentlerde mukim Büyükelçiliklerimiz akredite oldukları ülkenin tümünde ekonomik ve kültürel

¹⁶⁹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:27 Yasama Yılı:2, 53. Birleşim, 12.01.1993, s.54-56

¹⁷⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:28 Yasama Yılı:2, 58. Birleşim, 21.01.1993, s.26

alanlarda da faaliyet göstermektedirler. Dolayısıyla; Urumçi'de Başkonsolosluk açılmasına yönelik bir çalışma bu aşamada gündemde bulunmamaktadır.¹⁷¹

şeklinde olmuştur. Konsolosluk açılmasının mümkün olabilmesi için Çin ile anlaşmak gerektiğini söyleyerek ayrıca bölgenin de başkentte bulunan büyükelçinin çalışma alanında olduğunu söylemiştir. Bu açıklamaların devamında Urumçi'de bir Başkonsolosluk açılmasının gündemde olmadığını ifade etmiştir.

Niğde Milletvekili Rıfat Yüzbaşıoğlu, 21 Mart 1995 Salı günü yapılacak Genel Kurulda, önemi sebebiyle, nevruz konusunda gündem dışı söz istemiştir. Rıfat Yüzbaşıoğlu tüm Türk ve İslam dünyasının bayramını kutlarken Doğu Türkistan'ı da unutmamış ve konuşmasında:

Nevruz, baharın müjdecisi; nevruz, ölümden sonra yeniden dirileceğimizin muştusu olmuştur. Diliyorum ki "yeni gün" Türk ve İslam dünyasına birlik getirsin, dirlik getirsin, barış ve mutluluk getirsin. Dünya üzerinde sürüp giden vahşetlerin, zulümlerin bitmesine, akan kanların dinmesine vesile olsun bu mübarek nevruz. Karabağ, karalar bağlamasın; Bosna-Hersek kan ağlamasın; Çeçenistan'da anaların yürekleri dağlanmasın; Doğu Türkistan, artık, esaret prangalarından sıyrılın; Yunanistan'da, Batı Trakya Türklerine karşı yürütülen asimile politikaları, işkenceler sona ersin.¹⁷²

demiştir. Türk ve Müslüman Dünyası için iyi dileklerde bulunduktan sonra milletinin vekili olarak Doğu Türkistan'ın özgürlüğü için düşüncelerini dile getirmiştir.

İstanbul Milletvekili Bülent Akarcalı'nın, Türkiye Cumhuriyeti ile Kızıl Çin ve Milliyetçi Çin ilişkilerine ilişkin Dışişleri Bakanı Erdal İnönü'ye sorular yönelmiştir. Bu sorulara Dışişleri Bakanı Erdal İnönü yazılı cevap vermiştir. Bu sorular ve cevapla Doğu Türkistan ile ilgili önemli bilgileri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin o dönemlerde Doğu Türkistan'a bakışını öğrenmekteyiz. Bülent Akarcalı'nın, Doğu Türkistan'da Uygur kültürünün yok edildiği, Çinli göçmenlerin Uygur nüfusunu etkisiz hale getirmek için kullanıldığını, Müslümanlar üzerinde yoğun baskının devam ettiğini vurguladığı soruları olmuştur. Bakanlığın bu konulardaki bilgilerinin ve bir yol haritası olup olmadığını öğrenmek isteyen Bülent Akarcalı, ayrıca Çin ilişkileri konusunda önerilerde de bulunmuştur. Bu sorulardan bazıları

-Bakanlığınız bu baskı ve Uygur Kültürünün yok edilmesini önleyici ne gibi bazı politikalar geliştirip uygulamaktadır?

¹⁷¹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:55 Yasama Yılı:3, 80. Birleşim, 23.03.1994, s.297

¹⁷² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:82 Yasama Yılı:4, 88. Birleşim, 21.03.1995, s.93-94

- Birleşmiş Milletler nezdinde yapılan herhangi bir girişim varsa nedir?
- Herhangi başka bir Uluslararası kurum ve Ülke nezdinde yapılan girişimler varsa nelerdir?
- Dünya Kamuoyunun Çeçenistan dolayısıyla benzer konularla ilgisinin artmış olmasından yararlanabilir misiniz?
- Kıta Çin'in bu politikalarına karşı bir koz oluşturmak için Milliyetçi Çin ile ilişkilerimizi geliştirmek düşünüldü mü?
- Bu amaçla dış ticareti artırmak, finansman ve yatırım ilişkisi kurmak karşılıklı öğrenci teatisinde bulunmak, Türkiye Odalar Birliği, Bankalar Birliği, YÖK gibi hükümet dışı kuruluşlarla Milliyetçi Çin arasında anlaşmalar imzalanması sağlanamaz mı?
- Milliyetçi Çin'e yönelik Bakanlık politikanız yani bu ülkeyle hiçbir ciddi ilişki içine girmemek ve olabilecek ilişkileri engellemek bu ilişkileri geliştirebilecek olanların cesaretlerini kırmak acaba benzer konumda olan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyetinde şimdiye kadar Türkiye Cumhuriyeti dışında başka bir ülke tarafından tanınmasını engellememiş midir?
- Bu konuda Kıta Çin'inin politikasını kabullenmek Kıbrıs'ta Rum kesiminin adada uygulamak istediği tek yönlü politikayı desteklemekle eş değer değil midir?¹⁷³

şeklindedir. Akarcalı'nın dikkat çekici soruları ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Çin politikasını sorgulayan, eleştiren ve değiştirmeyi teklif eden önerileri olmuştur. Dışişleri Bakanı Erdal İnönü, İstanbul Milletvekili Bülent Akarcalı'nın yazılı soru önermesine yazılı cevap vermiştir. Bu cevabın Türkiye'de dönemin hükümetinin Doğu Türkistan'a bakışını yansıtan kesimleri:

Sincan Uygur Özerk Bölgesi, ya da tarihsel adıyla Doğu Türkistan, Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) sınırları içinde yer alan beş özerk bölgeden biridir. Nüfusu 16 milyon olup, bu nüfusun 7,6 milyonu Uygur Türklerinden oluşmaktadır.

1759'da Çin'in egemenliğine giren Doğu Türkistan'ın adı 1 Ekim 1955 tarihinde "Sincan Uygur Özerk Bölgesi" olarak değiştirilmiştir. Keza, Doğu Türkistan'daki dağ, nehir ve ova gibi coğrafi yerler ile yerleşim birimlerine de Çince adlar konulmuş, nüfus yapısı da köklü şekilde değiştirilmiştir.

Bununla birlikte, ÇHC çok milliyetli yapısını da vurgulaya gelmiştir. Bölgenin "Sincan Uygur Özerk Bölgesi" adı altında örgütlenmesi bu politikanın bir göstergesidir. Yine bu politika çerçevesinde ÇHC, Doğu Türkistan'daki Uygurların ve Türk kökenli diğer milliyetlerin kültürlerini yaşatmalarına, kendi dillerinde eğitim ve

¹⁷³ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:84 Yasama Yılı:4, 99. Birleşim, 13.04.1995, s.317-318

yayın yapmalarına imkân tanımıştır. Ancak bu politika, uygulamada, yeterli sayıda okul açılmak suretiyle desteklenmemektedir. Keza, yükseköğretim dilinin ve yükseköğretim kurumları için yapılan sınavların Çince oluşu da Türk kökenliler için ayrı bir engeli oluşturmaktadır.

Kaşgar bölgesindeki tarihî Türk İslam eserlerinin büyük çoğunluğu ziyarete açık tutulmaktadır. Buna karşılık, bu eserlerin tamir ve restorasyonuna ihtiyaç duyulduğu doğrudur.

Bu bağlamda, 1970'li yılların ikinci yansına kadar ÇHC'de, sadece Müslümanların değil, resmî ideolojiyi benimsemeyen tüm Çin vatandaşlarının baskıya maruz kaldığı unutulmamalıdır.

1949 yılında işbaşına gelen komünist ÇHC Hükümeti, 1976'da Mao Tse Tung'un ölümüne kadar, tek düze bir komünist/sosyalist Çin kültürü yaratılmasına yönelik bir politika izlemiştir. Tüm Çin halkı gibi, Uygur Türkleri ve diğer Türk kökenli nüfus da bu kültür politikasından olumsuz yönde etkilenmiştir.

Doğu Türkistan'daki Türk kökenli nüfus ve bu nüfusun barış ve huzur içinde yaşaması Türkiye'yi yakından ilgilendirmektedir. Bu nedenle, Doğu Türkistan'daki gelişmeler Bakanlığımızca izlenmektedir. Amacımız, uluslararası hukukun içişlerine karışmama ilkesinin elverdiği ölçüde, bu bölgede yaşayan soydaşlarımızın kültürel ve etnik benliklerini korumalarına yardımcı olabilmek ve Çinlilere oranla ayırıcı muameleye tabi tutulmalarını önleyebilmektir.

Öte yandan, ülkemizde faaliyet gösteren Doğu Türkistan Göçmenler Demeği, Doğu Türkistan Dayanışma Derneği, Doğu Türkistan Vakfı ve Kayseri-Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği, Doğu Türkistan'da yaşayan Türk/Müslüman toplumun sorunları ile yakından ilgilenmektedirler.

Doğu Türkistan'daki gelişmelerin yakından izlenmesi çerçevesinde, ÇHC'nin bu bölgede gerçekleştirdiği nükleer denemeler de Bakanlığımızca yapılan açıklamalarla kınanmıştır.

Doğu Türkistan konusunda, Birleşmiş Milletler (BM) veya hükümetler arası diğer bölgesel ve uluslararası örgütlerce alınmış bir karar bulunmamaktadır. Bununla birlikte, bölgedeki insan hakları ihlalleri, Uluslararası Af Örgütü, Asya İzleme ve Yok Olma Tehdidi Altındaki Halklar Demeği gibi hükümet dışı kuruluşlarla bazı ülkeler (ABD, İngiltere ve Avustralya) parlamentolarının insan hakları komisyonları tarafından yayınlanan raporlara da konu olmuştur. Hükümet dışı kuruluşların giderek artan ölçüde bu konu ile ilgilendikleri görülmektedir. Çin'de demokrasinin geliştirilmesine ve daha liberal bir zihniyetin yaygınlık kazanmasına muvazi olarak, Uygur Türklerinin de gerek siyasî ve kültürel, gerek ekonomik alanlarda daha ileri serbesti kazanacakları düşünülmektedir. Nitekim söz konusu bölge, Orta Asya

Cumhuriyetlerine açılan bir kapı olması nedeniyle, yeni bir önem ve belirgin bir hayatîyet kazanmıştır¹⁷⁴

şeklinde olmuştur. Türkiye'nin Doğu Türkistan'la ve Doğu Türkistan'daki Türklerle ilgilendiğini söylemiştir. Bunların yanında Türkiye'deki Doğu Türkistan derneklerinin de sorunlarla ilgilendiğini dile getirmiştir. Çin'in nükleer silah denemelerinin kınandığını anlatmıştır.

TBMM'nin 75. Kuruluş Yıldönümü ve Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramının kutlanması ve günün önem ve anlamının belirtilmesi görüşmelerinde söz alan BBP Başkanı Muhsin Yazıcıoğlu, içinde Çin'in de bulunduğu 30 ülkenin konuk parlamenterlerine ve meclise karşı yaptığı konuşmada:

Bölgede barış isteyenler, Türkiye'yi, istikrarı sağlayabilecek en büyük unsur olarak kabul etmek mecburiyetindedirler. Engin tarihi, zengin devletleşme tecrübesi, Batı Avrupa'daki işçilerinden Doğu Türkistan'a, Kırım'dan Sudan'a uzanan Osmanlı kültür mirası dolayısıyla, milyonlarca kilometrekarede nüfusu olan bir ülkedir Türkiye. Türkiye'yi bölmek isteyenler, bu tarihî hakikati kavramak, Türkiye'nin düşmanlığından korkmak, en az Türkiye kadar, dostluğuna önem vermek durumundadırlar.¹⁷⁵

demiştir ve Türkiye Cumhuriyeti'nin nüfus ve nüfuz bölgeleri hakkındaki görüşleriyle birlikte ülkenin önemini ifade etmiştir. Buradaki Doğu Türkistan'ı da içeren bölgelerin Osmanlı kültür mirası olarak değerlendirilmesi ve bunun Çin temsilcilerinin ve diğer ülkelerin konuk parlamenterlerine karşı ifade edilmesi Türkiye Cumhuriyeti'nin muhalefet partilerinden olan BBP'nin Doğu Türkistan konusuna yaklaşımına örnektir.

Anavatan Partisi İstanbul Milletvekili Ahat Andican'ın, Doğu Türkistan'ın bağımsızlık mücadelesi liderlerinden İsa Yusuf Alptekin'in adının İstanbul'da bir parka verilmesine ve bu konuda Çin Halk Cumhuriyeti Ankara Maslahatgüzarının tutumuna ilişkin gündem dışı bir konuşma yapmıştır. Ahat Andican, bu konuşmasına Sultanahmet'te bulunan 70 metre karelik İsa Yusuf Alptekin Parkı hakkında bilgiler vererek giriş yapmıştır. Bu parkın İstanbul'da Eminönü Belediyesinin, İBB'den onay alarak açtığı bir park olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra parka adı verilen Doğu Türkistan'ın ve Türk Dünyasının tanınmış bir lider olan İsa Yusuf Alptekin'in hayatından bilgiler vermiştir. Doğu ve Batı Türklüğü arasında köprü görevi görmüş olan Alptekin'in 1955'te Türkiye'ye geldiğinde cumhurbaşkanı statüsünde kabul gördüğünü vurgulamıştır. Devamında park açılış haberinin

¹⁷⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:84 Yasama Yılı:4, 99. Birleşim, 13.04.1995, s.318-320

¹⁷⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:85 Yasama Yılı:4, 103. Birleşim, 23.04.1995, s.22-24

27 Temmuz'da bir gazetede çıkmasından bir gün sonra ÇHC'nin Ankara maslahatgüzarının Dışişleri Bakanlığına müracaatına değinmiş ve Türkiye'nin yakınılan bürokrasisine rağmen 28 Temmuz'da ivedi vurgusuyla Dışişleri Bakanlığının Latin Amerika, Pasifik ve Uzakdoğu İlişkiler Müdürlüğü'nden gelen yazıyı eleştirmiştir. Andican, sözlerinin devamında:

Değerli milletvekilleri, siz, Türkiye Dışişleri Bakanlığı olarak, tabii ki, Çin Devletiyle olan ilişkilerinizin iyi düzeyde cereyan etmesi için elinizden geleni yapacaksınız; ama bunu yaparken, sanki Çin Dışişleri Bakanlığınıymuşçasına bir görev yüklenmeyeceksiniz. Yazıyı uzun uzadıya okumayacağım; ama şurada, sizlerin bilginize sunmak istediğim üç satır var; bunlar, yine, bu Dışişleri Bakanlığının İçişleri Bakanlığına gönderdiği yazının metninden alınmış satırlardır. Bakın, bu satırlarda "Maslahatgüzar '...bu itibarla, Sultanahmet'teki parka "İsa Yusuf Alptekin" adının verilmesinin ve parktaki anıt gibi, Çin için ayrılıkçılığı simgeleyen unsurların kaldırılması gereklidir' diyor" denilmektedir. Hemen, son cümleyi okuyarak, konuyla ilgili bilgilendirmemi sonlandıracağım: "Konunun, ilgi yazımız çerçevesinde gerekli önlemlerin alınmasına müsaadelerinizi saygılarımızla arz ederiz." Bu ne demektir?!. Yani, Çin Maslahatgüzarı, bu park bölücü bir vatandaş adına kurulmuştur; öyleyse, bu park yıkılmalıdır diyor ve Dışişlerimizin bir yetkilisi, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin bir yetkilisi, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının paralarıyla maaş alan bir yetkili de, Maslahatgüzarın söylediklerini aynen aktardıktan sonra "gereğinin yapılması" diye İçişleri Bakanlığına yazıyor. Nerede yaşıyoruz sayın milletvekilleri?!. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra, 50 kişilik bir yıkım grubu, buraya, yıkmak üzere geliyor ve burada, yaklaşık 7 bin kişilik bir halk grubunun reaksiyonuyla karşılaşılıyor ve yıkamıyor tabii ki. Bunun üzerine -her şerde bir hayır vardır derler ya- iki belediyemiz daha, Konya ve Kahramanmaraş'ta, bu büyük Türk lideri adına park ve yol açmak gibi bir girişimde buluyorlar.¹⁷⁶

diyerek, Dışişleri yetkilisinin Çin maslahatgüzarından gelen metinden alıntılar yaparak hızlıca yazı göndermesini yadırgamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin bir yetkilisinin adeta Çin adına çalışıyormuş gibi iş yaptığını ifade ettikten sonra yapılmaya çalışılan yıkım işleminin hata olduğunu ve halkın buna tepki gösterdiğini söylemiştir. Andican, sözlerinin devamında Türk halkı ve Türkiye'deki Doğu Türkistanlıları rahatsız eden bu yıkım girişiminden sonra Kahramanmaraş ve Konya'da da İsa Yusuf Alptekin parkı açılmasını olumlu karşılamıştır.

Ahat Andican, bu konu üzerinden iç ve dış politikada dikkat edilmesini düşündüklerine değinmiştir. Dışişleri Bakanlığı'nın görevini yapmasını normal karşıladığını fakat bu görev icrasının Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan 65 milyon insanın da ne istediğini bilerek yapılmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Politikaların Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına rağmen üretilip uygulanmasının yanlışlığını ifade etmiştir. Dışişleri Bakanlığının parkın yıkılması konusunda daha dikkatli bir politika izlemesi gerektiğine dikkatle bu tarz

¹⁷⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:1 Yasama Yılı:1, 17. Birleşim, 29.02.1996, s.430-432

uygulamaların farklı ülkelerden gelen taleplerde de gerçekleştirilesinin doğuracağı sorunları hatırlatmıştır. Andican, sözlerini:

Ben, buraya, sadece Yüce Meclisi bilgilendirmek amacıyla çıktım. Azerbaycanlıların, Azerî Türklerinin "geçmişine kurşun sıkanlar ve tarihî kimliklerine sahip çıkmayanlar, geleceklerini topa tutuyorlar demektir" diye bir sözleri vardır ve bu, çok önemli bir sözdür. Onun için, büyüklerimize sahip çıkmak durumundayız, tarihimize sahip çıkmak durumundayız ki, geleceğimizi topa tutmamış olalım. Saygılar sunuyorum.¹⁷⁷

ifadeleriyle tamamlamıştır. İsa Yusuf Alptekin Parkı konusundaki bu yaşananları geçmişe kurşun sıkmak olarak değerlendirmiş ve Türk tarihine sahip çıkarak geleceği topa tutmamış olmanın önemini dile getirmiştir.

Bir yıl sonra 1996 yılında İsa Yusuf Alptekin Parkı tekrar ulusal basın ve meclisin gündemine gelmiştir. Basında çıkan haberler sonrasında Yozgat Milletvekili İsmail Durak Ünlü, İstanbul'da bir parka İsa Yusuf Alptekin'in isminin verilmesinin Türkiye-Çin ilişkilerinde gerginliğe yol açıp açmadığına ve parkın adının değiştirilme durumuna ilişkin Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Deniz Baykal'a soru yöneltmiştir. İsmail Durak Ünlü, soru önergesinde 23-24 Ocak 1996 tarihli haberlerin doğruluğunu öğrenmek istemiştir. Sultanahmet'teki İsa Yusuf Alptekin Parkı'nın adının değiştirilmesi, içindeki Doğu Türkistan Şehitler Abidesinin yıkılmak istenmesi ve üzerindeki Gökbayrak'ın kesilmesi haberlerini üzümlere okunup izlendiğini ve bu haberlerin ne derece doğru olduğunu 4 soruluk bir soru önergesiyle meclis gündemine taşımıştır. Bu sorular, haberlerin doğruluğu, ÇHC Büyükelçiliği Maslahatgüzarının girişimiyle bir baskı olup olmadığının bilgisi ve Dışişleri Bakanı olarak Deniz Baykal'ın ne düşündüğü ile başlamıştır. Sonrasında bu olayların Türkiye Cumhuriyeti ile ÇHC arasında bir krize dönüşüp dönüşmediği ve bakanlıkça izlenen politikanın Türk halkı tarafından merak edildiği şeklinde devam etmiştir. Konu üzerine açıklama yapması beklenen Dışişleri Bakanı Deniz Baykal yazılı bir cevap vermeyi tercih etmiştir. Yozgat Milletvekili İsmail Durak Ünlü'ye yazılı olarak cevap veren Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Deniz Baykal'ın cevabı 5 maddeden oluşmuştur. Soru önergesine ayrıntılı bir şekilde cevap veren Deniz Baykal'ın cevapları:

1. Eminönü Belediyesi tarafından Sultanahmet'te yaptırılan ve Türk Kanunları ve Mevzuatına uygun olarak vatandaşımız, merhum Şair İsa Yusuf Alptekin'in isminin verildiği Anıt Parkın isminin değiştirilmesi gibi taleplere itibar etmemiz gerek hükümlerimiz, gerek iç ve uluslararası hukuk açısından esasen mümkün değildir. Nitekim bu husus içeride ve dışarıda her vesileyle vurgulanmaktadır.

¹⁷⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:1 Yasama Yılı:1, 17. Birleşim, 29.02.1996, s.430-432

Bakanlığımın ilgili makamlardan söz konusu Parkın isminin değiştirilmesi veya Parktaki abidenin yıkılması şeklinde herhangi bir talebi ise hiç bir zaman olmamıştır.

2. Esasen Hükümetimiz Doğu Türkistanlı kardeşlerimizin refah ve esenliği ile yakından ilgilenmekte ve bu husus her seviyede temaslarımızda dile getirilmektedir.

3. Bayrak, uluslararası hukukta tanımlandığı şekliyle bütün unsurlarıyla teşekkül etmiş devletlere has ve uluslararası camia tarafından genelde tanınan devletlerce kullanılabilen sembol olma özelliğini taşımaktadır.

Bağımsızlık ve egemenliği temsil eden bayrağın kullanımı her ülkede olduğu gibi ülkemizde de yasalarla belirlenmiştir. Nitekim 22 Eylül 1983 tarih ve 2893 sayılı Bayrak Kanunumuz ve buna dayanılarak çıkartılan 29 Ocak 1985 tarih ve 85/9034 sayılı Türk Bayrağı Tüzüğünde, Türk Bayrağının ve yabancı bayrakların ülkemizde ne zaman, hangi koşullarda ve nerelere çekilebileceği hükme bağlanmıştır.

4. Bilindiği üzere, Türkiye, ülke dışında benzer durumlarla karşı karşıya kalmakta ve ülkemizin bütünlüğüne yönelik faaliyetlere tepki göstererek, uluslararası yükümlülükler ve kurallar çerçevesinde ilgili ülkelere gerekli önlemlerin alınmasını ısrarla istemektedir.

5. Kuruluşundan bu yana gerçekçi ve tutarlı bir dış politika izlemeye özen gösteren devletimiz, bu çerçevede, diğer devletlerle ilişkilerini, ulusal bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne karşılıklı saygı, içişlerine karışmama ve karşılıklı çıkarların dengelenmesi ilkelerine dayandırmaktadır.¹⁷⁸

olmuştur. Park isminin değiştirilmesi taleplerine itibar etmenin uluslararası hukuk açısından ve hâkimiyet açısından mümkün olmadığını belirtmiştir. Hükümetin Doğu Türkistanlıların refah ve esenliği ile yakından ilgilendiğini söylemiştir. Bayrak konusunda ise kanun vurgusu yaparak devletlere has ve uluslararası cami tarafından tanınan devletlerce kullanılabilen bir hâkimiyet sembolü olduğunu ifade etmiştir. Doğu Türkistan'ın gök bayrağının uluslararası camia tarafından tanınmadığı imasıyla Türkiye'nin de farklı ülkelere farklı grupların bayrakları konusunda girişimlerde bulunduğunu dile getirerek uluslararası yükümlülükler ve kurallar çerçevesinde bayrak konusuna yaklaşıldığını söylemiştir.

BBP Adana Milletvekili Orhan Kavuncu, Doğu Türkistan'da meydana gelen olaylara ilişkin gümdemdişi konuşma yapmıştır. Konuşmasında Doğu Türkistan'daki Türklere ve Müslümanlara yapılan baskılardan ve ihlallerden bahsetmiştir. Bu konuşmasında önce Gulca'da meydana gelen olaylardan bahsetmiştir. Kadir Gecesinde Kur'an okumak için toplanan 30 civarındaki Doğu Türkistanlı kadına uygulanan kötü muameleden ve sonrasında

¹⁷⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:2 Yasama Yılı:1, 23. Birleşim, 13.03.1996, s.195

çıkan olaylardan bilgiler vermiştir. Orhan Kavuncu'nun Gulca olayları hakkında verdiği bilgiler:

4 Şubat'ta, Kadir Gecesinde, Çin'in Uygur Özerk Bölgesi yaptığı ve Çince -kazanılmış topraklar, fethedilmiş topraklar- anlamına gelen Sincan ismini verdiği Doğu Türkistan'da cereyan eden olaylarla ilgili olarak söz almış bulunuyorum.

Olaylar, Doğu Türkistan'ın kuzeybatısında Kulca Şehrinde, Kadir Gecesi Kur'an okumak için bir araya gelmiş 30 civarında hanımın bu eylemlerini, Kur'an okuma isteklerini engelleyen ve bunları karakola götürerek Çin polisine karşı, oradaki soydaşlarımızın tepkisiyle başlamıştır. Karakolun önünde toplanan halka, Çinli polisler, bu hanımlardan 3'ünün cesedini dışarıya atmak suretiyle cevap vermişler ve bunun üzerine olaylar, Kulca'dan, Doğu Türkistan'ın bütün eyaletlerine, bütün yerleşim yerlerine yayılmıştır. Şu ana kadar aldığımız bilgilere göre, Kulca'da, soydaşlarımızdan 196 kişi öldürülmüştür. 4 Şubat ilâ 7 Şubat tarihleri arasında 3 500 kişinin tutuklandığı, 1 000'den fazla soydaşımızın yaralandığı gelen bilgiler arasındadır. Olaylar, şu anda, Doğu Türkistan'ın her tarafına yayılmış; ancak, Çin güvenlik kuvvetleri, Kulca'da sükûneti sağlamış, orada isyan halinde bulunan, tepkilerini, öfkelerini bastıramayan soydaşlarımızı eğitim kamplarına, temerküz kamplarına toplamış bulunmaktadır.

şeklinde devam etmiştir. Çin'in Gulca'da öldürdüğü, yaraladığı ve tutukladığı Doğu Türkistanlıların bilgilerini veren Kavuncu ayrıca isyan halindeki Doğu Türkistan Türklerinin eğitim ve toplama kamplarına sevk edildikleri bilgisini vermiştir. Bu olaylara değindikten sonra Kavuncu, konuyu Urumçi'de bayram namazı kılınmasına izin verilmemesi sonrası yaşanan olaylara getirmiştir. Bu olaylar konusunda da:

Daha sonra, bayram sabahı, sadece Başkent Urumçi'de, iki camide bayram namazı kılınmasına müsaade eden ve uluslararası basını da oraya götürmek suretiyle insan haklarına, sözde, nasıl saygı gösterdiklerini ispat etmek isteyen Çin idaresi, Doğu Türkistan'ın diğer yerleşim yerlerinde, bu bayram namazı kılma işine müsaade etmediği için, halk tekrar camilerin, mescidlerin önünde toplanmış ve Çinli askerlerle aralarında, ister istemez çatışmalar çıkmıştır. Şu anda, Hotan vilayetine bağlı Karakaş, Guma ve Kargalık'ta, sonra güneyde İlçi ve Lop isimli yerleşim yerlerinde Çinli asker ve polislerden şehirler arındırılmış; ancak, Çin güçleri de, bu yerleşim yerlerini kuşatma altına almış bulunmaktadır.¹⁷⁹

bilgilerini vermiştir. Doğu Türkistan'da ibadetlerine izin verilmeyen Doğu Türkistanlıların mescitlerin önünde toplanarak Çinli güvenlik görevlileriyle çatışmalarını anlattıktan sonra Hoten bölgesindeki durumu anlatmıştır. Kargalık, Karakaş, Guma, İlçi ve Lop bölgelerinin Çinli asker ve polislerden arındırıldığını fakat bu bölgelerin kuşatma altına alındığını ifade etmiştir. Bu olumsuz haberlerden sonra Kavuncu, Türkiye Cumhuriyeti ile Doğu

¹⁷⁹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:21 Yasama Yılı:1, 61. Birleşim, 26.02.1997, s.258-259

Türkistan'ın bağlarına vurgu yapmıştır. Doğu Türkistan'daki duruma dur denilmesinin ve Anadolu insanının bu olaylara ilgisiz kalmayacağını gerekli olduğunu söylemiştir. Uygur durdukça, Dede Korkut durdukça, Turfan ve Kaşgar durdukça Anadolu Türklüğünün bölgeye duygusal ilgisinin devam edeceğini ifade etmiştir¹⁸⁰. Konunun Türkiye – ÇHC ilişkilerine de vurgu yapan Kavuncu, bu konuda:

Mesele, Çin'in içişlerine karışmak değildir; orada insan hakları ihlal edilmektedir. Türkiye, AGİT'i, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları İnceleme Komisyonunu, bölgeye gözlemci heyetler göndermeye davet etmelidir. Dışişleri Bakanlığı Sözcümüz Büyükelçi Sayın Akbel'in "protesto gösterileri ile bayrağa saygısızlığı birbirine karıştırmamak gerekir" şeklindeki ifadelerini olumlu buluyoruz.

Türkiye, bütün uluslararası kuruluşlar nezdinde etkinliklerde bulunmalı, hiçbir etkinlikten çekinmemelidir; çünkü oradaki soydaşlarımızın en tabii insan haklarına, yaşama haklarına sahip olması, bizim için, her türlü menfaatin üzerindedir.

Elbette, Çin'le dostane ilişkilerin gelişmesine evet diyoruz; ancak, orada soydaşlarımızın kanları ve gözyaşları akarken geliştirilecek dostluğun, bize hayır getirmeyeceğini düşünüyoruz. Bu dostluk, bizim kadar, Çin'in de faydasıdır. Onun için, Çin yetkililerine her fırsatta anlatmamız gerekiyor ki, Çin'in bizimle dostluğunu geliştirebilmesi, Doğu Türkistan'da insanlık dışı uygulamalarından vazgeçmesiyle mümkündür¹⁸¹.

ifadelerini kullanmıştır. Türkiye'nin bütün uluslararası kuruluşlar nezdinde girişimlerde bulunmasının gerekli olduğunu söylemiştir. Oradaki Doğu Türkistanlıların en doğal insan haklarına, yaşama haklarına sahip olmasının her türlü çıkarın üstünde olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Çin ile ilişkilerin geliştirilebilmesi için Çinli yetkililere her fırsatta Doğu Türkistan'da insanlık dışı uygulamalardan vazgeçmelerinin gerekli olduğunu söylemesini isteyerek dış politika ve Türkiye – ÇHC ilişkileri açısından önerilerde bulunmuştur.

Anavatan Partisi Kırıkkale Milletvekili Recep Mızrak, Yurtdışında Bulunanların Sosyal Güvenlikleri Hakkında Borçlanma Kanunu Tasarısının 1. maddesi görüşülürken, madde üzerinde ve kanun tasarısı üzerinde Anavatan Partisi Grubunun görüşlerini arz etmek üzere söz almıştır. Yaptığı konuşmada, kalbi anavatan için ve Türkiye için atan insanların hakları konusunda da aktif bir politika izlenmesini söyleyerek, Türk ve İslam dünyasında yaşayan olumsuzlukları vurgulamıştır. Bu konuşmada ayrıca Doğu Türkistan'da meydana gelen

¹⁸⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:21 Yasama Yılı:1, 61. Birleşim, 26.02.1997, s.258-259

¹⁸¹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:21 Yasama Yılı:1, 61. Birleşim, 26.02.1997, s.258-259

olaylar hakkında da fikirlerini sunmuş ve bu olumsuz olaylar hakkında sessiz kalınmasına tepki göstermiştir. Tepkisini:

Öyle ki, bu vesileyle şunu da ifade etmeden geçemeyeceğim: Bir zamanlar, Adriyatik'ten Çin Şeddine, Kerkük'ten Sibiryaya düzlüklerine kadar uzanan engin Türk dünyasına istiklal ümidi verirken, diğer taraftan, Azerbaycan'ın Ermeniler tarafından işgal edilmesine nasıl seyirci kaldıysak ve Çeçenistan Devlet Başkanının resmî cenaze merasimine nasıl cesaret edip katılmadıysak, bundan korktuysak, şu günlerde Doğu Türkistan'da yaşanan mezalimi, zulmü, yine, görmezlikten gelmeyi de teessüfle izliyor ve bunu da eksiklik olarak huzurlarınıza getiriyorum. Bugün, Doğu Türkistan'da, 88 bölgede isyan devam etmektedir. Yalnız Kulca bölgesinde, 196 mücahit öldürülmüş bulunmaktadır. Onun ötesinde, 3 500 kişi temerküz kamplarında ve bunun yanında, 70 bin kişi de hapishanelerde bulunmaktadır.¹⁸²

sözleriyle ifade etmiştir. Türkiye'nin Doğu Türkistan'da yaşananlara sessiz kalmasını eleştirerek bu konuyu üzüntüyle izlediğini ve bu konudaki sessizliğin eksiklik olduğunu söylemiştir.

Hatay Milletvekili Mehmet Sılay, Doğu Türkistan'daki son gelişmelere ilişkin gündem dışı konuşması bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada, Doğu Türkistan'da yaşananları dış haber merkezlerinden, ajanslarından ve ulusal basından birkaç haberle örneklendirmiştir. Konuşmasında, Çin'in nükleer denemelerinden, Müslüman Türklere karşı giriştiği asimilasyon hareketlerinden, nüfus planlamalarından ve zorunlu kürtajdan bahsetmiştir. Bu yaşananların kitlesel kıyıma diğer bir adıyla soykırıma dönüştüğünü dile getirmiştir. Dış haber merkezlerinden ve ulusal basından birkaç haberle Doğu Türkistan'ın durumunu da milletvekillerine hatırlatan Sılay, Dışişlerinin "geleneksel" olarak ifade ettiği ilgisizliğinin sürmekte olduğunu söylemiştir. Doğu Türkistan'da yaşananların AP tarafından bir raporla belgelendiğini ve Doğu Türkistan'daki Çin Vahşetinin resmi olarak kabul edildiğini anlatmıştır¹⁸³. Doğu Türkistan'daki kitle hareketlerinin durumu gözler önüne sermiştir. Yarkent, Turfan ve Hoten'de kurtarılmış mahalleler ve şehirler olduğunu dile getirerek olayların tüm Doğu Türkistan'a yayıldığını söylemiştir. Sılay, Doğu Türkistan'ın coğrafi durumu ve jeostratejik yapısını anlattıktan sonra dış yardıma kapalı oluşu ve imkânsızlıklar içinde bulunduğunu belirtmiştir. Doğu Türkistan halkının dünya ile bağlantısının kesildiğini, ulaşım ve haberleşme ağının olmadığını, havaalanı trafiğine kapatıldığını ve uçuşların iptal edildiğini anlatmıştır. Pekin ve Şanghay'da meydana gelen patlamalardan sorumlu tutulan Uygur Türklerinin sorgulanmadan, yargılanmadan, sokak

¹⁸² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:21 Yasama Yılı:2, 62. Birleşim, 27.02.1997, s.350-351

¹⁸³ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:23 Yasama Yılı:2, 71. Birleşim, 20.03.1997, s.218-219

ortalarında infaz edildiklerini söyledikten sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin konu ile ilgilenmesinin milli görev olduğunu ifade ederek sözlerine devam etmiştir. Sılay bu konuda:

Değerli milletvekilleri, Kıızıl Çin'in, silahlı halk üzerinde seri infazlarla katliamı sürdürmesine, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ve milletimizin seyirci kalması elbet mümkün değildir. Öz vatanlarında, inançlarını özgürce yaşama uğruna ayaklanan Müslüman Uygur Halkına ve Kıızıl Çin hegemonyasında elli yıldan beri hayat hakkı gasp edilmiş olan Doğu Türkistan mazlumlarına yardım etmek millî görevimizdir...

İnsanî görevimizdir ve İslâmî görevimizdir. Bu maksatla, Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde çalışan vefakâr işçi kardeşlerimiz ilk yardımı başlattılar. Anadolu'nun ilçe ve köylerinde Doğu Türkistan'ın istiklali için imza kampanyası başladı. İstanbul Aksaray Vakıflar Bankasında açılan hesaba, milletimiz nakdî bağışlar yapmaktadır.

Değerli milletvekilleri, demokrasilerde, bir meclisin meşruiyeti, halkın taleplerini dile getirmekle ve hayata geçirmekle mümkündür. Millî iradenin temsilcisi olan bu Yüce Meclis ve bu Meclisten çıkan Hükümetimiz tarafından, Doğu Türkistan'ın bağımsızlık davası derhal uluslararası platformlara taşınmalıdır; yarın çok geç olabilir. Doğu Türkistan'ın dramı, Türk Hariciyesi tarafından, uluslararası dengeler gözetilerek, Birleşmiş Milletlerin Güvenlik Konseyi gündemine alınmalıdır; D-8'lerin meclisinde müzakereye açılmalıdır.

Değerli milletvekilleri, partiler üstü ye müşterek bir sorun oluşuyla, Türkiye Büyük Millet Meclisinin, özel gündemle ve yalnız Doğu Türkistan olaylarını görüşmek üzere, olağanüstü toplanması şart olmuştur.¹⁸⁴

ifadelerini kullanmıştır. Konunun milli bir görev ve partiler üstü bir durumda olduğunu vurgulayarak meclis ve hükümet tarafından konunun uluslararası platforma taşınmasının zorunlu olduğunu ve bunun geç olmadan yapılması gerektiğini dile getirmiştir. Konunun BM Güvenlik Konseyine götürülmesini ve meclisin Doğu Türkistan olaylarını görüşmek üzere olağanüstü toplanmasının gerekli olduğunu ifade etmiştir.

Hatay Milletvekili Sayın Mehmet Sılay'ın gündem dışı konuşmasını cevaplamak üzere söz alan Millî Savunma Bakanı Turhan Tayan, cevap olarak Türkiye'nin Doğu Türkistan'a ve Çin'e olan yaklaşımını açıklamıştır. Doğu Türkistan yerine ÇHC Sincan-Uygur Özerk Bölgesi adını kullanan Turhan Tayan, Uygur Türklerinin maruz kaldığı üzücü durumun dile getirilmesine hükümet adına cevap vermek için kürsüye çıkmıştır. Uygur Türkleriyle olan kültürel bağa değinen Tayan, Türkiye Cumhuriyeti'nde çok sayıda Uygur kökenli Türk vatandaşının bulunduğunu vurgulayarak konunun Dışişleri Bakanlığı tarafından yakından izlendiğini söylemiştir. Uygur Türklerini akrabamız olarak

¹⁸⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:23 Yasama Yılı:2, 71. Birleşim, 20.03.1997, s.218-219

nitelendirerek ÇHC'den bu konuyla ilgilenilmesinin doğal olduğu ve anlayışla karşılanması gerektiği istediklerini söylemiştir¹⁸⁵.

Hükümetin sadece Doğu Türkistan'la değil Müslüman ve Türklerin uğradığı her türlü haksızlığa duyarlılık gösterdiğini ve bu duyarlılığın kalıcı olduğunu dile getirmiştir. Bu girişten sonra Turhan Tayan, bölgede meydana gelen son olaylardan duyulan derin endişe ve üzüntünün ÇHC makamlarına iletildiğini ve sağduyu ile hareket edilmesinin beklendiğinin bildirildiğini açıklamıştır. Sonrasında ise bir itiraf niteliği taşıyan ve konuya gerekli tepkinin verilmemesinin sebebi olarak anlaşılabilir açıklamalarına geçmiştir. Bu açıklamaları Türkiye'nin dış politikasının temel dinamiklerini yansıtmaktadır. Yaşanan olaylara ve Doğu Türkistan'a bakışı gösteren bu açıklamalar:

...Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyinin 5 daimi üyesinden biri olan ve Türkiye ile önemli bir potansiyel ilişki teşkil eden Çin Halk Cumhuriyetiyle ikili ilişkilerimize zarar vermeden; ancak, buradaki haksızlığa da göz yummadan, soruna çözüm bulmaları konusunda, ilgililer, yetkililer uyarılmıştır.

Türkiye, bu politikasına uygun olarak, Sincan-Uygur Özerk Bölgesini, Çin Halk Cumhuriyetinin bir parçası olarak görmekte ve Çin Halk Cumhuriyetinin toprak bütünlüğünün korunmasına önem atfetmektedir.

Hükümetimiz, Çin Halk Cumhuriyeti Hükümetinin, bölgede yaşayan Uygurları, Türkiye ile Çin arasında bir dostluk köprüsü olarak değerlendireceğine ve olayların daha fazla tırmanmasını önleyici tedbirleri itidal ve sağduyu içerisinde alacağına inanmaktadır. Hükümetimiz ve Dışişleri Bakanlığımız, bir bütün olarak, bu konunun yakın takipçisidir; günbegün, anbean olaylar takip edilmektedir. Umarız ki, akliselim galebe çalar ve çok yakın bir zamanda, bu konuda, sizlere, hepimizin yüreğini ferahlatacak haberler vermiş oluruz.¹⁸⁶

Şeklinde olmuştur. Yaşananların üzücü olmasının yanında Türkiye Cumhuriyeti'nin konu ile ilgilendiğini belirtmiştir fakat bu ilgilenmenin Türkiye'nin gerçekleri ve uluslararası çıkarları temelinde etkisiz ve sonuçsuz etkiler olarak gerçekleştiği açıktır.

Refah Partisi Hatay Milletvekili Mehmet Sılay, Doğu Türkistan'da meydana gelen olaylar hakkında gündem dışı konuşmalarından sonra bir soru önergesi vererek de konuyu tekrar meclis gündemine getirmiş ve sorularının Millî Savunma Bakanı Turhan Tayan tarafından yazılı ve çok net bir şekilde cevaplanmasını istemiştir. Bu soru önergesinin birinci sorusunda gündem dışı konuşmaya verilen cevapta kullanılan Sincan Uygur Özerk Bölgesi adına tepki göstererek bu bölgenin Türk Milletinin hafızasında Doğu Türkistan olduğunu

¹⁸⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:23 Yasama Yılı:2, 71. Birleşim, 20.03.1997, s.219-220

¹⁸⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:23 Yasama Yılı:2, 71. Birleşim, 20.03.1997, s.219-220

söylemiş ve 4 Şubat 1997 gecesi meydana gelen olayların sebebini sormuştur. İkinci sorusunda çatışmaların boyutunu, üçüncü soruda da Çin toplama kamplarındaki kişilerin sayısı ile durumlarını öğrenmek istemiştir. Devamında dördüncü soru olarak İnsan Hakları İhlalleri AP'nin hangi toplantısında belgelendiğini ve bu belgelerin iç yüzünün ne olduğu sorulmuştur. Son olarak beşinci soruda ise Türkiye Cumhuriyeti'nin, BM'nin ve İslam Konferansı'nın Doğu Türkistan'daki nükleer denemeler, Müslüman Uygur halkına uygulanan nüfus planlamalarına ve 4 Şubat 1997'den beri devam eden olaylara karşı o güne kadarki faaliyetleri ve tavırları sorulmuştur¹⁸⁷.

Refah Partisi Milletvekili Mehmet Sılay'ın soru önergesine yazılı cevabı Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller vermiştir. Tansu Çiller'in sekiz maddeden oluşan cevabı meclise sunulmuştur¹⁸⁸. İlk maddede olayların başlaması anlatılarak, bu olayların bastırılmasından sonra yerel bir gazetede yeni bir mücadele girişimi çağrısının olması üzerine bir aylık adeta bir sıkıyönetimin başladığı söylenmiştir. Ayrıca bölgeden sağlıklı bilgi almanın ve olayları ayrıntılı olarak öğrenmenin zorluğundan bahsedilmiştir. İkinci maddede BM vurgusu yapılarak Türkiye'nin Doğu Türkistan'daki olayları destekleme veya teşvik etme gibi bir girişim içerisinde bulunmayacağı açıklanmıştır. Üçüncü maddede Doğu Türkistan'ın o günlerdeki durumuna değinmekle birlikte bölgenin Çin topraklarının bir parçası olduğu, akrabalık ilişkileri dâhilinde bölgeyle bağların devam ettiği, Çin makamlarına bölgedeki Türkler konusunda itidal ve sağduyu çağrılarının yapılmaya devam ettiği ve Türkiye'nin bölgenin kalkınması için bölgeye yapılacak yatırımları işadamları nezdinde teşvik ettiği vurgulanmıştır. Yazılı cevabın dördüncü maddesinde olaylar konusundaki görüşlerin Pekin Büyükelçiliği aracılığı ile Çin üst düzey yetkililerine bildirildiği söylemiştir. Maddenin devamında da Türkiye'de yapılan eylemlerin, bayrak yakılmasının Türk – Çin ilişkilerine zarar vererek Doğu Türkistan'daki Türk topluluklarının yararına hizmet etmediği vurgusu yapılmıştır. Beşinci madde Doğu Türkistan'daki Türklerin haklarının savunulurken BM Güvenlik Konseyinin beş daimi üyesinden biri olan ÇHC ile ilişkileri zedelemeyecek bir yol izlenmeye çalışıldığı vurgulanarak bu konuda Çin'in uluslararası yaptırım gücü olan bir uluslararası kuruluşta daimi üye olmasından çekinildiğinin bir nevi itirafı yapılmıştır. Altıncı maddede BM İnsan Hakları Komisyonunun yıllık toplantısında Çin'deki insan hakları konusunun ele alınmasının oylamada reddedilmesi ve Doğu Türkistan özelinde bir girişimin de bulunmadığı bilgisi verilmiştir.

¹⁸⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:28 Yasama Yılı:2, 100. Birleşim, 29.05.1997, s.79

¹⁸⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:28 Yasama Yılı:2, 100. Birleşim, 29.05.1997, s.81

Tansu Çiller devamında yedinci maddede İKÖ üyesi ülkelerin Çin ile olan yakın siyasi, ekonomik, ticari ve askeri ilişkilerine vurgu yaparak bu ülkelerin herhangi bir tepki ve resmi açıklamalarının olmadığını söyledikten sonra bu ülkelerin basınında olaylara kısaca değinildiği bilgisi verilmiştir. TC Dışişleri Bakanlığı'nın 17 Şubat 1997 tarihli resmi açıklamasının da Doğu Türkistan Milli Merkezi tarafından olumlu karşılanıp 18 Şubat 1997 tarih ve 13 sayılı basın bildirisine teşekkür edildiği açıklanmıştır. Son maddede AP Nisan oturumunda konunun ilk kez "Doğu Türkistan" olarak ele alındığını ve 9 Nisan 1997 günü merhum İsa Yusuf Alptekin'in oğlu, Doğu Türkistan Vakfı Onursal Başkanı ve Birleşmiş Milletlere Üye Olmayan Halklar Örgütü Başkanı Erkin Alptekin'in de konuşmacı olarak katıldığı bir basın toplantısının düzenlendiği belirtilerek soru önergesinin ilgili sorusuna cevap verilmiştir. Ayrıca AP'nin 10 Nisan 1997 günü aldığı "Doğu Türkistan'daki İnsan Haklarının Durumu" başlıklı karar soru önergesine yazılı olarak verilen cevaba ek olarak verilmiştir¹⁸⁹.

Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller'in yazılı cevabının yanında bir de açıklama yapılmıştır. Sincan-Uygur Özerk Bölgesinde yaşayan halkın Türkiye ile ÇHC arasında bir dostluk köprüsü olduğunun belirtildiği bu açıklamada:

Türkiye, Sincan-Uygur Özerk Bölgesini ÇHC topraklarının bir parçası olarak görmekte ve ÇHC'nin toprak bütünlüğünün korunmasına büyük önem vermektedir.

Ancak, Türkiye ve Türk halkı ile Sincan-Uygur Özerk Bölgesinde yaşayan Uygur Kökenli halk arasında yakın kültürel bağlar bulunduğu ve ayrıca ülkemizde Uygur kökenli Türk vatandaşlarının yaşadığı göz önünde tutulduğunda, Türkiye'nin bu Bölge halkına ilgi duyması ve Bölgede meydana gelen gelişmeleri yakinen izlemesi doğaldır.

Öte yandan Türkiye, Sincan-Uygur Özerk Bölgesinde yaşayan halkı Türkiye ile ÇHC arasında bir dostluk köprüsü olarak görmekte ve buradaki halkın, kalkınmasını refah ve mutluluk içinde sürdürmesini istemektedir.

Türkiye, Sincan-Uygur Özerk Bölgesinde meydana gelen kanlı ve ölümlü sonuçlanan gelişmeleri derin bir endişe ve üzüntü ile izlemiştir. Bu çerçevede, olayların daha fazla tırmanmasının önüne geçmek için ilgililerce itidal ve sağduyu gösterilerek, Bölgede bir an önce sükûnet ve huzurun tesisini arzu ve temenni etmekteyiz¹⁹⁰.

ifadelerini kullanmıştır. Tansu Çiller'in üzüntü, endişe, arzu ve temennilerini sunduğu bu sözlü açıklamada da yazılı açıklamalarla benzer ifadeler kullanılmıştır. Bu ikinci sözlü

¹⁸⁹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:28 Yasama Yılı:2, 100. Birleşim, 29.05.1997, s.81

¹⁹⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:28 Yasama Yılı:2, 100. Birleşim, 29.05.1997, s.81

açıklama ilk açıklamadan farklı olarak daha az politik ve olaylar hakkında daha duygusal bir açıklama olmuştur.

Gulca Olayları meclisin önemli bir gündem maddesi olarak varlığını sürdürdüğü bu dönemde hükümetten şaşırta bir girişim olmuştur. Gulca Olaylarının ÇHC tarafından Türkiye'deki Doğu Türkistanlılara mâl edilmeye çalışılması olumsuz etkiler doğurmuştur. ÇHC ilişkilerine önem veren Türk Hükümeti, Türkiye'deki Doğu Türkistanlıları üzen bir tutumda olmuştur. Mesut Yılmaz hükümeti tarafından 23 Aralık 1998 tarihli ve 1998/26 sayılı gizli genelge ile Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların faaliyetleri sınırlandırılmış, devlet memurlarının Doğu Türkistan kurum ve kuruluşlarının faaliyetlerine katılmaları engellenmiştir¹⁹¹.

23 Aralık 1998 tarihli ve 1998/26 sayılı gizli genelge uygulanması sırasındaki tepkileri basından takip edebiliyoruz. Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların 28 Şubat 2000 tarihinde düzenledikleri bir panelde kullanılması yasaklanan Doğu Türkistan bayrağının güvenlik güçleri tarafından indirilme girişimine MHP milletvekili Mehmet Gül müdahale ederek engellemiştir¹⁹².

Karaman Milletvekili Zeki Ünal, KKTC ve Türk Cumhuriyetleri ile izlenen politikalara ilişkin bir soru önergesi vermiştir. Dışişleri Bakanı İsmail Cem'e yöneltilen ve içinde yedi soru barındıran bu soru önergesinin yedinci sorusu Doğu Türkistan ve Keşmir ile alakalıdır. Mv. Zeki Ünal, soru önergesinde: "*Doğu Türkistan, Keşmir konusunda nasıl bir politika izlenmektedir? Buralarda yürütülen; baskı ve zulümler Birleşmiş Milletler Teşkilâtına İntikal ettirilmiş midir? İntikal ettirilmişse, ne zaman ne gibi sonuçlar alınmıştır?*"¹⁹³ diye sormuştur.

Karaman Milletvekili Zeki Ünal tarafından Dışişleri Bakanı İsmail Cem'e yöneltilen yazılı soru önergesine cevaben Dışişleri Bakanı İsmail Cem tarafından cevaplar hazırlanmıştır. Bu cevaplardan yedinci sorunun cevabı Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan konusundaki tavrını göstermektedir. Bu cevap:

...Sincan-Uygur Özerk Bölgesi, Çin Halk Cumhuriyeti topraklarının bir parçasıdır. Çin Halk Cumhuriyetinin toprak bütünlüğünün korunması uluslararası istikrar ve barış açısından da önem taşımaktadır. Türkiye de ÇHC'nin bağımsızlığına, egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygılıdır.

¹⁹¹ Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.106

¹⁹² İsmail Şentürk, *1980'den Günümüze Türk Yazılı Basınında Doğu Türkistan*, s.281

¹⁹³ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:21 Cilt:15 Yasama Yılı:2, 14. Birleşim, 03.11.1999, s.266

Öte yandan, Türkiye, kültürel ve etnik bağlara sahip olduğumuz bütün diğer Türk toplulukları gibi, Uygur Türklerinin de vatandaşlık bağı ile bağlı bulunduktan Ülkelerinde insanca ve saygın bir biçimde yaşamlarını sürdürmelerini arzu etmektedir.

Hükümetimiz, Sincan-Uygur Özerk Bölgesindeki halkın kalkınmasını refah ve mutluluk içinde sürdürmesine ve yaşam düzeylerinin yükselmesini dilemektedir. Ayrıca, Uygur Türklerinin Çin Halk Cumhuriyeti ile ilişkilerimizin ekonomik ve kültürel alanda gelişmesine katkı sağlayacak bir dostluk köprüsü oluşturduklarına inanılmaktadır...¹⁹⁴

şeklinde olmuştur. Değişen hükümet yetkililerine ve bakanlara rağmen Türkiye Cumhuriyeti adına verilen cevapların değişmediği görülmektedir. Doğu Türkistanlıların Çin ile Türkiye arasında köprü olduğu, Türkiye'nin Doğu Türkistanlılarla olan kültürel ve etnik bağlarının bulunduğu ve ÇHC'nin toprak bütünlüğüne saygı duyulduğu açıklaması Zeki Ünal'ın sorusu karşısında İsmail Cem tarafından tekrar edilmiştir.

İç Borçlanma konusunda görüşülen 31. Madde'nin görüşmelerinde söz olan DYP Van Milletvekili Hüseyin Çelik söz almıştır. Konuşmasının başlarında "...siyasal güç, siyasal durum, ekonomik durumla birebir bağlantılıdır ve bir ülkenin siyasî olarak tam bağımsız olması için ekonomik olarak bağımsız olması gereklidir."¹⁹⁵ diyen Hüseyin Çelik, konuşmasının devamında ekonomik gücün öneminden bahsetmiştir. Osmanlı döneminde Yakup Han'ın bağımsızlığına ve halifeden istediği yardımlara değinen Çelik, Osmanlı'nın da zor durumda olduğu için yeterli yardımlarda bulunamadığını söylemiştir. Dış politika konusunda ekonomik gücün verdiği hareket alanının kullanılabilmesi için ekonomik bağımsızlığın sağlanması gerektiği vurgusunu yaptıktan sonra konuşmasına:

Açıkçası, bugün, Türk dünyası ve ezilen İslam coğrafyası Türkiye'ye bakmaktadır; Türkiye'yi, askerî olarak, ekonomik olarak, siyasal olarak güçlü görmek istemektedir. Türkiye'nin, hem kendisine hem de bu âleme faydalı olabilmesi için, bunlara gerekli desteği sağlayabilmesi için, mutlak surette, ekonomisini, stabil bir duruma getirmesi gerekmektedir, dış borçlardan yakasını kurtarmak zorundadır.¹⁹⁶

diye devam etmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin, Türk Dünyası ve bu genel kapsam içinde Doğu Türkistan ile ilişkilerinin daha sağlıklı yürütülebilmesinin ekonomik bağımsızlık ve özellikle dış borçlardan kurtulmak ile mümkün olacağını söylemiştir.

Dışişleri Bakanı İsmail Cem, dış siyasetteki son gelişmeler ve gerçekleştirdiği temaslar konusunda gündemdışı bir açıklama yapmıştır. Dışişleri Bakanı İsmail Cem

¹⁹⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:21 Cilt:15 Yasama Yılı:2, 14. Birleşim, 03.11.1999, s.271

¹⁹⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:21 Cilt:22 Yasama Yılı:2, 45. Birleşim, 27.12.1999, s.543

¹⁹⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:21 Cilt:22 Yasama Yılı:2, 45. Birleşim, 27.12.1999, s.543-544

konuşmasında Türkiye'nin tarihi coğrafyasından bahsederken Trabzon Milletvekili Şeref Malkoç, *"Sayın Bakanım. Doğu Türkistan'ı unuttunuz!"* diye tepki göstermiştir. Mv. Şeref Malkoç, İsmail Cem'in konuşmasını birkaç kez daha bölerek, *"Sayın Bakanım, Doğu Türkistan'dan hiç bahsetmiyorsunuz."* , *"Çin Devlet Başkanı Türkiye için ne yaptı da madalya veriyorsunuz?!"*, *"Efendim, Çin Devlet Başkanı Türkiye'ye geliyor; Türkiye Cumhuriyetinin nişanını veriyoruz ona."* Doğu Türkistan'da baskılar devam ederken Çin Devlet Başkanı'na madalya verilmesine ve Doğu Türkistan konusunda sessiz kalınmasına tepki göstermiştir. Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in aynı gündemdışı konuşmasında Sivas Milletvekili Abdüllatif Şener, *"Sayın Başkan, Sayın Bakana dış politika konusunda yaptığı açıklamalar için teşekkür ederiz; ancak, gündemde dış politikayla ilgili en önemli konu hakkında hiçbir bilgi vermemiştir. Çin Devlet Başkanı Türkiye'dedir. Doğu Türkistan meselesini..."* diyerek konuşmasına devam ederken sözü kesilmiş ve devamında Dışişleri Bakanı'nın konu hakkında meclisi bilgilendirmediğinden sitem etmiştir¹⁹⁷.

Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in açıklamalarında sonra söz alan Fazilet Partisi Grubu adına söz alan Ankara Milletvekili Oya Akgönenç Muğisuddin, dış politika hakkında partisi adına bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmasında ÇHC ile ilişkiler konusunda Doğu Türkistan konusuna da değinmiştir. Mv. Oya Akgönenç konuşmasında:

...Çin Devlet Başkanına bir madalya verilecektir. Peki, biz, her şeyden önce, bir Meclis nezaketi içinde, bir devlet başkanının ziyaretinden hoşnut olduğumuzu belirtir, hoş geldiniz deriz; deriz ama hemen arkasından da şunu eklemek isteriz, bu devlet başkanı veya temsil ettiği devlet Türkiye için ne yapmıştır ki, bir madalyayı hak etmiştir; bunu, hepimiz sormalıyız. Peki, onu da bir tarafa bırakalım, dünyanın küçüldüğü ve küreselleşmenin; artık, her yerde etkisini hissettirdiği bir dönemde, eğer Doğu Türkistan'daki Türkler bu şekilde bir sıkıntı içindeyseler, bütün insan hakları çiğneniyorsa, orada katliamlar varsa ve işin en kötüsü arkadaşlar, Çin, oraya, Çinlileri yerleştirerek dengeyi bozmaktadır, nüfus dengesini bozmaktadır...¹⁹⁸

demiştir ve ÇHC Devlet Başkanı'na verilen madalyanın anlamsızlığı ile birlikte Doğu Türkistan'da devam eden zulümlerin, insan hakları ihlallerinin vurgusunu yapmıştır. ÇHC devlet başkanının madalyayı hak edecek ne yaptığının sorgulandığı bu konuşmada Doğu Türkistan'ın durumuna da değinerek Çin'in politikalarını eleştirmiştir.

Ordu Milletvekili Eyüp Fatsa, Çin'in Doğu Türkistan bölgesinde yaşayan Uygur Türklerine karşı uygulanan insan hakları ihlallerine ilişkin gündemdışı bir konuşma yapmıştır. Mv. Eyüp Fatsa konuşmasında Doğu Türkistan'ın yüzölçümü ile Mançu,

¹⁹⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:21 Cilt:31 Yasama Yılı:2, 82. Birleşim, 18.04.2000, s.200-203

¹⁹⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:21 Cilt:31 Yasama Yılı:2, 82. Birleşim, 18.04.2000, s.210

Milliyetçi Çin ve Komünist Çin hâkimiyeti girdiği dönemler hakkında bilgiler vermiştir. Doğu Türkistan'daki Müslümanlara karşı yapılan insanlık dışı uygulamalardan bahsetmiştir. 1949'dan 1952 yılına kadar 120000 kişinin öldürüldüğünden ve 1995 – 10 Temmuz 1997 yılları arasından tutuklanan 30000'den fazla Doğu Türkistanlı olduğunu söylemiştir. Kimlik kontrolü sırasında tutuklanıp sonradan kaybolan Uygur Türklerinin sayılarının 10000'i aştığından bahsettikten sonra Çin'in Doğu Türkistan'daki nükleer denemeleri konusunda bilgiler vermiştir. Bu nükleer denemelerin 11'i yeraltında olmak üzere 50'den fazla olduklarını söylemiştir. Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlallerini sıralayıp konuşmasının bu kısmını Doğu Türkistan'daki 30 milyon insan, korku, açlık, işkence, soykırım, maddi ve manevi yokluk içerisinde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadır diyerek tamamlamıştır. Konuşmasının devamında Türkiye'nin konuya yaklaşımına getiren Eyüp Fatsa:

Değerli arkadaşlar, bütün bu baskı ve zulüm. Uluslararası Af Örgütü, Avrupa Parlamentosu, Birleşmiş Milletler insan Hakları Komisyonu raporlarında da belgelenen Doğu Türkistan'da yaşanan bu trajediye rağmen, 30 milyon Doğu Türkistanlı hayatta kalma mücadelesi vermektedir. Atatürk'ün emriyle göndere çekilen ayyıldızlı gök bayrağın asılmasına yasak getiren Sayın Mesut Yılmaz'ın imzaladığı ve hâlâ yürürlükte olan 36 sayılı Başbakanlık genelgesinden sonra geçen ay Pekin'de imzalanan Güvenlik ve İşbirliği Protokolüyle, Türkiye'nin, bağımsızlık yanlısı Uygur Türklerine destek vermeyeceği taahhüdünde bulunarak, Doğu Türkistan'ı, zulüm karşısında yapayalnız bırakmış bulunuyoruz.

Değerli milletvekilleri, yukarıda saymış olduğumuz baskı ve zulümlerin birinci derecede sorumlusu olan Çin Devlet Başkanı Jiang Zemin'e devlet liyakat nişanı hangi gerekçeyle verilecektir? Yoksa bu madalya, Doğu Türkistan'da yapmış olduğu zulmün karşılığı mı olacaktır? 30 milyon Doğu Türkistanlıya kan kusturan Çin Yönetimi Devlet Başkanına madalya verilmesini onaylamak, azatlık mücadelesi veren Uygarlardan yüz çevirmek manasına gelmiyor mu? Yoksa, Türkistan'dan esen yeller, bazı kardeşlerimiz için, artık, bir mana ifade etmiyor mu?!

Değerli milletvekilleri, tarih ve Türk Milleti, 30 milyon Doğu Türkistanlı baskı ve zulüm altında inim inim inlerken, zulmün sahiplerini devlet liyakat madalyasıyla ödüllendirenleri asla affetmeyecektir.¹⁹⁹

demiştir ve ÇHC devlet başkanına verilen madalyanın yanlışlığını dile getirmiştir. Mesut Yılmaz'ın imzaladığı genelgenin hala yürürlükte olmasını eleştirmiş ve madalya verilmesine tepki göstermiştir.

¹⁹⁹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:21 Cilt:31 Yasama Yılı:2, 83. Birleşim, 19.04.2000, s.391-392

Karaman Milletvekili Zeki Ünal, Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in cevaplamaı için Doğu Türkistan ile alakalı bir soru önergesi vermiştir. Bu soru önergesine Dışişleri Bakanı İsmail Cem, soru önergesinde bulunan soruların altına cevapları eklenerek bir cevap vermiştir.²⁰⁰

²⁰⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:21 Cilt:34 Yasama Yılı:2, 105. Birleşim, 06.06.2000, s.495-496

“Karaman Milletvekili Sayın Zeki Ünal'ın Sayın Bakanımıza Yazılı Sorulan ve Yanıtları Bilindiği gibi Doğu Türkistan 1944 yılında şarki Türkistan Cumhuriyeti olarak kurulmuş ve çeşitli ülkelerde tanınmıştır. Bölgede süper güç olma çabasında olan Çin Halk Cumhuriyeti Doğu Türkistan'ı işgal etmiş, işgal ettiği yetmediği gibi, bölgede yaşayan Uygur, Kırgız, Tatar ve Özbek Türkleri üzerinde akıl almaz işkenceyle baskı uygulamış, hatta inançlarından dolayı insanlara zulmederek idam etmektedirler.

Sorularım şunlardır:

Soru 1, Çin Halk Cumhuriyetinin yaptığı bunca işkence karşısında Bakanlık olarak nasıl bir tepki ortaya koydunuz? Bu zulmü önlemek için diplomatik alanda ne gibi girişimlerde bulundunuz?

Yanıt 1. Bilindiği üzere, dünyanın en önemli ülkeleri arasında yer alan Çin, BM Güvenlik Konseyinin daimi üyesidir. Çin Halk Cumhuriyetindeki (ÇHC) insan haktan durumu, BM İnsan Hakları Komisyonunun Cenevre'de yaptığı yıllık toplantılarda, Komisyona üye ülkelerce gündeme getirilmektedir. Ülkemiz halen İnsan Hakları Komisyonuna üye değildir.

Bununla birlikte, AB ülkelerince yapılan Ortak Açıklamaya, Ülkemiz de Birliğin aday üyesi olarak katılmıştır. Söz konusu Ortak Açıklamada, ÇHC'deki İnsan hakları durumu çerçevesinde, Sinkiang-Uygur Özerk Bölgesindeki uygulamalar da ele alınmıştır.

Bilindiği üzere, Uygur asıllı halkın yoğun olarak yaşadığı Sinkiang-Uygur Özerk Bölgesi, ÇHC içerisinde yer alan beş özerk bölgeden biridir.

Hükümetimiz, Sinkiang-Uygur özerk Bölgesinde yaşayan Uygur toplumunu, Türkiye ile ÇHC arasında bir dostluk köprüsü olarak görmekte ve tarihi, kültürel, dil bağlanması bulunan bu topluluğun ÇHC vatandaşı olarak, anılan ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınmasından hak ettiği payı almasını ve refah ve mutluluk içinde yaşamasını arzulamaktadır. Bu husus ÇHC yetkilileri ile yapılan temaslarda tarafımızdan dile getirilmektedir.

ÇHC makamları, son dönemde, Sinkiang Uygur Özerk Bölgesinin de dâhil bulunduğu Batı Çin'in kalkındırılmasına öncelik vermiştir. Bu husus Ülkemizi ziyareti sırasında ÇHC Cumhurbaşkanı Jiang Zemin tarafından da ifade edilmiş, adı geçen, bu bölgenin kalkınma projelerinde Türk şirketlerinin görev almalarından memnuniyet duyulacağını belirtmiştir.

Ülkemizin ÇHC ile iyi ilişkiler içinde olmasının ve bu Ülke ile işbirliğini geliştirmesinin, Sinkiang Uygur Özerk Bölgesinde yaşayan Uygur toplumunun yaşam koşullarının iyileştirilmesine olumlu katkıları olacağı düşünölmektedir.

Soru 2. Çin Halk Cumhuriyetini ziyaret eden, İçişleri Bakanımız ziyareti esnasında, yaptığı suçlarla mücadele işbirliği anlaşmasını insan hakları ihlallerine rağmen uygun buluyor musunuz?

Yanıt 2, Ülkemiz bugüne kadar değişik ülkelerle terörizm, uyurturucu madde kaçaķlıęı ve Örgüttü suçlarla mücadelede işbirliği anlaşması imzalamış bulunmaktadır. İçişleri Bakanı Sayın Sadettin Tantan'ın 13-17 şubat: 2000 tarihlerinde ÇHC'ni resmi ziyareti sırasında 14 şubat 2000 tarihinde Pekin'de imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Çin Halk Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Sınır Aşan Suçlarla Mücadelede işbirliği Anlaşması" da genel olarak terörizm ile mücadelede işbirliğini öngören teknik nitelikli ve Türkiye'nin aynı konuda 40 kadar ülke ile imzaladığı mutad bir işbirliği anlaşması olma niteliği taşımaktadır.

Soru 3. Ülkemizi ziyaret eden ÇHC Devlet Başkanına Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından Devlet Liyakat ödölü verilmesini doğru buluyor musunuz?

Yanıt 3. 2933 sayılı Madalya ve Nişanlar Kanununun 3 üncü Maddesinde Devlet nişanlarının, Bakanlar Kurulu Kararı ve Cumhurbaşkanının tevcihi ile Türkiye Cumhuriyeti ile mensup olduğu devlet arasında dostça ilişkilerin geliştirilmesini ve milletlerin birbirlerine yakınlaşmalarını sağlayan ülkelerin devlet başkanlarına verileceği belirtilmektedir.

Türkiye, dünyanın en Önemli ülkeleri arasında yer alan ve BM Güvenlik Konseyi daimi üyesi olan ÇHC ile ilişkilerini geliştirmeye önem vermektedir.

Bu doğrultuda, ÇHC Cumhurbaşkanı Jiang Zemin'e Devlet Nişanı verilmesi. Bakanlığımızın önerisi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından 9 Mart 2000 tarihinde kararlaştırılmış ve Sayın

Bu dönemde Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinde Sovyetlerin dağılması ile bir artış gözlenmiştir. Türkiye’deki Doğu Türkistanlıların faaliyetleri hızlanmıştır. Sovyetlerin dağılması ile kurulan Türk devletleri ve Batı Türkistan’ın özgürlüğüne kavuşması Doğu Türkistan üzerine de beklentilerin oluşmasına sebep olmuştur. Türkiye’deki Doğu Türkistanlıların faaliyetleri bu dönemde milletvekillerinden, siyasi liderlerden, sivil toplum kuruluşlarından ve hükümet kademelerinden destek görmüştür. Bu destek Doğu Türkistanlıların çalışma azmine ve kararlılıklarına olumlu etki yapmıştır. Fakat Türkiye – ÇHC İlişkilerinde Doğu Türkistan Meselesinin ön plana çıkmasıyla ve Doğu Türkistan’da yaşananların ÇHC tarafından Türkiye’deki Doğu Türkistanlılara mâl edilmeye çalışılmasıyla durum değişmiştir. Sovyetlerin dağılması ile başlayan Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerindeki yakınlaşma ve Doğu Türkistanlıların faaliyetlerine yoğun destek 1998 yılındaki gizli başbakanlık genelgesiyle tersine dönmüştür. Doğu Türkistanlıların faaliyetlerinin kısıtlanması ve devlet görevlilerinin Doğu Türkistanlıların faaliyetlerine katılımının engellenmesi ilişkilerin seyrini değiştirmiştir. 1998 yılındaki genelgeye rağmen Doğu Türkistan, TBMM gündeminde kendine yer bulmaya devam etmiştir. ÇHC ilişkileri dâhilinde ve bu ilişkilerden bağımsız olarak Doğu Türkistan meclis konuşmalarında kendine yer bulmuştur. Milletvekilleri hükümetten Doğu Türkistan konusunda bilgi talebine devam etmişlerdir. Türkiye’nin 90’lı yıllardaki siyasi karışıklıkları ve uzun ömürlü hükümetlere sahip olunamayışı hem Doğu hem Batı Türkistan konusunda sabit bir politika geliştirilmesine engel olmuştur. Türkiye’nin yaşadığı siyasi istikrarsızlığın Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerine olumsuz etki ettiği görülmektedir. 2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisinin tek başına iktidar olmasıyla Doğu Türkistan konusunda ve ÇHC İlişkilerinde daha önce yaşanan siyasi istikrarsızlığın olumsuz etkileri görülmesi de yine sistemli ve nitelikli bir Doğu Türkistan Politikası oluşturulduğu görülmemektedir.

3.5. 2002 Sonrası Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri

Türkiye’nin 90’lı yıllardaki iç politikadaki belirsizlik ve istikrarsızlık dönemi AKP’nin tek başına iktidar olmasıyla ortadan kalkmıştır. Tek başına iktidar olmasının getirdiği hareket alanıyla Türkiye’nin iç ve dış politikana yön veren AKP iktidarı, iktidarın ilk dönemlerinde Doğu Türkistan konusunda aktif bir politika izlememiştir. Çin’in toprak

---

Cumhurbaşkanımızın da tevcihi ile adı geçen, 18-21 Mart 2000 tarihlerinde ülkemize yaptığı resmî ziyaret sırasında, 19 Nisan 2000 tarihinde tevdi edilmiştir.”

bütünlüğünün vurgusunun yapıldığı bu dönemde Doğu Türkistan ile olan tarihi ve kültürel bağlar ön plana çıkarılmıştır.

24 Şubat 2003'te Doğu Türkistan'da meydana gelen 6,8 büyüklüğündeki deprem Türk basınında kendine yer bulmuştur. Merkez üssü Maralbaşlı olan deprem Kaşgar, Feyzabat, Yapurga, Yenişehir, Yenihisar nahiyelerinde etkili olmuştur. Depremin duyulması sonrasında Türkiye'deki Doğu Türkistanlılar bölgeye yardım için girişimlerde bulunmuşlardır. 25 Şubat 2003 tarihinde Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği Genel Merkezi ve Ankara Şubesi'nce Kızılay Genel Merkezi ile Akut'a müracaatlarda bulunmuştur. Başvuruya alınan cevap olumsuz olmuştur. Çin elçiliği böyle bir yardımı kabul edemeyeceklerini ve kendilerinin yardıma ihtiyaçlarının olmadığını belirterek Kızılay ve Akut'un yardım taleplerini reddetmiştir²⁰¹.

2003 yılı Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinde 1998 yılını andıran gelişmelere ev sahipliği yapmıştır. Doğu Türkistanlılar Türkiye'ye göçlerinin 50. yıldönümlerinin ATO'da toplanmak istediler. Toplantının Ankara ATO toplantı salonunda yapılmasından rahatsız olan Çin'li yetkililer toplantının iptali için çalışmalar yürüttüler. Ankara Büyükşehir Belediye Başkanının araya girerek Türk-Çin ilişkileri zarar görebilir diyerek, toplantının başka bir yerde yapılması isteği dernek yönetim kurulu tarafından şiddetle reddedilmiştir. Türkiye ile Çin arasındaki ticari ilişkilerin zedelenmesinden endişe eden bazı işadamlarının Doğu Türkistanlıların Türkiye'ye göçünün 50. yılı münasebetiyle düzenlenecek programın iptal edildiği bilgisi verildi²⁰².

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı ile Çin Halk Cumhuriyeti Kalite Yönetimi, Denetim ve Karantina Genel İdaresi Arasında Sanayi Ürünlerinde Kalite ve Güvenliğe İlişkin Danışma ve İşbirliği Mekanizması Tesis Edilmesine Dair Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu hakkında 2006 yılında TBMM'de görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler sırasında Cumhuriyet Halk Partisi Grubu ve şahsı adına söz alan İstanbul Milletvekili Algan Hacaloğlu, konuşmasında Türkiye Cumhuriyeti – ÇHC ilişkilerine ve iki ülkenin ticaretine değinmiştir. Konuşmasında ÇHC'nin ekonomisinden, Dünya ticaretindeki konumundan ve Türkiye ile olan ticaretinin durumundan bahsetmiştir. Doğu Türkistan konusunun iki ülke arasındaki etkisine de değindiği konuşmasında:

²⁰¹ İsmail Şentürk, *1980'den Günümüze Türk Yazılı Basınında Doğu Türkistan*, s.165-166

²⁰² İsmail Şentürk, *1980'den Günümüze Türk Yazılı Basınında Doğu Türkistan*, s.167

Değerli arkadaşlarım, Türkiye ile Çin Halk Cumhuriyeti ilk defa 1972 yılında diplomatik ilişkilere girdi. Ve özellikle 1984 yılından itibaren sürdürülen ziyaretler ve giderek yoğunlaşan ilişkiler içinde Türk tarafı çok yönlü, ikili ticareti dile getirirken, Çin tarafı ise hep Doğu Türkistan konusunu öne çıkardı. Bu konu, Türkiye ile Çin Halk Cumhuriyeti ilişkilerinde daima dikenli bir konu olarak kalma özelliğini korudu. Çin'in kıyasıya rekabet içinde olduğu ülkelere karşın kendi ülkesindeki insan hakları ihlallerinin önünü hâlâ alamamış olması doğal olarak bizi üzmektedir. Tibet'te Budistlerin, Doğu Türkistan ve Sincan'da Müslüman ve Türklerin yaşamakta olduğu sorunlar, haksız rekabet sorununa yeni boyutlar kazandırmaktadır. Ancak, Türkiye, Çin'le ilişkilerini, hem bu sorunların varlığını bilerek, ancak sağduyuyla, sükûnet ve kararlılık içinde yaklaşmak durumundadır. Kesinlikle, hızlandırılmış, aşırı hızlandırılmış ilişkiler tuzağına düşmeden, Çin'le ilişkilerimiz, karşılıklı saygı, anlayış, ortak yarar, eşitlik ve işbirliği zemininde geliştirilmelidir.²⁰³

ifadelerini kullanmıştır. İlişkilerin aniden hızlandırılmasının olumsuz sonuçlar doğurabileceği konusunda uyarılarda bulunan Algan Hacaloğlu, Çin'deki halklara uygulanan insan hakları ihlallerinin değerlendirmeye alınması gerektiğine değinmiştir. Çin'in ikili ilişkilerde sürekli Doğu Türkistan konusunu ön plana çıkarmasına vurgu yaparak bu konunun ikili ilişkilerde kendi tabiriyle dikenli bir konu olarak kaldığını ifade etmiştir. Algan Hacaloğlu, sözlerini tamamlarken ÇHC ile ilişkilerin karşılıklı saygı ve anlayış, ortak yarar, eşitlik ve işbirliği zemininde geliştirilmesi taraftarı olduğunu açıklamıştır.

2007 yılına gelindiğinde ise Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığının 2008 yılı bütçe tasarısı hakkında Milliyetçi Hareket Partisi Grubu adına söz alan Tokat Milletvekili Reşat Doğru, TİKA'nın öneminden ve faaliyet alanından bahsettikten sonra TİKA'nın faaliyetlerinin yetersiz kaldığına da değinmiştir. TİKA'nın faaliyetlerinin yetersiz olduğu bölgelere değindiği konuşmasında:

... TİKA, kuruluş kanununun amacındaki konular aksine, kalkınmakta olan tüm ülke ve topluluklara yardım şeklinde bir misyona bürünmüş, bu yönlü faaliyet yapar konuma gelmiştir. Bundan dolayı da TİKA koordinasyon ofisleri, Sudan'dan Senegal'e, Etiyopya'ya, Afganistan'a kadar çeşitli yerlerde açılmıştır.

TİKA, Filistin'de olmalı, ancak Irak'ta, Kerkük'te, Musul'da, Telafer'de, Suriye'de Halep'te, Lübnan'da Beyrut'ta, Doğu Türkistan'da Sincan bölgesinde de bulunmalı, o bölgelere yardım yapmalı, ofis de açmalıdır.²⁰⁴

demiştir. TİKA'nın kuruluş amacının dışına çıkmasını eleştiren Reşat Doğru, TİKA'nın Türk bölgelerinde ve Türk dış politikasıyla daha yakından alakalı olan bölgelerde de aktif olmasının gerekli olduğunu söylemiştir. Doğru, TİKA'nın Doğu Türkistan'da da ofis açıp

²⁰³ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:22 Cilt:116 Yasama Yılı:4, 105. Birleşim, 06.04.2006, s.84-89

²⁰⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:8 Yasama Yılı:2, 30. Birleşim, 05.12.2007, s.84

Doğu Türkistan'a da yardımlarda bulunmasının gerekli olduğunu dile getirmiştir. Konuşmasının devamında: *“Irak'ta Türkmenler, Azerbaycan'da Azeri Türkleri, Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri bizim kardeşlerimizdir. Buralara da şefkat elimiz uzanmalı ve yardım yapılmalıdır.”*²⁰⁵ ifadelerini kullanmıştır. Doğru, ofis açılmasının ve yardım edilmesinin gerekli olduğu bölgeleri sıralamış ve Irak Türkmenlerinin, Azerbaycan Türklerinin ve Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerinin Türk halkının kardeşleri olduklarını vurgulamıştır. TİKA aracılığıyla Türkiye'nin bu bölgelere şefkat elinin uzanmasının ve bu bölgelere yardım yapılması gerektiğini söylemiştir. Konuşmasına devam eden Doğru, sonrasında:

Manas Üniversitesi, Ahmet Yesevi Üniversitesi gibi büyük projeler bu coğrafya için yapılabilir. Çünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği buralarda aranmalı, Kazakistan Devlet Başkanının dünyaya duyurduğu Türk birliğinin kurulması için aktiviyet gösterilmelidir.

Türk dünyasının geleceği olan çocuklara ait projeler de mutlaka yapılmalıdır. Bugün Doğu Türkistan'da insanlar, nükleer denemelerin o bölgede yapılmasından dolayı sakat çocuk doğumlarıyla karşı karşıyadır. Buralar da göz ardı edilmemelidir.²⁰⁶

diyerek TİKA'nın Türk Dünyası'nda, Türk Topluluklarının bulunduğu coğrafyalarda, İnsan haklarının ihlal edildiği ve zulüm gören Türklerin bulunduğu Doğu Türkistan gibi Türk yurtlarında daha aktif olmasının gerektiğini belirtmiştir. TİKA'nın çalışmalarının Türk Birliği gibi oluşumların kurulması için yoğunlaşmasını istemiştir. Konuşmasında Türk Dünyasının geleceği olan çocuklara dair projelerin olmasını isteyen Doğru, Doğu Türkistan'daki çocukların nükleer denemeler sebebiyle zarar gördüklerinden bahsetmiştir. Türk Dünyasının geleceği olan bu Doğu Türkistanlı çocuklar için de projeler geliştirilmesi gerektiğinden bahsetmiştir²⁰⁷.

Çin Halk Cumhuriyeti Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nde 5 Şubat 1997 tarihinde Gulca vilayetinde patlak veren olayların 11'inci yıl dönümü münasebetiyle söz alan Yozgat Milletvekili Mehmet Ekici Genel Kurul'a açıklamalarda bulunmuştur. Mehmet Ekici konuşmasında Doğu Türkistan hakkında genel bilgi verip sonrasında Doğu Türkistan'da meydana gelen olaylardan ve insan hakları ihlallerinden bahsederek Türkiye Cumhuriyeti'nin bu olaylar karşısında daha duyarlı ve Doğu Türkistan'daki insan hakları

²⁰⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:8 Yasama Yılı:2, 30. Birleşim, 05.12.2007, s.84

²⁰⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:8 Yasama Yılı:2, 30. Birleşim, 05.12.2007, s.85

²⁰⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:8 Yasama Yılı:2, 30. Birleşim, 05.12.2007, s.85

ihlallerine karşı daha dikkatli olması gerektiğini vurgulamıştır. Konuşmasının başında Doğu Türkistan'ın nüfusundan ve nasıl uluslararası bir sorun haline geldiğinden bahseden Ekici:

Değerli milletvekilleri, Doğu Türkistan konusu Türk dünyasının kanayan yaralarından biridir. Türk dünyasının doğusunda yer alan Doğu Türkistan Avrasya kıtasının tam ortasındadır. Bugün Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde olan Doğu Türkistan Çin'in bütün eyalet ve özerk bölgelerinin en büyüğü olarak 1 milyon 600 bin kilometrekarelik yüz ölçümüne sahip bir bölgedir. 1993 nüfus sayımına göre de bölgede toplam 16 milyon nüfus yaşamaktadır ve bu nüfusun yüzde 62'sini oluşturan 10 milyon kişi de Türk kökenlidir. Maalesef bugün Çin Halk Cumhuriyeti dünyada insan hakları ihlalleri bağlamında en fazla eleştiri atan ülkelerden biridir. 1949 yılında Doğu Türkistan komünist Çin idaresine girdiğinden bugüne kadar yüzlerce ayaklanma meydana gelmiştir. Mazlum insanların temel hak istemelerine Çin güvenlik güçleri tarafından silahla karşılık verilmiş ve Doğu Türkistan meselesi bugün büyük güçlerin ve uluslararası insan hakları teşkilatlarının dikkatini çekmiştir.

konuyu bu şekilde açıklamıştır. ÇHC'nin insan hakları konusunda aldığı eleştirilere değinen Ekici, 1949 yılından beri Doğu Türkistan'ın komünist Çin idaresine karşı yüzlerce ayaklanma çıkardığını söyleyerek bu ayaklanmaların temel hak isteme olduğunu dile getirmiştir. Doğu Türkistanlıların doğal hak isteme girişimlerine karşı Çin güvenlik güçlerinin silahla karşılık verdiğinden bahsetmiştir. Doğu Türkistan'ın bu yaşananlar sebebiyle büyük devletlerin ve uluslararası insan hakları teşkilatlarının dikkatini çekerek konunun artık uluslararası bir sorun haline dönüştüğüne vurgu yapmıştır. Konuşmasına devam eden Ekici, 5 Şubat 1997 Gulca Olayının nasıl yaşandığını anlatmıştır. Gulca şehrinde, Kadir Gecesi'nde evlerinde ibadet etmekte olan Doğu Türkistanlıların, karakola götürülerek işkence ile öldürüldüklerini söylemiştir. Bu olay üzerine Uygurların öfkelenerek sokağa dökülmelerini ve gruplar halinde hükümete şikâyetlerini bildirmek için hükümet binasına yürüdüklerini ve bu grupların giderek çoğaldıklarını anlatır. Grupların kadın ve çocukları grupların önüne koyarak sadece şikâyetlerini bildirmek niyetiyle hükümet binasına gittiklerini fakat ÇHC güvenlik güçlerinin bu gruba ateşle ve silahla karşılık verdiklerini ve insanların acımasızca öldürüldüklerini söyler. Bu olay üzerine Gulca şehrinde bütün evlere operasyon düzenlendiğini ve hapishanelerin doldurulduğunu, bu insanların bir bölümlerinin hapishanelerde öldüğünü, hatta Kazakistan'a kaçanların bile aide alınıp idam edildiklerini anlatır. Konuya bu şekilde giriş yapan Ekici:

İşte, ben, bugün, bu olayı anmak, bu olayda Ölenlere rahmet dilemek için söz aldım ve Türkiye Büyük Millet Meclisinin dikkatini buraya çekmek için söz aldım. Bu Gulca olayından sonra, Doğu Türkistan meselesi, Uluslararası Af Örgütü, Asya'daki İnsan Hakları İzleme Teşkilatı gibi uluslararası sivil toplum örgütlerinin dikkatini çekmeye başladı, özellikle Uluslararası Af Örgütü, bugüne dek Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlalleriyle ilişkili dört tane büyük rapor yayımlamıştır. Amerika Birleşik

Devletleri'nde yayımlanan insan hakları raporlarında da Uygur meselesi geniş bir şekilde dünya gündemine oturmaya başlamıştır. Özellikle 11 Eylül olayından sonra, Çin Hükümeti, uluslararası terörizmi de gerekçe göstererek Uygur Türkleri üzerindeki dinî, kültürel baskılarını maalesef artırmıştır ve haklarını kısıtlamaya başlamıştır. İşte, Uluslararası Af Örgütü'nün "Çin Halk Cumhuriyeti: Uygurlar Çin'in 'Terörle Savaş' Adına Uyguladığı Baskıdan Kaçıyor" adlı, Temmuz 2004'de yayınladığı raporu son derece Önemli ve dikkate değerdir.²⁰⁸

diyerek ÇHC'nin insan hakları ihlallerinin dünya kamuoyu ve uluslararası insan hakları platformları tarafından nasıl ele alındığını açıklamıştır. ÇHC'nin 11 Eylül Olayını bahane ederek ve uluslararası terörizmi de gerekçe göstererek Uygur Türkleri üzerine uyguladığı baskılara değinmiştir. Bu dini ve kültürel baskıların giderek artmakta olduğunu ve Doğu Türkistanlıların haklarının gittikçe kısıtlandığını anlatmıştır. Yaşananları ve uluslararası tepkileri aktardıktan sonra Ekici, konuşmasını Türkiye'ye ve Türk Dünyasına getirmiştir. Doğu Türkistan meselesinin insan hakları yönünden ABD ve Avrupa Birliği tarafından hızla ilgi kazanan bir konu olmasına rağmen bu konunun Türk Dünyasında yeterince ilgi görmediğinden sitem eden Ekici, hatta Doğu Türkistan konusunda Türk Dünyasının ilgisinin gittikçe azaldığını söylemiştir. Gözlemcilerin ve bazı stratejistlerin tespitlerine göre Doğu Türkistan konusunun sonraki yıllarda dünyanın önemli meseleleri arasında yer alacağını söyleyerek bu konunun çözümü için önemli tartışmaların olabileceğine değinmiştir. Ekici, bu açıklamalarından sonra, TBMM olarak ve Türkiye Cumhuriyeti olarak ÇHC ile ilişkilerde bu konudan hareketle ciddi bir devlet politikasına ihtiyaç olduğu düşüncesini paylaşmıştır. TBMM'nin tüm dünyadaki insan haklarını ve insan hakları ihlallerini takip etmesi gerektiğini söylemiş ve bu konuda duyarlı olunmasının gerektiğine değinmiştir. Özellikle de TBMM ve Türkiye Cumhuriyeti'nin soydaşları konusunda duyarlı olup duyarlılığını daha da arttırması gerektiğini düşündüğünü belirtmiştir.²⁰⁹”

Trabzon Milletvekili Asım Aykan, Kaşgarlı Mahmut'un tanıtımına ve kabrinin restorasyonuna ilişkin bir soru önergesi vermiştir. Bu soru önergesi Kültür ve Turizm Bakanı Ertuğrul Günay tarafından yazılı olarak cevaplanmıştır. Bakan Ertuğrul Günay'ın soru önergesine cevabı soruların ve cevapların birlikte bulunduğu bir metin üzerinden yazılı olarak verilmiştir. Asım Aykan, dünyanın ilk karşılaştırmalı dil bilimcisi olan Kaşgarlı Mahmut'un 1000 inci doğum yılı münasebetiyle 2008 yılının UNESCO tarafından Kaşgarlı Mahmut yılı ilân edildiği bilgisinin herkes tarafından bilindiğini ve bu yılın Türk Dili ve Türk Kültürü açısından önemli bir yıl olduğunu söylemiştir. Bu yılın bir kazanç olduğunu

²⁰⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:13 Yasama Yılı:2, 58. Birleşim, 05.02.2008, s.539-540

²⁰⁹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:13 Yasama Yılı:2, 58. Birleşim, 05.02.2008, s.539-540

dile getirerek bu açıdan yapılacak çalışmalar hakkında meclisin bilgilendirilmesi gerektiği düşüncesiyle soru önergesini vermiştir. Kaşgarlı Mahmut'un tanıtılması ve anlatılması için yapılması planlanan çalışmalar sorusuna, çeşitli yayın faaliyetleriyle, Kaşgarlı Mahmut'u anma ve tanıtma çalışmalarının yapılacağı cevabı verilmiştir. Ayrıca Divan'ı Lügati't Türk'ün tıpkıbasımının çalışmaları olduğu ve sempozyum, panel, konferans, sergi gibi etkinliklerle bu anma ve tanıtma çalışmalarının yapılacağı ifade edilmiştir. Sonraki sorular Kaşgarlı Mahmut'un türbesinin durumu ve restorasyonu hakkında bir çalışmanın olup olmadığı ile alakalı olmuştur. Restorasyon konusunda, 28 Ocak 2008 tarihinde imzalanan toplantı kararlarında "Kaşgarlı Mahmut Anıl Mezarı'nın restorasyonu Kültür Varlıktan ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve TİKA Başkanlığı tarafından yapılacaktır" ibaresi yer almakta olduğu ifade edilmiştir. Fakat Kültür ve Turizm Bakanı Ertuğrul Günay'ın sonraki cevaplarından bu restorasyon girişimi için yapılan başvurulara ÇHC dışişleri bakanlığına ve Sincan Uygur Özerk Yönetimi'nin herhangi bir cevap vermediğini görmekteyiz. Kültür ve Turizm Bakanı Ertuğrul Günay'ın cevabından anlaşıldığı üzere Türkiye Cumhuriyeti'nin girişimleri ÇHC makamlarından aradığı karşılığı bulamamış ve girişimlere bir cevap alınamamıştır. ÇHC'nin bu tavrından Türkiye Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan ile ilgilenmesini istemediği ve bölgede kültürel de olsa bir faaliyette bulunmasına karşı olduğu düşünülebilir.

TBMM'de, TRT Kurumu tarafından Türkçenin yanı sıra farklı dil ve lehçelerde de yayın yapılmasını isteyen değişiklik önergesinin işleme konulmasının Anayasa'ya aykırı olup olmadığı hakkında 29 Mayıs 2009 tarihinde yapılan görüşmeler birçok konuda tartışmalara sahne olmuştur. Bu tartışmalarda, Doğu Türkistan konusu da açılmış ve Doğu Türkistan'a yapılan ziyaretlerle birlikte orada Türkçe yayın yapılıp yapılmadığı konusu da konuşulmuştur. Kayseri Milletvekili Mustafa Elitaş, 6'ncı maddeyle ilgili söz almıştır ve konuşmasında:

...Bakın, bizim ırkdaşımız, bizim soydaşımız olan insanlar dünyanın çeşitli yerlerinde yaşıyorlar. Çok iyi hatırlıyorum... 1999 veya 2000 yıllarında bir partinin genel başkanı Çin'e ziyarete gitti. Biz de, 2004 yılında Çin Dostluk Grubu olarak yaptığımız ziyaret içerisinde Doğu Türkistan'a gitme imkânını bulmuş herhâlde ilk milletvekillerimizdik. Cumhuriyet Halk Partisinden milletvekili arkadaşlarımız, Adalet ve Kalkınma Partisi Grubundan milletvekili arkadaşlarımızla birlikte 9 milletvekili Çin Halk Cumhuriyeti'ni ziyaret ettik ve Doğu Türkistan'a gittik, Taşkent'e gittik, Kaşgar'a gittik. Oradaki vatandaşlarımıza sorduk, dedik ki: "Burada Türkçe yayın var mı?" "Daha önce Türkçe yayın vardı. Ama bir siyasi partinin genel başkanı ve başbakan yardımcısı Çin Seddi'ne geldi, kükredi." dediler. Orada bir soru sormuşlar, demişler ki: "Farklı dil ve lehçelerde ülkenizde yayın yapılabilir mi?" "Asla, olmaz, mümkün değil." dediğinden dolayı, 30 milyon Türk ve Müslüman'ın

yaşadığı Doğu Türkistan'da Çin Halk Cumhuriyeti fırsat kollamış ve Türkçe yayın yapılmasını engellemiş....²¹⁰

demiştir ve bu konuşması Milliyetçi Hareket Partisi milletvekillerinin tepkisine sebep olmuştur. Mustafa Elitaş'ın kullandığı ifadelerden doğan cevap hakkını Konya Milletvekili Faruk Bal kullanmıştır. Faruk Bal konuşmasında:

...Milliyetçi Hareket Partisinin Sayın Genel Başkanı Devlet Bahçeli'nin Doğu Türkistan'a yapmış olduğu seyahat, orada yaşayan Uygurların hayat standartlarının yükseltilmesine vesile olmuştur. Milliyetçi Hareket Partisinin Sayın Genel Başkanının bu ziyareti devlet başkanı düzeyinde bir kabule mazhar olmuştur. Siz de hiç olmazsa Çinliler kadar Sayın Genel Başkanına saygı göstermeyi öğrenin...²¹¹

diyerek Mustafa Elitaş'a tepki göstermiştir.

Balıkesir Milletvekili Ahmet Duran Bulut, Diyanet İşleri Başkanlığının Hac ve Umre hizmetlerine ilişkin bir soru önergesi vermiştir. Ahmet Duran Bulut'un soru önergesi, Diyanet İşleri Başkanlığının Hac ve Umre hizmetlerine ilişkin eksik, yanlış ve düzeltilmesi gereken konular hakkında cevaplanmasını istediği 14 sorudan oluşan bir önerge'dir. Ahmet Duran Bulut'un, içinde hacılara verilen bavulların Çin malı olması hakkında tepkisinin de bulunduğu bu önergenin 4. Maddesi:

Yerli malı bavul verildiği takdirde Türk işçisi-esnafı-nakliyecisi-satıcısı-kazanacak, devlet vergi alacak, işsiz insanına iş sahası açılacakken, Doğu Türkistan'daki soydaşlarımızı inim inim inleyen Çin Devletine ve zulme destek çıkıldığımıza, milli siyasetimize aykırı davranıldığının farkında mısınız?

şeklindedir.

Ahmet Duran Bulut'un soru önergesi Hac Dairesi Başkanlığı tarafından cevaplanmıştır. Üstte bahsi geçen soruya verilen cevap: "*Hacı adaylarına verilen ve Çin'den ithal edilen 2'li trolleyli seyahat çantaları hakkında Diyanet İşleri Başkanlığına bugüne kadar herhangi bir şikâyet ulaşmamıştır.*" olmuştur ve hac organizasyonlarına dâhil olan vatandaşlara verilecek malzemelerin, her yıl Bakanlıklararası Hac ve Umre Kurulu tarafından alınan kararlarla belirlendiği ifade edilmiştir²¹².

Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığının 2009 yılı bütçe tasarısı hakkında Milliyetçi Hareket Partisi Grubu adına söz alan Tokat Milletvekili Reşat Doğru, 2008 yılı TİKA bütçesi hakkında olduğu gibi yine TİKA'nın öneminden ve faaliyet alanından

²¹⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:21 Yasama Yılı:2, 111. Birleşim, 29.05.2008, s.926

²¹¹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:21 Yasama Yılı:2, 111. Birleşim, 29.05.2008, s.927

²¹² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:25 Yasama Yılı:2, 132. Birleşim, 17.07.2008, s.463-466

bahsettikten sonra TİKA'nın faaliyetlerinin yetersiz kaldığına da değinmiştir. TİKA'nın faaliyetlerinin yetersiz olduğu bölgelere değindiği konuşmasında:

...Sayın milletvekilleri, tabii, bağımsız devlet olmayan Türk toplumlarına da TİKA marifetiyle yardımlar yapılmakta ve ofisler açılmaktadır. Ancak, tabii TİKA'nın kuruluş amacı Türk dünyası olmasından dolayı da Türk dünyasına yönelik çalışmaların yapılmasının yanında, son zamanlarda, işte, Afrika ülkelerinde de çeşitli koordinasyon ofislerinin açılmakta olduğunu görüyoruz. İşte, Sudan'da, Senegal'de, Etiyopya'da açılıyor.

Ancak, bunların yanında TİKA'nın ayrıca bir Doğu Türkistan'da Sencer Bölgesi'nde bir ofis açmasını veyahut da bir Suriye Halep'te, Lübnan'da veyahut Musul'da, Kerkük'te, Telafer'de de bir ofis açmasının ben çok faydalı olacağı kanaatindeyim....²¹³

diyerek TİKA'nın, Doğu Türkistan, Irak, Suriye gibi Türklerin yaşadığı farklı coğrafyalarda da koordinasyon ofislerinin açılmasının faydalı olacağını düşündüğünü ifade etmiştir.

Mersin Milletvekili Behiç Çelik, 28 Mayıs 2009'da TBMM'de 90 sıra sayılı Türk Vatandaşlığı Kanun Tasarısı'yla ilgili görüşmelerde söz almıştır. Behiç Çelik, çıkma belgesi ve çıkma izin belgesiyle ilgili 26. Madde üzerinde bir soru önermeleri olduğunu ve bu önermenin kabulünün arzu edildiğinden bahsetmiştir. Sonrasında:

...Biliyorsunuz, özellikle soy bağına bağlı olarak vatandaşlık kazanmada birtakım önemli tarihî olayları hep birlikte yaşadık. Kendi doğmuş olduğu ülkelerde zulüm altında inim inim inleyen Türkçe konuşan Türk soylu insanlarımızın Türkiye'yi sığınacak tek liman, son Türk vatanı olarak görmeleri ve buraya gelmeleri uzun yıllar muhtelif iktidarlar döneminde bizim de karşı karşıya kaldığımız -siyasi nedenlerle ya da başka nedenlerle- zorlukları da beraberinde getirmişti. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonunda Türkiye'ye sığınan Türkistanlıların, Doğu Türkistanlıların dramı gerçekten içler acısıdır. Bu arada, yine Yunan vatandaşı olan Türk soyluların hâlihazırda da çekmiş oldukları sıkıntılar devam etmektedir. Bütün bunları göz önüne aldığımız zaman Türk vatandaşlığının gücünün, erdeminin, zenginliğinin, değerinin elimizde olması hasebiyle belki farkında değiliz ama bu gerçekten çok önem vermemiz gereken bir konu....²¹⁴

ifadelerini kullanmıştır. Konuşmasında, Türkçe konuşan Türk soylu insanlar için Türkiye'nin sığınacak son vatan olduğunu söylemiş ve II. Dünya Savaşı'nın sonrasında Türkiye'ye sığınan Doğu Türkistanlıların durumundan bahsetmiştir.

Adana Milletvekili Yılmaz Tankut 4 Kasım 2009 tarihinde, Doğu Türkistan'daki olaylara cuma hutbelerinde yer verilmemesine ilişkin Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'a yazılı

²¹³ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:35 Yasama Yılı:3, 30. Birleşim, 18.12.2008, s.312-313

²¹⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:45 Yasama Yılı:3, 95. Birleşim, 28.05.2009, s.776

olarak cevaplandırmasını istediği bir soru önergesi yöneltmiştir. Üç paragraflık bir açıklama kısmı ve 10 sorudan oluşan bu soru önergesi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hazırladığı metin ile Devlet Bakanı Faruk Çelik tarafından cevaplandırılmıştır. Yılmaz Tankut, açıklama kısmında:

...Camiler halkın sadece dini konularda değil, aynı zamanda ama özellikle milli yönü bulunan önemli konularda da aydınlandığı kutsal yerlerdir.

Bugüne kadar Müslüman Türk milletinin hassasiyet gösterdiği birçok olayda halkımızın bilgilendirilmesini sağlamış olan, Kurtuluş Savaşı'nda da milli ruhun canlandırıldığı desteklendiği camilerimizde, Türkiye dışındaki vakalara da dikkat çekilmiştir. Haklı olarak örneğin, Bosna Hersek'teki, Çeçenistan'daki, Filistin'deki insanlık dramları ve katliamları camilerimizde anlatılmış, dini ve milli duygular diri tutularak dayanışma sağlanmaya çalışılmıştır. Hatta zaman zaman kampanyalarla bağışlar toplanmıştır.

Ancak kızıl kapitalist Çin'in, anayurdumuz olan Doğu Türkistan'da geçtiğimiz Temmuz Ayı'nın 5'nde başlattığı ve günlerdir devam eden katliamları her nedense camilerimizde hutbe konusu edilmemiştir. Bizzat Çin'in resmi kaynaklarına göre yüzlerce, bağımsız kaynakların verdiği bilgilere göre ise binlerce Müslüman Türk'ün katledildiği, binlercesinin yaralandığı ve halen binlercesinin kayıp olduğu kaydedilen bu insanlık suçuna karşı camilerimiz neden suskun bırakılmıştır. 5 Temmuz'dan itibaren aynı ay içinde 4 Cuma geçmiştir. 4 Cuma gününde de Diyanet'in illerde belirlediği hiç bir hutbede, Doğu Türkistan'daki soykırım ana konu seçilmediği gibi bu vahşete vurgu bile yapılmamıştır....²¹⁵

ifadelerini kullanmıştır. Soru önergesinde bulunan 10 sorunun, ikinci ve üçüncü olanları Doğu Türkistan ile alakalıdır. Diğer sorular da konuyla alakalı olsa da daha çok Diyanet'in yapısı, hutbe seçimi veya siyasilerden emir alınmadığı vb. konularda olmuştur. Bu iki soruya bakacak olursak, sorular:

-Hemen bütün dünyanın gündeminde hala zaman zaman öne çıkan Doğu Türkistan'daki katliamların hutbelerde konu edilmemesinin sebebi nedir?

-Yalan, iftira, gıybet, komşuluk ilişkisi gibi her zaman anlatılan ve her zaman anlatılabilecek konuların yerine Doğu Türkistan'da işlenen insanlık suçu hutbe konusu seçilemiyorsa, ya da seçilmiyorsa bunun en önemli makul sebebini açıklar mısınız?²¹⁶

bu şekilde hazırlanmıştır.

Adana Milletvekili Yılmaz Tankut tarafından cevaplandırılması istenen yazılı soru önergesi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hazırladığı metin ile Devlet Bakanı Faruk Çelik

²¹⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:52 Yasama Yılı:4, 13. Birleşim, 04.11.2009, s.148

²¹⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:52 Yasama Yılı:4, 13. Birleşim, 04.11.2009, s.148-149

tarafından cevaplandırılmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, hutbe konusu seçiminin usullerini, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olduğunu, hutbe seçimi ve yazımı konusunda siyasilere bir dahli olmadığını belirttiği bu cevap metninde, üstte verilen iki sorunun cevabı aşağıdaki gibidir.

...Gerek yurt içinde gerek yurt dışında insanlığın maruz kaldığı dini ve sosyal problemler karşısında her zaman gerekli duyarlılığı gösteren Başkanlığımız, Uygur Türkü kardeşlerimizin maruz kaldığı ve hepimizi derinden üzen müessif olaylar karşısında da büyük duyarlılık göstermiş, bu çerçevede 09/07/2009 tarih ve 1219 sayılı yazıyla 10 Temmuz 2009, 16/07/2009 tarih ve 1343 sayılı yazıyla da 17 Temmuz 2009 Cuma günleri namazdan önce yapılacak vaazlarda konunun işlenmesi ve cemaatin dünyadaki bütün masum insanların özellikle de Uygur Türkü kardeşlerimizin maruz kaldıkları zulümden kurtulmaları için dua etmeleri, hayatını kaybedenlerin ruhlarına bağışlanmak üzere Kur'an-ı Kerim ve hatmi şerif okumaya davet edilmesi konusunda Valiliklerimize gerekli talimat verilmiştir.

Bu uygulamadan sonra çok sayıda duyarlı vatandaşımızdan gelen tebrik ve teşekkür telefonları, Başkanlığımızın milli ruh ve heyecanı dikkate alan hassasiyetlerinin vatandaşlarımızca da takdir edildiğinin bir göstergesidir...²¹⁷

Diyanet İşleri Başkanlığı soru önergesine verdiği cevaplarda, Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlallerin ve uygulanan zulümlerin vaazlara konu edilmesinin bildirildiğini ve teşekkür telefonları aldıkları söylemiştir.

2002 sonrası ilişkilerin en önemli kısmını 5 Temmuz 2009 Urumçi Olayları oluşturmuştur. 1998 yılındaki gizli başbakanlık genelgesi yine gizli bir genelgeyle kaldırılmıştır. Doğu Türkistanlıların faaliyetleri serbest bırakılmıştır. Urumçi'de yaşananların Cuma hutbelerinde yer alması yaşananların Türkiye'de nasıl karşılandığının önemli bir göstergesidir. Urumçi'de yaşanan olaylara tepki sebebiyle birçok şehirde gösteriler düzenlenmiştir. Çin malları imha edilmiş, Çin mallarına boykot kampanyaları başlatılmıştır. Türk ve Müslüman olan Doğu Türkistan Türklerinin, Türk halkı ile aynı değerleri paylaşması Doğu Türkistan'da yaşananlar karşısında Türk halkının tepkisinin artmasına sebep olmuştur. Milli ve dini özgürlükleri gasp edilen Doğu Türkistan halkı, iletişim çağının etkisiyle Türkiye'de sık sık gündeme gelmektedir. Halktan tepkiler gelse de hükümet tarafından Doğu Türkistan ve Çin konusunda yerleşmiş olan ekonomik ilişkiler temelli yaklaşım devam ettirilmektedir.

²¹⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:52 Yasama Yılı:4, 13. Birleşim, 04.11.2009, s.151

4. TÜRKİYE'DEKİ DOĞU TÜRKİSTANLILARIN FAALİYETLERİ

4.1. Göçler Öncesinde Türkiye'deki Doğu Türkistanlılar

Türkiye ile Doğu Türkistan'ın ilişkileri ve bağları üzerine tezimizin II. Bölümünde ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu kısımda daha çok Türkiye'de yaşayan Doğu Türkistanlıların faaliyetlerinden bahsedilecektir. Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye toplu göçler yapılmadan önce de Türkiye'de Doğu Türkistanlılar görülmektedir. Bu isimlerden Mesut Sabri Baykuzu 1904-1915 yılları arasında İstanbul'da eğitim almış ve sonra Doğu Türkistan'a dönmüştür. 1947'de Doğu Türkistan'ın cumhurbaşkanı olan Mesut Sabri Baykuzu, Doğu Türkistan'a döndüğünde Türkiye ile bağını koparmamıştır. Onun yanında birçok Türkiyeli öğretmen olduğu ve modern eğitim faaliyetleri yürüttükleri bilinmektedir²¹⁸.

Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye gelen bir diğer önemli isim ise Doğu Türkistan'da hâkimiyet kurup Doğu Türkistan'ı bağımsızlığa kavuşturan Yakup Beg'in elçisi Seyyid Yakup Han Töre'nin oğlu Yakuphanzade'dir. Seyyid Yakup Han Töre Yakup Beg'in elçilik görevinden sonra Doğu Türkistan'a dönmüş fakat oğullarını Türkiye'ye göndermiştir. Oğlu Yakuphanzade'de İzmir bölgesine yerleşmiştir. Yakuphanzade'nin Türkiye'deki önemli girişimlerinden biri TMB'nin teşvikiyle yazdığı mektup olmuştur. 1933 yılında Doğu Türkistan'daki milli ayaklanmanın sonuçlanmadığı vakitlerde Doğu Türkistan için girişimlerde bulunan TMB, Yakuphanzade'yi bulmuş ve ona İngiltere Kraliçe'sine mektup yazmaya ikna etmiştir. Kraliçe'ye hitaben yazdığı mektupta:

...Şarki Türkistan halkına İngiliz Milletinin yardım ellerini uzatmasına delalet ve hidayet eylesinler. Bir de benim ve oğlum Nizamettin'in yegâne arzu ve emelleri bir an evvel Şarki Türkistan'a gitmek ve orada hizmet vermektir. Bu hususta bizlere yardım etmenizi ayrıca rica ve istirham ederim efendim.

demiştir ve ifadelerinden anlaşıldığı üzere İngiliz desteğiyle Doğu Türkistan'ın barış ve düzene kavuşması için sorumluluk almak istemektedir²¹⁹.

Türk Ordusunda tuğgeneralliğe kadar yükselen Mehmet Rıza Bekin, Memduh Şevket Esendal'ın desteği ve yeğeni olduğu Doğu Türkistan'ın önemli lideri Mehmet Emin Buğra'nın yönlendirmesi ve Atatürk'ün himayesiyle Türkiye'de faaliyet gösteren önemli Doğu Türkistanlılardan biridir. 1937 yılında askeri öğrenci olarak Türkiye'ye gelen Mehmet Rıza Bekin, tuğgeneral oluncaya kadar 12 yıl askeri ve akademik eğitim almıştır. Türk

²¹⁸ Alimcan İneyet, "Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Türk-Uygur İlişkileri Üzerine (1861-1934)", s.321.

²¹⁹ A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s.383

Ordusunda topçu üsteğmen olarak Kore’de savaşmış, yüzbaşı olarak İran Askeri Ateşe görevini üstlenmiştir. Kurmay subay olarak da Genelkurmay ve Kara Kuvvetlerinde etkin görevler üstlenerek emekli olmuştur. Daha sonra Doğu Türkistan Vakfı Başkanlığını üstlenen Bekin, Birleşmiş Milletler, NATO ve Doğu Türkistan için önemli çalışmalarda bulunmuştur. Mehmet Rıza Bekin’in Türkiye’deki Doğu Türkistan faaliyetlerine ilerleyen kısımlarda tekrar değinilecektir²²⁰.

İsa Yusuf Alptekin’in ve Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin’in hatıralarından göçler öncesinde Türkiye’de Doğu Türkistanlıların olduklarını görmekteyiz. Mesut Sabri Baykuzu gibi Doğu Türkistan’dan Türkiye’ye eğitim almaya gelenler her dönem karşımıza çıkmaktadır. Bu isimler Mesut Sabri Baykuzu ve M. Rıza Bekin gibi Doğu Türkistan ve Türkiye için sembol isimler olmasalar da bu durum Türkiye’nin Doğu Türkistanlılar için bir eğitim merkezi olmaya devam ettiğini göstermektedir. Türkiye’de eğitim alıp Doğu Türkistan’a dönenler olduğu gibi Türkiye’de kalanlar da olmuştur.

İsa Yusuf Alptekin 6 Mayıs 1939’da İstanbul’a gelişinde bu öğrencilerden bahsetmektedir. Alptekin görüştüğü öğrenciler ile alakalı hatıralarında:

...Öncelikle Sabit Musa Bay’ı gördüm. Taksim’de oturuyordu. Sabit Musa Bay, Hüseyin Bay’ın oğlu, zamanında Türkiye’de tahsil görmüş, Rusça, Çince ve Türkçe bilen birisiydi... İstanbul’da Doğu ve Batı Türkistanlı epey hemşehrimiz varmış. Bunların yardımıyla onlarla görüştük. Onların içinde askeri okulda ve diğer okullarda okuyanlar da vardı...²²¹

demektedir. İsa Yusuf Alptekin’in bahsettiği bu askeri okulda okuyan öğrencilerinden biri de M. Rıza Bekin’dir. Bekin’in hatıralarında Alptekin’in bu ziyaretini görmekteyiz. Ayrıca Bekin’in hatıralarında Doğu Türkistanlı öğrencilerin Türkiye’ye gelmesi konusunda dikkat çekici bilgiler de bulunmaktadır. Bekin, Mehmet Emin Buğra vasıtasıyla Türkiye Cumhuriyeti Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket Esendal ile tanışmıştır. Esendal, Doğu Türkistanlı gençlere Kabil’de İstiklal Marşı ve Atatürk’ün Nutuk adlı eserinden örnekler okuyarak onlara Türkiye hakkında bilgiler vermiştir. Bekin’in anlattığına göre Esendal “Doğu Türkistan’a ve Türklüğe faydalı olacakların, ancak Türkiye’de yetişebileceği” düşüncesindedir²²².

²²⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin’in Anıları*. İstanbul: Kastaş Yayınevi. 2005

²²¹ Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-2 İsa Yusuf Alptekin’in Mücadele Hatıraları*, s.367

²²² M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin’in Anıları*, s.16

Bekin'in anlattıklarına göre, Memduh Şevket Esendal, Mehmet Emin Buğra ile Doğu Türkistan ve Türkiye üzerine yaptığı konuşmalarda, içinde M. Rıza Bekin'in de bulunduğu bu gençlerin Türkiye'de eğitim almaları gerektiğini söylemiştir. Bekin'in hatıralarından Doğu Türkistanlı gençlerin eğitimi konusunda Japonya'nın da girişimleri olduğunu görmekteyiz. Mehmet Emin Buğra'nın da Esendal ile aynı görüşte olması üzerine Ankara nezdinde başvurularda bulunulmuştur. Başvurunun olumlu sonuçlanmasıyla Esendal, bu gençlere yol paralarını ve askeri okula kabul edildiklerini gösteren belgelerini verip Ankara'ya yolcu etmiştir. Bekin, Mehmet Ömer ve Seracettin adında iki öğrencinin daha kendilerine katıldığını ifade etmektedir. Bu öğrenciler ve birkaç Doğu Türkistanlı ile Hindistan, Basra, Bağdat ve Şam güzergâhıyla Türkiye'ye gelmişlerdir²²³.

İsa Yusuf Alptekin'in hatıralarında Doğu Türkistan'dan gelen öğrenciler hakkında başka bilgiler de vermektedir. 1939 yılındaki Türkiye seyahatinde Ankara'da bulunan İsa Yusuf Alptekin önemli temaslarda bulunmuştur. Türk Dil Kurumuna giden İsa Yusuf Alptekin, orada Milletvekilleri Besim Atalay ve Raşit Tangut ile görüşmüştür. Alptekin'in aktardığına göre Raşit Tangut ile Türkistanlı öğrenciler üzerine konuşma yapmıştır. Alptekin, Raşit Tangut'a;

Burada Türkistanlı talebeler istek ve temayüllerine bakılmadan okullara yerleştirilmiş. Hâlbuki onlara bir kurs açılmış olsa, Türkçe'yi hakkıyla öğrenseler, o zamana kadar onların tamayül ve kabiliyetleri öğrenilse de ona göre okullara yerleştirilse." demiştir. Tangut'ta cevap olarak "Bu kadar teferruata gitmek demek Pan-Türkizm'i ilan etmek demek olacak!²²⁴.

demiştir. Alptekin'in bu anlattıkları Türkiye'nin Pantürkizm algısı yaratacak faaliyetlerden kaçındığını ve Ruslarla iyi ilişkiler sürdürme yolunda politikalarına devam ettiğini göstermektedir.

Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye eğitim almaya gelip sonra dönenlerin veya Türkiye'de kalanların daha sonra gelenler açısından bir referans ve Türkiye'de kalanların da sonradan gelenler için bir buluşma ve destek noktası olduklarını görmekteyiz. Doğu Türkistan'daki ceditçilik faaliyetlerinden sonra Türkiye'nin eğitim konusunda Doğu Türkistanlılar için önemli bir seçenek olduğu görülmektedir. Göçler öncesi Türkiye'deki Doğu Türkistanlılar yaşayış ve tecrübeleri ile sonra gerçekleşen göçler için ve Türkiye – Doğu Türkistan ilişkileri için öncü olarak görülebilirler.

²²³ M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, s.17

²²⁴ Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-2 İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, s.374

4.2. Türkiye’de Doğu Türkistan Dernekleri

Doğu Türkistanlı göçmenlerin Türkiye’ye geliş süreçlerinden bahsetmiştik. Doğu Türkistanlı göçmenlerin liderleriyle Batı Türkistanlı göçmenlerin temas kurduğunu görmekteyiz. Türkistanlılar Yardımlaşma Derneğinde, Doğu Türkistanlı göçmenlerin liderleriyle Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği yöneticileri arasında 7 Ağustos 1955 tarihinde kapsamlı bir durum değerlendirmesini içeren bir görüşme yapılmıştır. Yapılan bu görüşmede Türkistanlılar Yardımlaşma Derneği Başkanı Salih Erkinkol, Bütün Türkistanlıların mevcut derneği desteklemesi, bölgecilik yapmaması ve Türkistan toplumunu bölecek teşebbüslere karşı çıkılması gibi konuları gündeme getirmiştir. Erkinkol, Doğu Türkistan meselesinin de Türkistan Yardımlaşma Derneği çatısı altında sürdürülebileceğine inandığını dile getirmiştir. Fakat İsa Yusuf Alptekin, Doğu Türkistan Davasının kendine özgü dinamikleri olduğunu söyleyerek ayrı bir kurumlaşma yapılması gerektiği düşüncesini ifade etmiştir. Bu şekilde Doğu Türkistan Davası Türkiye’de Batı Türkistanlılardan ayrı bir yapılanmaya gitmiştir²²⁵.

İsa Yusuf Alptekin ve diğer Doğu Türkistanlılar göçmen olarak Türkiye’de sorunlarını halletmek için bir oluşuma ihtiyaç duymuşlardır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kanunlarına göre göçmenlerin işlerini halledebilmek için bir cemiyet kurulması gerekli olmuştur. Bunun için 1960 yılında İsa Yusuf Alptekin’in başkanlığında “Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti” adı altında bir cemiyet kurmuşlardır. Bu cemiyet, göçmenler için birçok faaliyet yapmıştır. Cemiyet adına beyannameler düzenlemiş, muhtıralar hazırlanmış, basın açıklamaları ve gerekli görüşmeler yapılmıştır²²⁶. Cemiyetin kurucuları, İsa Yusuf Alptekin, Osman Hacı Taşdan, İlhan Musabey Nurhocay Batur, Abdülkerim Türkistanlı Bahadır Han Batay, Semih Can Akhun olmuştur²²⁷.

Cemiyetin kurucular kurulu oy birliği ile başkanlığa İsa Yusuf Alptekin’i seçtikten sonra başkan vekilliğine de Osman Hacı Taşdan’ı seçerler. Kurucular kurulu o dönemdeki dernekler yasasına uygun olarak 29 madde ve 43 bentten oluşan bir tüzük hazırlayarak ilgili mülki amirliği başvuru yaparlar. Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti 1953 yılında 14 mülteci derneğinden oluşan Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonuna 1964 yılında 15. Dernek olarak katılır. Bu federasyonun 1980 yılında kapatılmasıyla da daha sonra

²²⁵ A. Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, s.670-671

²²⁶ Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-2 İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, s.766

²²⁷ Mehmet Güldeş, *Doğu Türkistanlı Uygur Türklerinin Türkiye’de Kurdukları Dernekler ve Yayın Faaliyetleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kırıkkale. 2008, s.13

kurulan Avrasya Türk Dernekleri Federasyonu'na kurucu üye olarak Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti katılır²²⁸.

12 Eylül 1980 Darbesi Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti'ni etkiler. Darbeyi yapan Milli Birlik Komitesinin kararı ile Türkiye'de faaliyet gösteren dernek, federasyon, konfederasyon ve siyasi partilerin menkul ve gayrimenkul malları ile banka hesaplarına devlet tarafından el koyulmuştur. Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti bu el koyma işleminin dışında tutulsa da derneğin menkul ve gayrimenkul malları ile banka hesaplarına kayyum atanmıştır. Ayrıca cemiyetin faaliyetleri de ikinci bir emre kadar askıya alınmıştır. Dernek faaliyetlerine 3 yıl sonra tekrar başlamış ve derneğin üyelerinden Hızırбек Gayretullah ve İsmail Cengiz'in girişimleriyle kamu yararına çalışan dernek statüsü kazanmıştır. Süleyman Demirel başkanlığındaki Bakanlar Kurulunun kararı ve Cumhurbaşkanı vekili Hüsamettin Cindoruk'un onayı ile 12.04.1993 tarih ve 93/4322 karar ile Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti, kamu yararına çalışan dernek statüsü kazanmıştır²²⁹.

Doğu Türkistanlılar için faaliyet gösteren bir sonraki kuruluş Doğu Türkistan Vakfı olmuştur. 1976 yılında İsa Yusuf Alptekin ve Türkiyeli birçok milletçi aydının girişimleriyle kurulmuştur. Vakfın faaliyetleri ilk kurulduğu yıllarda pek görülmemektedir. Vakıf 1986 yılında tekrar canlandırılmış ve aktif bir şekilde çalışmaya başlamıştır. İsa Yusuf Alptekin 1983 yılında üç dilde çıkarmaya başladı "Doğu Türkistan'ın Sesi" dergisini vakfa devretmiştir. 26 Haziran 1986 tarihinde gerçekleştirilen toplantıda vakfın başkanlığına M. Rıza Bekin seçilmiştir. İsa Yusuf Alptekin'in kurduğu vakfın devamını olup olmadığı konusunda vakfın kurucusu Alptekin ile 1986 yılında tekrar bu adla vakfı canlandıran Bekin'in hatıralarında farklı ifadeler görülmektedir²³⁰. Fakat Doğu Türkistanlılar için çalışan ve aktif faaliyet göstermeye başlayan bu vakıf için bu kısım gereksiz bir ayrıntıdır. Bir süre daha aktif bir şekilde çalışmalarına devam eden vakıf, geçmişte Türkiye'deki Türkistanlıları temsil edecek şekilde yaygın ve etkili çalışmalar yürütmüştür. Günümüzde eskisi kadar aktif faaliyet yürütmese de hâlen özellikle Uygur öğrencilerle ilgili destekleyici çalışmalar yapmakta ve çeşitli etkinlikler gerçekleştirmektedir²³¹.

²²⁸ Hızırбек Gayretullah, *Sömürülen Vatan Türkistan*. İstanbul: Töre-Devlet Yay. 2013, s.492-496

²²⁹ Hızırбек Gayretullah, A.g.e., s.498

²³⁰ M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, s. 65

²³¹ Ömer Kul, *Esir Doğu Türkistan İçin-2 İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, s.766 – Gülden Sönmez, "Doğu Türkistan Mücadelesi ve Sivil Toplum Kuruluşları". *Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*. İstanbul: İHH Araştırma Yayınları. 2010, s.203

Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği, 22.05.1989 tarihinde Türkiye’de yaşayan Doğu Türkistanlılar tarafından kurulmuştur. Derneğin merkezi Kayseri’dir. Derneğin tabanını Kayseri’de yaşayan Doğu Türkistanlılar teşkil etmektedir. Türkiye’de Doğu Türkistan meselesi için faaliyet göstermekte olup; “Doğu Türkistan’da yaşanan Çin işgalinin sonuçlarını kamuoyuna anlatmak, Doğu Türkistan’ın binlerce yıllık kültürünü Türk halkı ile paylaşmak ve Doğu Türkistan halkının hicret ve muhaceret hayatında dayanışma ve yardımlaşmasını arttırmak” gibi amaçları bulunmaktadır²³². Derneğin tüzüğünde “Türk Milletinin ayrılmaz bir parçası olan Doğu Türkistan Türklerinin tarihini, kültürü, örf ve adetlerini yaşatmak, gelecek nesillere aktarmak ve Doğu Türkistan Türkleri için her türlü olanakları sağlamak özellikle gençlerin arasındaki işbirliği, dostluk, yardımlaşma ve dayanışmayı geliştirmek. Bu alanda çalışma yapan kişi ve kuruluşlarla yardımlaşmak amacı ile kurulmuştur.²³³” ifadeleri yer almaktadır. Dernek Başkanı Seyit Tümtürk’ün Dünya Uygur Kurultayı Başkan Yardımcısı olmasından sonra derneğin etkisinin arttığı gözlenmiştir.

Doğu Türkistan Maarif ve Dayanışma Derneği, 2006 yılında Türkiye’de yaşayan ve eğitimlerini yurt dışında tamamlamış olan gençler tarafından İstanbul’da kurulmuştur. Dernek kurucuları, derneğin amaçlarını şu şekilde ifade etmişlerdir:

Doğu Türkistan Maarif ve Dayanışma Derneği, Yurt içi ve yurt dışında eğitimini tamamlamış, dinini ve milletini seven, bütün külfetlere rağmen milletine hizmet etmeyi şeref bilen gençler tarafından kuruldu. Bu gençler yıllarca komünist Çin zulmü altında inleyen Doğu Türkistanlıların maddî ve manevî acısına merhem olmak isteyen gençlerdi. Önce yapılacak hizmetin halkın kaybetmekte olduğu kimliğini tekrar kazandırmak olduğuna karar verdi. Onun için ilim ve irfan yolunda hizmet etmeyi şiar edinerek derneğin adını “Maarif” yani ilim ve irfan yuvası koydular. Komünist Çin rejimi masum Doğu Türkistan halkını acımasızlarca sinsi yok etmeye çalışıyor, halkın bir birlerine olan güven ortamını tamamen ortadan kaldırmıştı, dayanışma ruhunu bitirmişti. Birlikten güç doğar dediler, Doğu Türkistanlıların arasındaki güveni yeniden ihya etmek ve dayanışma ruhu oluşturmak maksadıyla derneğin adına “Dayanışma”yı ekledir. Böylece Doğu Türkistan halkının kurtuluşu için bir umut ışığı doğdu ve “Doğu Türkistan Maarif ve Dayanışma Derneği” kuruldu.²³⁴

Dernek görev olarak, hakkın ve adaletin hâkim olması, Doğu Türkistanlıların maruz kaldığı her türlü haksızlıkların önlenmesi için kardeşlik bilinci oluşturmak, ortak akıl ve istişare içinde hareket etmek, dünyanın her yerindeki Doğu Türkistanlıların dini ve milli

²³² Gülден Sönmez, “Doğu Türkistan Mücadelesi ve Sivil Toplum Kuruluşları”, s.202

²³³ <http://gokbayrak.com/sayfa/tuzuk> Erişim Tarihi: 11.07.2019

²³⁴ <http://www.doguturkistander.org/2013/05/02/dogu-turkistan-maarif-ve-dayanisma-derneği-hakkında-2/> Erişim Tarihi: 11.07.2019

kimlik bilincini geliştirmek, kazandırmak üzere yoğunlaşmıştır. Doğu Türkistanlı gelecek nesillerin daha eğitimi, daha şuurlu dava adamı olmasına özen göstermek, nerede olursa olsun, muhtaç ve mazlum tüm insanların özellikle Doğu Türkistanlıların eğitim ve kültürel yönden gelişmesine yardımcı olarak onurlu bir yaşam sunmayı amaçlayan bu dernek günümüzde de faaliyetlerine aktif olarak devam etmektedir²³⁵. Derneğin vizyonu²³⁶ ise birlik ve beraberliği sağlayıp, kardeşlik bilinci oluşturmak üzerine yoğunlaşmıştır. Doğu Türkistanlıların eğitimi ve sağlıklı bir geleceğe sahip olmaları üzerine faaliyetler yapılması hedeflenmiştir.

Doğu Türkistan Dayanışma Derneği, 12-14 Aralık 1992 tarihinde İstanbul'da yapılan toplantılarda kurulmuştur. Fakat resmi olarak tescil edilmesi Ekim 1993 tarihinde olmuştur. Doğu Türkistan Milli Kurultayı'nda alınan kararları yansıtacak ve uygulayacak bir derneğin eksikliğinin hissedilmesi üzerine kurulması planlanmıştır. İstanbul'daki dernek yoğunluğu düşünülerek Ankara merkezli olması konusunda karar kılınmış fakat Ankara'da ortamın müsait bulunmaması sebebiyle tekrar İstanbul'da fikir birliğine varılmıştır. Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti varken böyle bir derneğe ihtiyaç olup olmadığı tartışılmış sonunda bu iki derneğin birbirini tamamlayacağı düşünülerek kurulması konusunda mutabık kalınmıştır. Derneğin ilk kongresinde M. Rıza Bekin başkanlık görevine getirilmiştir. Daha sonra derneğin başkanlığına Seyit Tarançı gelmiştir. Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti ile bu dernek kuruluşundan itibaren önemli bir süre birlikte hareket etmiřlerdir²³⁷. Derneğin kuruluş amacı:

Ecdat ruhlarının, vatan topraklarının asil ruhlu yurttaşlarının duygu ve dileklerine, görev çağrılarına uyarak; dünyaya, insanlığın vicdanına Doğu Türkistan halkının haklı isyan sesini, hür ve bağımsız yaşama emel ve iradesini duyurmak; milletlerarası

²³⁵ <http://www.doguturkistander.org/2013/05/02/dogu-turkistan-maarif-ve-dayanisma-dernegi-hakinda-2/>
Erişim Tarihi: 11.07.2019

²³⁶-Senelerce esaretin Doğu Türkistan halkı üzerinde bıraktığı, bir ara araya gelemezlik, bir birlerine güvenemezlik hastalıklarını ortadan kaldırmak için, birlik ve kardeşlik bilinci oluşturmak.

-Türkiye'de ve Tüm dünyada Doğu Türkistanlı kuruluşlarla yardımlaşma alanında öncülük ederek ülkeler ve kurumlar arasında iş birliği sağlayıp ortak bilinç oluşturmak.

-Gelecek neslin daha eğitimi ve daha da dini ve milli şuurlu yetişmesi için etkin hizmet vermek ve ortam yaratmak.

-35 Milyon Müslüman Doğu Türkistan halkını muhatap alan ve halkın arzu istekleri doğrultusunda Doğu Türkistan davası için kapsayıcı çözüm öğretmek.

-Doğruluk ve Projeler çerçevesinde kalıcı çözümler üretmek ve bu doğrultuda hareket etmek.

-Doğu Türkistanlıların maddi ve manevi yoksulluğun giderilmesine katkı sağlamak.

²³⁷ M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, s.100-101

kamuoyunda Doğu Türkistanlıların fiziki ve kültürel varlığını, millî kimliğini imhayı hedef alan uygulamaların insanlığa, dünya barışına, milletlerarası dostluk ve iş birliği ilkesine karşı işlenmekte olan ağır bir cürüm olduğunu belirlemek; barışa, adalete, hürriyete, milletlerarası anlayış, sevgi ve iş birliğine gönül vermiş yüce ruhlu kişilerin, kuruluşların, milletlerin Doğu Türkistan halkının haklı davaları ile ilgilenmelerini sağlamak...

olarak belirtilmiştir. Doğu Türkistan Dayanışma Derneği'nin aktif olarak faaliyet yürütmediği gözlenmektedir²³⁸.

Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların kurduğu birçok farklı dernek olduğu görülmektedir. Aktif olarak görünen ve ön plana çıkan dernekler üstteki gibidir. Derneklerin kuruluşlarına ve amaçlarına bakıldığında birçok derneğin aynı kişiler tarafından kurulup faaliyet gösterdiği görülmektedir. Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların dernekleri Türkiye'nin iç durumuna ve Doğu Türkistan'daki gelişmelere göre şekillenip faaliyet göstermişlerdir. Türk halkına ve dünyaya Doğu Türkistan'ın durumunu anlatan ve bu amaçla faaliyetler yürüten Doğu Türkistan derneklerinin ortak paydada birleştikleri görülmektedir. Ayrıca sadece adı olup herhangi bir faaliyeti görülmeyen dernekler de bulunmaktadır. Doğu Türkistan Milli Kurultayı'na kadar dernekler arasında sıkı bir işbirliği görülmesi de Doğu Türkistan Milli Kurultayı bu sıkı işbirliğini sağlama konusunda önemli olmuştur. 1998 yılındaki gizli başbakanlık genelgesi ile faaliyetleri kısıtlanan Doğu Türkistan dernekleri genelgenin yürürlükten kaldırılmasıyla faaliyetlerine devam edebilir hale gelmişlerdir.

4.3. Doğu Türkistan Milli Kurultayı

Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların faaliyetleri açısından Sovyetler Birliği'nin dağılması önemli sonuçlar doğurmuştur. Değişen dünya dengelerine göre pozisyon almak isteyen Doğu Türkistanlılar yeni oluşumların hazırlıklarını yapmışlardır. Sovyetlerin dağılması ile bağımsızlığını kazanan Türk devletleri Doğu Türkistanlıları mutlu etmiş ve aynı zamanda ümitlendirmiştir. Soğuk Savaş'ın bitmesi ve dünya siyasetinde yaşanan gelişmelere karşı yeni programların yapılmasının gerekli olduğu düşünülmüştür. Bu amaçla Doğu Türkistanlıların önde gelenleri tarafından İstanbul'da bir "Doğu Türkistan Milli Kurultayı" düzenlenmesi fikri oluşmuştur. Doğu Türkistan Göçmenler Derneği, Kayseri Doğu Türkistan Kültür ve Dayanışma Derneği başkanlarının ve yönetim kurulu üyelerinin katılımı ile bu kurultayın ayrıntılarının görüşüldüğü bir toplantı yapılmıştır. Kurultay için dış ülkelerden gelenler ile M. Rıza Bekin arasında kurultay adı konusunda tartışmalar

²³⁸ Gülden Sönmez, "Doğu Türkistan Mücadelesi ve Sivil Toplum Kuruluşları", s.203

olmuştur. Dış ülkelerden gelen ve kurultay adının “Uyguristan” olmasını isteyenlerin kurultaya öneri sunacağı konusunda bilgi alan Bekin, “Yarın açacağımız kurultayın adı Doğu Türkistan Milli Kurultayı’dır. “Doğu Türkistan” vatanımızın tarihi ve coğrafi adıdır. “Doğu Türkistan” bir devlet adıdır. Burada kimse “Uyguristan” diyelim diyemez.” sözleriyle tepki göstermiştir²³⁹.

Doğu Türkistan Milli Kurultayı, 12 Aralık 1992 tarihinde Cuma günü sabahı başlamıştır. Saygı duruşu ve istiklal marşından sonra kurultay, M. Rıza Bekin’in konuşması ile açılmıştır. Kurultay’a Türkiye’den de önemli kişiler katılmıştır. Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Alparslan Türkeş, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Başdanışmanı Namık Kemal Zeybek bu kurultayda dikkat çeken isimler olmuştur. Ayrıca Kazakistan Kongre Partisi Genel Başkanı ve Nevada-Semey Antinükleer Teşkilatı Başkanı Olcas Süleyman da kurultaya tebliğleriyle katılmıştır. Kurultay İstanbul Üniversitesi çatısı altında gerçekleşmiştir. M. Rıza Bekin konuşmasının başlangıcında Türklüğün kalesi ve yegâne dayanağı olarak nitelendirdiği Türkiye’de, rengini şehit kanından alan ay yıldızlı bayrağın altında toplanmanın gururu ve mutluluğu içinde olduğunu dile getirmiştir. Bekin, kurultayın hazırlık aşamalarından bahsettikten sonra 7 kişilik Kurultay Tertip Komitesinin belirlediği kurultayın ana amaçlarını sunmuştur. 4 ana başlıktan oluşan bu amaçların ilk başlığı, yurt dışında yaşayan ve Doğu Türkistan Davasına hizmet vermekte olanların tanışma, fikir alışverişinde bulunma ve mücadele tecrübelerinden faydalanma olduğu ifade edilmiştir²⁴⁰.

İkinci ana başlık, Doğu Türkistan’ın güncel durumu hakkında elde bulunan bilgi ve delillerin toplanıp değerlendirilmesi olmuştur. Üçüncü ana başlık Doğu Türkistan mücadelesinin çağdaş koşullarda tekrar değerlendirilmesi olmuştur. Mücadele yöntemlerinin günün şartlarına ve gerçeklerine uygun olarak değerlendirilip, mücadele ve faaliyetlerin hedeflerinin tespitinin amaçlandığı bildirilmiştir. Dördüncü ana başlık ise ilk üç ana başlıktan yola çıkarak, asıl hedefe ulaşmayı sağlayacak genel politika ve stratejileri tespit etmek şeklinde olmuştur²⁴¹.

Kurultay programı Alparslan Türkeş’in, Kemal Zeybek’in ve Olcas Süleyman’ın protokol konuşmalarıyla devam etmiştir. Programın devamında ilgi ve bilgi alanlarına göre katılımcılardan 4 komite oluşturulmuştur. Çalışmalarını tamamlayan komitelerin raporları topluca değerlendirilmiştir. Sonuç bildirisi hazırlandıktan sonra oylamaya sunulmuş ve oy

²³⁹ M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin’in Anıları*, s.90-91

²⁴⁰ M. Rıza Bekin, *A.g.e.*, s.92-93

²⁴¹ M. Rıza Bekin, *A.g.e.*, s.93

birliği ile kabul edilmiştir. Sonuç bildirisini Mehmet Emin Hazret tarafından genel kurula sunulmuştur. Sunulan ve 12 maddeden oluşan sonuç bildirisi şu şekildedir:

1. Yurdumuzun adı Doğu Türkistan'dır.
2. Doğu Türkistan'ın milli bayrağı ve devlet arması 12 Kasım 1933 tarihinde Kaşgar'da kurulan, bağımsız Doğu Türkistan Cumhuriyeti hükümeti tarafından kabul edilen ay yıldızlı gök bayrak ve armadır.
3. Doğu Türkistan'ın yerli halkı, Uygur, Kazak, Kırgız, zbek ve Tatar gibi Türk ırkına mensup halklar ve geçmişte bu vatanın istikbalı ve bağımsızlığı uğruna hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, tasada ve kıvançta beraber olan milletlerden oluşur.
4. Çin hükümetinin Doğu Türkistan'daki sömürgeci siyaseti, komünist rejimi ve "Doğu Türkistan Çin'in ayrılmaz bir parçasıdır" iddiası kesinlikle reddedilir.
5. Doğu Türkistan halkı gerçek mutluluk ve hürriyete, ancak, tam bağımsızlığına ermekle ulaşır.
6. Doğu Türkistan milli kurultayı, Doğu Türkistan halkını dil, din, tarih medeniyet, örf ve adet gibi, milli değerlerine dayanmak suretiyle, Çin komünistlerinin asimilasyon ve imha siyasetine karşı direnmeyi sürdürmeye çağırır.
7. Doğu Türkistan Türkleri ile Çin halkı arasındaki siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkiler uzun bir geçmişe sahiptir. Çin halkı tarihin çeşitli dönemlerinde sömürge altında olmanın acı tecrübelerini yaşamıştır. Doğu Türkistan Milli Kurultayı, bu gerçekleri, Çin hükümetine ve halkına hatırlatmak suretiyle, Pekin yöneticilerini Doğu Türkistan'da yürütmekte oldukları dayanılmaz baskı ve imha siyasetine son vermeye çağırır.
8. Doğu Türkistan halkının kendi kaderini kendi tayin etme hakkına sayđı gösteren ve savunan, Çin'in komünist rejimine karşı faaliyet yürütmekte olan, Çin demokratik hareketi teşkilatları ile işbirliği yapar.
9. Doğu Türkistan Türkleri gibi, Çin'in baskı ve zulmü altında olan, Tibet ve İ Moğolistan halkının yürütmekte oldukları mücadeleyi destekler ve bunlarla işbirliği yapar.
10. Doğu Türkistan Milli Kurultayı, Çin hükümetinin sözde "zerklik" vaatleriyle, Doğu Türkistan'da yürütmeye çalıştığı "parçala yönet" siyasetini mahkm eder ve bu siyaseti Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlallerinin bir parçası sayar.
11. Doğu Türkistan Milli Kurultayı, Birleşmiş Milletler, insan haklarını savunan uluslararası örgütlerden ve İslami teşkilatlardan, Çin hükümetine Doğu Türkistan'daki insan haklarını hiçe sayan siyasetine son vermesi için baskı yapmalarını talep eder ve Doğu Türkistan halkının kendi kaderini kendi belirleme mücadelesini desteklemeye çağırır.

12. Doğu Türkistan Milli Kurultayı, bu kurultayın düzenlenmesine olanak sağlayan Türkiye Cumhuriyeti Hükümetine, halkına ve kurultayın gerçekleşmesi için hiçbir maddi, manevi fedakârlıktan kaçınmayan kişi ve kuruluşlara teşekkür eder²⁴².

Doğu Türkistan Milli Kurultayı'nın Doğu Türkistanlılar arasında tartışmalara yol açtığı görülmektedir. Uygur adının ve Uyguristan adlandırılmasının ön plana çıkarılmak istenmesi kurultayda kabul edilmese de 4. Doğu Türkistan Milli Kurultayı'nda Doğu Türkistan adının değiştirildiğini görmekteyiz. Doğu Türkistan'ın coğrafi bir ad olduğu vurgusuyla Uygur adını kullanmak isteyenlerin isteklerini kabul ettirdikleri görülmektedir. I. Doğu Türkistan Milli Kurultayı'nın sonunda yayımlanan bildirisinin 3. Maddesinde “*Doğu Türkistan'ın yerli halkı, Uygur, Kazak, Kırgız, Özbek ve Tatar gibi Türk ırkına mensup halklar...*” ifadesi kullanılsa da sonraki kurultaylarda Uygur adı ön plana çıkarılmıştır. Doğu Türkistan'daki en kalabalık Türk nüfusunu oluşturan Uygurların, Doğu Türkistan adını kullanmaktan vazgeçmeleri diğer Doğu Türkistanlı Türk gruplarının tepkileriyle karşılaşmıştır.

Doğu Türkistan Milli Kurultayı'nın sonuç bildirisininin 8. Maddesi kurultaya davet edilmeyen Doğu Türkistanlılar tarafından eleştirilmiştir. 3. Maddedeki “*Doğu Türkistan halkının kendi kaderini kendi tayin etme hakkına saygı gösteren ve savunan, Çin'in komünist rejimine karşı faaliyet yürütmekte olan, Çin demokratik hareketi teşkilatları ile işbirliği yapar*” ifadesi Çin ile işbirliği anlamı taşıdığından hoş karşılanmamıştır. Hızırбек Gayretullah, bu ifadeden yola çıkarak, kendisi ve onun gibi düşünen, Çin ve Çin emperyalizmine karşı çıkanların kurultaya davet edilmemelerinin bu madde ile alakalı olduğunu ifade etmektedir²⁴³.

Doğu Türkistan Milli Kurultayı İstanbul'da yapılması sebebiyle kurultayda Türkiye'den katılımlara ve tebriklere denk gelmekteyiz. Kurultaya devletin önemli kademelerinden ve Türk Dünyasından birçok kutlama telgrafi gelmiştir. Kutlama telgrafi gönderenlerin isimleri Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi'nin kurultay özel sayısında yayımlanmıştır. Bu isimler bazıları; Süleyman Demirel (Başbakan), Mesut Yılmaz (ANAP Genel Başkanı ve Rize Milletvekili), Hasan Celâl Güzel (YDP Genel Başkanı), Muhsin Yazıcıoğlu (BBP Gen. Bşk. ve Sivas Mv.), Aykut Edibali (Millet Partisi Gn. Bşk. ve Kayseri Mv.), Deniz Baykal (CHP Gn. Başkanı ve Antalya Mv.), Rıza Müftüoğlu (MHP Gn. Bşk. Yard. ve Erzurum Mv.), M.Vehbi Dinçerler (ANAP Gn. Bşk. Yard. ve Ankara Mv.) olarak

²⁴² M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, s. 95-96

²⁴³ Hızırбек Gayretullah, *Sömürülen Vatan Türkistan*, s.209

sıralayabiliriz. Bu isimlerin yanında birçok milletvekili ve dernek başkanı kutlama telgrafi göndermiştir. Doğu Türkistan Milli Kurultay'ı Türkiye ve Türk Dünyasında olumlu karşılanmıştır. Bunu kutlama telgraflarından ve kutlama telgrafi gönderen isimlerin farklı siyasi ve toplumsal kesimlere hitap etmesinden anlamaktayız²⁴⁴.

İsa Yusuf Alptekin, kurultayda Doğu Türkistan'dan bahsettikten sonra Alparslan Türkeş'in katılımından duyduğu memnuniyeti ve Türkeş'ten isteklerde bulunduğu bir konuşma yapmıştır. Alptekin bu konuşmasında:

... Aziz Türkiye'miz yakın bir tarihte bağımsızlıklarını ilan eden 5 Orta Asya Türk Cumhuriyeti ile Kuzey Kıbrıs ve Bosna-Hersek'teki kardeşlerimizin insan hak ve hukuklarına sahip çıkmaktadır. Milliyetçi ve vatanperver mümtaz insan Sayın Alparslan Türkeş Bey'in de defalarca dile getirdiği ve yakın takipçisi olduğu Bağımsız Türkistan Cumhuriyetlerinin birlik, kardeşlik ve işbirliği yolundaki genel istek günden güne olumlu bir gelişme göstermektedir.

Biz MHP Lideri Sayın Alparslan Türkeş beyefendinin Doğu Türkistan davasının TBMM'de görüşülmesini sağlayacak teşebbüs ve yardımlarına muhtacız. Doğu Türkistan davasının Türkiye Cumhuriyeti Devletimizin himayesinde Birleşmiş Milletler Teşkilatına ve İnsan Hakları ile ilgili uluslararası kuruluşlara götürülmesini büyük bir ümitle bekliyoruz. Burada Doğu Türkistan'ı ve onun meselelerini tetkik edecek bir Araştırma Merkezinin kurulmasını arzu ediyoruz.

Doğu Türkistan davası yalnız Doğu Türkistan Türklerinin değil bütün Türklük dünyasının aynı zamanda Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin geleceği ve güvenliği ile çok yakından ilgili bir meseledir...

demiştir ve Alparslan Türkeş'ten Doğu Türkistan için isteklerini ve arzularını bu şekilde sıralamıştır²⁴⁵.

Doğu Türkistan Milli Kurultay'ında Alparslan Türkeş de konuşma yapmıştır. Türkeş konuşmasında Türk Dünyasının durumuna değinmiş ve Türklerin başarılı olması için yapılmasını gerektiğini düşündüğü fikirlerini sıralamıştır. Türkeş, bu konuşmasında:

... Türk Milletinin kalkınması için el ele vermek eski beraberliğimizi yeniden canlandırmak ekonomik işbirliği kurmak mecburiyetindeyiz. Bütün bunları gerçekleştirirken dünya kamuoyunu kazanmak ve arkamıza almak için çalışmalıyız. 21. yüzyıl kesinlikle Türk asrı olacaktır.

Bizim uyanan Türkler olarak hangi bölgede olursak olalım, ister Özbekistan'da ister Tataristan'da ister Kazakistan'da ister Türkiye'de yakın işbirliği kurmamızın kendi insanlarımızı hür ve refah içinde yaşatmak aynı zamanda dünya barışına katkıda bulunmak olduğunu anlatmalıyız. Dünya barışına katkıda bulunmanın ve dünyanın

²⁴⁴ Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, *Doğu Türkistan Milli Kurultayı Özel Sayısı*, 1993 S:36-37 s.7

²⁴⁵ Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, *Doğu Türkistan Milli Kurultayı Özel Sayısı*, 1993 S:36-37 s.10

içinde olmasının insanların hürriyete kavuşarak iş ve aş sahibi olmasına, mutlu yaşamasına bağlı olduğunu vurgulamakta fayda vardır.

Biz bütün bu milli faaliyetlerimizi yürütürken günümüzden 100 yıl önce Kırım'da yaşamış Kırım Türklerinin büyük evladı İsmail Gaspralı'nın biz Türkler için söylediği şu prensibe göre hareket etmeliyiz. Dilde, Fikirde ve İşte Birlik...²⁴⁶

ifadelerini kullanmıştır. Türkeş, içinde bulunduğu grubu “Uyanan Türkler” olarak nitelendirmiş ve Türklerin huzur ve refah içinde yaşayıp dünya barışına katkıda bulunmaları için çalışılması gerektiğini söylemiştir.

Türkiye'ye göç eden Doğu Türkistanlıların ikamet belgeleri temininde yaşanan problemler üzerine sorunun çözümü için çaba harcayan Bekin, devlet görevlileriyle görüşmelerde bulunmuştur. Doğu Türkistan Milli Kurultayı'ndan sonra Ankara'ya gidilmiş ve TBMM Başkanı Hüsamettin Cindoruk, MHP Başkanı Alparslan Türkeş ve Başbakan Süleyman Demirel ile 200 kişilik bir Doğu Türkistanlı göçmen grubu için görüşmeler yapılmıştır. İkamet alınması konusundan maddi çıkar sağlandığının söylentisi çıkınca bu konuda M. Rıza Bekin, çalışmalarda bulunmuştur. Süleyman Demirel'in konu ile ilgili emriyle Refah-Yol Hükümeti Devlet Bakanı Abdullah Gül, Bekin'i davet etmiştir. Yapılan görüşmeler sonrasında ikamet belgesi almak için Doğu Türkistan Vakfı'ndan “Doğu Türkistanlı Uygur Türküdür” ibareli yazı alınması zorunluluk haline getirilmiştir. Bu şekilde sorun çözülmüş ve DTV kanalı ile başvuru yapanların işlemleri halledilmiştir²⁴⁷.

Türkiye'deki ve dünyanın diğer ülkelerindeki Doğu Türkistan'a hizmet eden kurum ve kuruluşların sayısının fazlalığının ve bu çeşitliliğin irtibat ve koordinasyon konusunda zorluk çıkarması Doğu Türkistanlıları yeni bir oluşuma itmiştir. Aynı amaç için çalışan bu kurum ve kuruluşların bir çatı altında toplanması hedeflenmiştir. Doğu Türkistan'ın liderlerinden Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Alptekin'in birlikte kullandıkları “Doğu Türkistan Milli Merkezi” adı uygun görülmüş ve benimsenmiştir. İsmail Cengiz'in genel sekreter, M. Rıza Bekin'in de koordinatör olduğu Doğu Türkistan Milli Merkezi'nin kuruluşu konusunda anlaşılmuştur. Doğu Türkistan'a gönül veren kurum ve kuruluşların katılımıyla 5 Şubat 1997 günü ortak bir basın toplantısında kuruluş ilan edilmiştir. Doğu Türkistan Milli Merkezi, kısa sürede tanınmış ve kabul gören bir oluşum haline gelmiştir.

²⁴⁶ Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi, *Doğu Türkistan Milli Kurultayı Özel Sayısı*, 1993 S:36-37 s.12

²⁴⁷ M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, s.96-97

Resmi ve gayri resmi birçok kuruluş tarafından tanınmıştır. Avrupa Parlamentosu ve diğer birçok uluslararası kuruluş tarafından bağlantı kurulan bir kuruluş olmuştur²⁴⁸.

Sovyetlerin dağılması ile Doğu Türkistanlılarda özgürlük için artan umut Doğu Türkistan Milli Kurultayı ile daha da artmıştır. Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların faaliyetleri içinde önemli bir yere sahip olan bu kurultay, Doğu Türkistan Meselesiyle ilgilenen Türkiye'deki ve dünyadaki insanları bir araya getirmiştir. Bu bir araya gelme durumu faaliyetlere de yansımıştır. Doğu Türkistan Milli Kurultayı, Türk Dünyasından aldığı destekle göze çarpmaktadır. Türkiye'den verilen destekler de daha önceki etkinliklere nazaran çok daha fazla olmuştur. Tüm siyasi kesimlerden gelen kutlama telgrafları bunu göstermektedir. Doğu Türkistan Milli Kurultayı ayrıca bir ilk özelliği de taşımaktadır. Dünyadaki Doğu Türkistan Meselesiyle ilgilenenlerin bir araya gelmesi açısından ve bu adla düzenlenen ilk kurultay olması açısından değerlidir. Bu kurultay aynı isimle dört kez daha düzenlenmiştir. Doğu Türkistanlıların Türkiye'deki faaliyetlerinin kısıtlanmasıyla Türkiye dışında bu adla kurultaylar düzenlenmeye devam edilmiştir. Dördüncü kurultayda isim değişikliğine ve yeni bir oluşuma gidilerek bu adla düzenlenen kurultaya son verilmiştir. Bu kurultayın diğer önemli noktası da Türkiye'den gelen desteklerinin olumsuz sonuçlara yol açmasıdır. Türk siyasi liderlerinden, milletvekillerinden ve dernek başkanlarından gelen bu destek ÇHC'nin tepkisini çekmiştir.

Doğu Türkistan Milli Kurultayı'na kutlama telgrafı gönderen siyasi liderlerden biri olan ve başbakan olduğu dönemde faaliyetleri kısıtlayan Mesut Yılmaz, devlet memurlarının Türkiye – Çin ilişkileri açısından Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların etkinliklerine katılmalarının uygun olacağını gizli genelge ile bildirmiştir. Bu açıdan kurultay, Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların Türkiye'den en büyük desteği almaya başladıkları dönemden beş yıl sonra Türkiye'deki faaliyetlerinin kısıtlanmasına gidecek süreci başlatan bir girişim olmuştur.

4.4. Gulca Olaylarının Türkiye'deki Doğu Türkistanlılara Yansımaları

Gulca Olayları sonrasında Doğu Türkistan Milli Merkezi, Gulca Olaylarının ve devamında tüm Doğu Türkistan'a yayılan toplumsal olayların sonrasında bir Ankara ziyareti düzenlemişlerdir. Milli Merkezi temsil eden bir heyetle Ankara'ya gidilmiş ve TBMM Başkanvekili, bazı milletvekilleri, siyasi parti ileri gelenleri, devlet bakanları ve dışişleri

---

²⁴⁸ M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, s.110-11

bakanlığı nezdinde girişimlerde bulunulmuştur²⁴⁹. Bu girişimlerin ve Doğu Türkistan'da yaşananların etkisi sebebiyle konu Ankara'da gündem olmuştur. Gulca Olayları ve sonrasında yaşanan TBMM gündemine gelmiştir. Milletvekili Orhan Kavuncu, Gulca Olayları hakkında gündem dışı bir konuşma yaparak TBMM'nin dikkatini bu olaylara çekmiştir²⁵⁰. Orhan Kavuncu'dan bir gün sonra Milletvekili Recep Mızrak da konuşmasında Gulca Olaylarına değinmiştir. Kavuncu, konuşmasında Türkiye'nin Gulca konusunda sessiz kalmasının bir eksiklik olduğunu vurgulamıştır²⁵¹.

Gulca Olayları ve sonrasında yaşanan Doğu Türkistan'ın geneline yayılan olayları TBMM gündemine getiren bir sonraki isim Mv. Mehmet Sılay olmuştur. Sılay, Türk halkı tarafından tepkilere sebep olan olayların Türk halkının temsilcisi olan TBMM'nin ve TBMM'den çıkan hükümetin Doğu Türkistan konusunu BM Güvenlik Konseyi'ne götürmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca TBMM'nin bu konuda olağanüstü toplanmasının gerektiğini ifade etmiştir. Mehmet Sılay'a cevap veren Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan, ÇHC'nin BM nezdindeki yaptırım gücüne de vurgu yapılarak uluslararası dengeler içerisinde Doğu Türkistan konusunda daha aktif bir politika izlenmesinin mümkün olmadığı, ulusal çıkarlar açısından dikkatli bir politika yürütüldüğünün iması yapılmıştır²⁵². Mehmet Sılay konuyu 29 Mayıs 1997'de tekrar meclis gündemine taşıyarak Milli Savunma Bakanının yazılı ve çok net olarak cevaplamasını istediği bir soru önergesi vermiştir. Soru önergesi Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller tarafında yazılı olarak sekiz maddelik bir metinle cevaplanmıştır. Tansu Çiller, olayların başlamasından bastırılmasına kadar geçen süreci anlatarak bölge hakkında sağlıklı bilgi almanın mümkün olmadığını belirterek ayrıntılı bilgilere sahip olunamadığını söylemiştir. Devamında bölgenin ÇHC toprakları olduğunu söyleyerek Türkiye Cumhuriyeti'nin bölgedeki olayları destekleme veya teşvik etme yoluna gidemeyeceğini fakat bölgeyle devam eden akrabalık bağları neticesinde işadamlarına bölgeye yatırımlar yapmaları konusunda Hükümetin teşviklerinin olduğunu ifade etmiştir²⁵³.

Gulca Olaylarının meclis ve halktan bu şekilde tepki gördüğü bir dönemde hükümet olaylara beklenen tepkiyi vermemiştir. Hükümetten beklenin aksine 1 yıl sonra daha önce karşılaşılmayan bir tepki gelmiştir. Hükümetin ÇHC ilişkilerine verdiği önemi yansıtan

---

²⁴⁹ M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, s.111

²⁵⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:21 Yasama Yılı:1, 61. Birleşim, 26.02.1997, s.258-259

²⁵¹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:21 Yasama Yılı:2, 62. Birleşim, 27.02.1997, s.350-351

²⁵² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:23 Yasama Yılı:2, 71. Birleşim, 20.03.1997, s.218-220

²⁵³ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:28 Yasama Yılı:2, 100. Birleşim, 29.05.1997, s.79-81

Türkiye’deki Doğu Türkistanlıları için üzücü bir tavır takınılmıştır. Türkiye’deki Doğu Türkistanlıların Sovyetlerin dağılması ve yeni umutlarla giriştikleri faaliyetler artsa da Gulca Olaylarının ÇHC tarafından Türkiye’deki Doğu Türkistanlılara mâl edilmeye çalışılması olumsuz etkiler doğurmuştur. 23 Aralık 1998 tarihli ve 1998/26 sayılı gizli genelge ile Türkiye’deki Doğu Türkistanlıların faaliyetleri sınırlandırılmış, devlet memurlarının Doğu Türkistan kurum ve kuruluşlarının faaliyetlerine katılmaları engellenmiştir²⁵⁴. Bu olay Doğu Türkistanlıların Türkiye’deki faaliyetlerini uzun yıllar engellenmiş ve yakın zamanda bir araya gelen Doğu Türkistan kurum ve kuruluşlarının merkezlerini Türkiye’den ayırmalarına sebep olmuştur.

ÇHC tarafından Gulca Olaylarının sorumluluğu yüklenmeye çalışılan Türkiye’deki Doğu Türkistanlılar, daha yeni bir birlik sağlayıp Doğu Türkistan Milli Kurultayı’nı düzenlemişken Türkiye’deki faaliyetlerine son vermek durumunda kalmışlardır. İstanbul’da 12-14 Aralık 1992 tarihinde toplanan Doğu Türkistan Milli Kurultayı’nın ikincisi 12-14 Ekim 1999 tarihlerinde Münih kentinde yapılmıştır. Türkiye’nin 1998 genelgesi ile engellediği faaliyetler için Avrupa yeni merkez haline gelmiştir. Bu kurultayın üçüncüsü 17 Ekim 2001 tarihinde Brüksel’de yapılmıştır. Doğu Türkistan Meselesi, Avrupa Parlamentosu gündemine gelmiştir. Çin’in girişimlerine rağmen bu kurultay ve konunun dünya gündemine gelmesi engellenememiştir²⁵⁵.

Gulca Olayları sonrası Türkiye dışında Avrupa merkezli olarak faaliyetlerine devam eden Doğu Türkistanlılar, IV. Doğu Türkistan Milli Kurultayı’nı Doğu Türkistan’da yaşanan insan hakları ihlalleri sebebiyle geç olmadan yapmak istemişlerdir. 16-19 Nisan 2004 yılında Münih’te yapılan IV. Doğu Türkistan Milli Kurultay’ının kararları Doğu Türkistanlılar için önemli sonuçlar doğurmuştur. Kurultay’da isim ve teşkilat değişikliğine gidilmiştir. Doğu Türkistan Kurultayı ve Dünya Uygur Gençler Kurultayı lağvedilerek bunların yerine bir çatı kuruluş olarak Dünya Uygur Kurultayı kurulmuştur. Başkanlığına da İsa Yusuf Alptekin’in oğlu Erkin Alptekin getirilmiştir²⁵⁶. Uluslararası baskılara ve uluslararası insan hakları örgütlerinin tepkilerine rağmen Doğu Türkistan’da zulme devam eden ÇHC, Çin’de birçok iş insanını, din adamını ve aydını tutuklamıştır. Bu tutuklananlardan biri de o dönem Çin’in en zengin 10 isminden biri olarak gösterilen Rabia Kadir olmuştur. Rabia Kadir 8 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. ABD yetkililerine gizli belgeler verdiği iddia edilen Rabia Kadir,

²⁵⁴ Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.106

²⁵⁵ Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.112 – M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin’in Anıları*, s.149

²⁵⁶ M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin’in Anıları*, s.152-153

ABD yetkilileri tarafından Çin ziyaretlerinde sık sık gündeme getirilmiştir. ABD, Rabia Kadir'in serbest bırakılmasını talep etmiştir. ABD'nin baskıları netice vermiş ve Rabia Kadir, 17 Mayıs 2005 tarihinde serbest bırakılıp ABD'li diplomatlara teslim edilmiştir. Serbest bırakılan Rabia Kadir, 2006 yılında Dünya Uygur Kurultayı'nın başkanlık görevini Erkin Alptekin'den devralmıştır. Doğu Türkistan Davası'nın sembolü olan ve dünyaca tanınan Rabia Kadir, defalarca Amerikan Kongresinde, Avrupa Parlamentosunda Doğu Türkistan konusuyla ilgili açıklamalar yapmıştır. Rafto İnsan Hakları ödülüne layık görülmüştür ve Nobel Barış Ödülü'ne aday gösterilmiştir. Günümüzde de Doğu Türkistan Davasının sembol ismi olarak mücadelesini sürdürmektedir²⁵⁷.

4.5. 5 Temmuz Urumçi Olaylarının Türkiye'deki Doğu Türkistanlılara Yansımaları

Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların faaliyetleri için bir başka dönüm noktası da 5 Temmuz 2009 Urumçi Olayları ve sonrasında yaşanan olmuştur. 1998 genelgesinden beri yaklaşık 10 yıl faaliyetleri kısıtlanan Doğu Türkistanlılar Urumçi Olayları sonrası faaliyetleri engelleyen genelgenin yürürlükten kaldırılmasıyla faaliyetleri konusunda bir engelle karşılaşmamışlardır. 5 Temmuz 2009 Urumçi Olayları, Xinjiang Uygur Özerk Bölgesinin merkezi olan Urumçi şehrinde meydana gelmiştir. Çin'in açıklamasına göre bu olaylara 1000 ile 3000 arasında Uygur katılmış ve olayda en az 197 kişi ölmüş ve 1721 kişi yaralanmıştır²⁵⁸. 5 Temmuz Urumçi Olayları, 1989'daki Tiananmen Meydanı protestolarından sonra yaşanan en ciddi tepki olarak göze çarpmaktadır. Çin'in komşu bölgelerden Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerine 130.000 asker sevk edilerek sıkı güvenlik önlemleri aldığı iddia edilmektedir. Olayların alevlenmesinin ardından birkaç saat içerisinde bölgede internet erişimi, uluslararası ve yerel telefon bağlantıları kesilmiş ve sansür edilmeyen herhangi bir bilginin bölgeden dünyaya yayılması engellenmiştir. İnternet erişimi ancak altı ay sonra serbest bırakılmıştır. Çin'in Doğu Türkistan'da aldığı önlemler 2008 Tibet Ayaklanmasını andırmaktadır. Fakat farklı olan Tibetlilere uygulanandan daha fazla önlem alınmasıdır²⁵⁹. Olayların gittikçe artması ve tutuklamalar tepki çekmiş ve Uygur Türkleri, Urumçi Halk Meydanı'nda, Azatlık Yolu, Dabaza, Şinhua Nanlu gibi birçok bölgede toplanmışlardır. Birçok sokak ve caddede toplanan halk karşılarına çıkan asker, polis ve iş yerlerine saldırmışlardır. Çinlilerin açıklamasına göre ilk gün 1000'den fazla kişi

²⁵⁷ Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.113-114

²⁵⁸ Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.29

²⁵⁹ Amine Tuna, *Doğu Türkistan'da asimilasyon ve ayrımcılık*, s.94

yaralanmış ve çok sayıda araba ateşe verilmiştir²⁶⁰. Yaşanan olaylara tüm dünyadan tepkiler yükselmiştir. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, yaşananları “Soykırım” olarak nitelendirmiştir. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu bir telefon trafiği yürütmüş ve olayların sona erdirilmesi için çalışmalar yapmıştır. 5 Temmuz Urumçi Olayları meclis gündemine gelmiş uzun tartışmalar yapılmıştır. Bu konuyla alakalı ayrıntılı bilgiler çalışmanın Türkiye Cumhuriyeti – ÇHC İlişkilerinde Doğu Türkistan bölümünde verilmiştir.

5 Temmuz Urumçi Olayları’na hükümet yetkililerinin Türk siyasetinin tüm kesinlerinden tepkiler yükselmiştir. 1992 yılındaki Türkiye’nin Doğu Türkistan’a olan önemli desteğinden farklı olarak Doğu Türkistan’da yaşanan olaylar halk tarafından da büyük tepkiyle karşılanmıştır. Doğu Türkistan’da yaşananlara Türk halkı sessiz kalmamıştır. İstanbul, Ankara, Adana, Bursa, Afyonkarahisar, Kayseri, Mersin gibi birçok ilde gösteriler düzenlemiştir. Halk tarafından ve sivil toplum kuruluşları tarafından Çin mallarına boykot çağrıları yapılmıştır²⁶¹.

Türkiye’nin sert açıklamaları Çin tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır. ÇHC’nin resmi iletişim kanallarında Türkiye’nin ve Türk halkının tavrı eleştirilmiştir. ÇHC yetkilileri Türkiye’ye göndermelerde bulunmuşlardır. Fakat sert bir tepki gözlenmemiştir. Çin tarafından Erdoğan’ın açıklamaları sorumsuzca bulunmuş ve ilişkilerin normalleştirilmesi üzerine açıklamalar yapılmıştır²⁶².

Dünya Uygur Kurultayı Başkanı Rabia Kadir, yaşanan üzücü olaylara Türkiye tarafından verilen tepkileri olumlu karşılamıştır. Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri ve Türkiye’deki Doğu Türkistanlıların faaliyetleri ile birlikte Türkiye’nin durumu hakkında açıklamalar yapmıştır. Rabia Kadir’in bu açıklamaları:

Türkiye'nin çok problemleri var. Doğu Türkistan meselesi ile ilgili çeşitli görüşler de mevcut. Türkiye'de beni yanlış tanıtan, terörist, hırsız, haydut diye anlatan Çin'in sahte propagandaları da var. Aynı zamanda Türkiye'nin Çin ile birtakım ticari ilişkileri de var. Bu yüzden Türkiye'nin kendi iç siyasetine dâhil olmamak için Türkiye'nin bana vize vermemesini ben hiçbir zaman yanlış karşılamadım. Türkiye'nin huzuru benim huzurum Türklerin rahatı benim rahatım. Onların rahatı için eğer benim yapmayacağım bir iş varsa, Türkiye'nin huzur içinde gelişmesi için yapılacak bir iş varsa ki onlar benim kardeşlerim beni kurtarmak için onlar gerekli, onları kurtarmak için de ben gerekiyim. Bunun için ben bu konuda hiçbir zaman yanlış anlamadım...

²⁶⁰ Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.30

²⁶¹ Erkin Emet, *A.g.e.*, s.40-46

²⁶² Selçuk Esenbel, İsenbike Togan, Altay Atlı, *Türkiye’de Çin’i Düşünmek*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. 2013, s.260-261

...Ben hiçbir zaman Türk halkından ümidimi kesmedim. Bir gün bütün dünyada gerek Özbek olsun gerek Kazak gerek Kırgız gerek Türkmen, gerek Türk olsun bunlar mutlaka bir gün Uygur kardeşlerinin yanında yer alacağına inanıyordum. Bu yüzden toprağımın ismini Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan diye ayırsalar da bütün Uygurlar biz gerçek Doğu Türkistan'ın, bütün dünyadaki Türk halkının düşü olan Doğu Türkistan'ın adını değiştirmeden bu haliyle koruyup bu ismi verdiğimiz için kaç on binlerce insanımız haislere girdi. Biz vatanımızın adını Uyguristan demedik, çünkü Doğu Türkistan bütün Türk soyluların ata vatanıdır. Asırlardır Doğu Türkistan diyenlerin hepsi Pantürkist, Panislamist diye hapse atıldı, öldürüldü. Biz o kadar ümitliydik ki, bu ümidimizin ateşinin yanacağına inandık ve sonunda o ateş yandı. Bize Türk halkı, Türk dünyası sahip çıktı. Türkiye Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın "soy kıırım" sözü kesinlikle doğru bir söz. Çin bize soykıırım yapıyor, bizi katlediyor Bütün dünyanın bunu görmesi lazım. Türkiye hükümetinin, Türk kardeşlerimin, Türkiye'deki siyasi parti liderlerinin söylediklerini ben yüz bin kere destekliyorum Ayrıca Türk hükümetinin bize sahip çıkma hakkı var çünkü o topraklar, o halk onun halkı. Çin her türlü hile ve kurnazlıkları yapıp benim gelmemi engelledi ve Türkiye'deki diğer birbirine muhalif olan partilerden faydalanıp Türkiye'ye korku saldı. Artık onun bu sahte propagandalarına Türk kardeşlerimin aldanmayacağına inanıyorum. Türk hükümetinin Uygur Türklerine sahip çıkmasını, Çinlilerin Uygur Türklerine uygulamakta olduğu asimilatsiyeye, soykıırım politikasını durdurması için diplomatik yollarla Çin Hükümeti'ne baskı yapmasını diliyorum. Şunu da söylemek istiyorum ki, Uygur meselesi artık Çin'in iç işleri değildir. Orada bir insanlık trajedisi yaşanmaktadır. Türk Hükümeti dili, dini bir Uygur Türklerine sahip çıkmasını diliyorum, bu Türklerin doğal hakkıdır...²⁶³

şeklinde olmuştur. Türkiye'nin olaylar karşısındaki tutumu anlamlı bulunmuştur. Türk halkının ve Türk Devletinin Doğu Türkistan'a sahip çıktığı ifade edilmiştir. Doğu Türkistan'ın tüm Türklerin varanı olduğu vurgulanarak Türkiye'nin bu konuda söz söylemeye hakkı olduğunu dile getirmiştir. Türkiye'nin kendisine vize vermemesi ve daha önce Doğu Türkistan konusunda aktif olmamasını anlayışla karşıladığı belirtmiştir. Türkiye'nin problemlerinin olduğunu bildiğini ve Türkiye'nin huzurunun kendi huzuru olduğunu ifade ederek, Türk Hükümeti'nin dili, dini bir Uygur Türklerine sahip çıkmasını dilemiştir.

1998 yılındaki gizli genelgenin kaldırılmasıyla Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların dernek ve teşkilatları aktif olarak çalışmalarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Türkiye'de faaliyetlerine devam eden bu derneklerin birçok farklı alanda etkinliği bulunmaktadır. ÇHC'nin Doğu Türkistan'daki insan hakları ihlalleri Türkiye'deki Doğu Türkistanlılar tarafından Urumçi Olaylarından sonra sık sık dile getirilmektedir. Urumçi Olayları Türkiye kamuoyunda Doğu Türkistan konusunda bir bilinçlenmeyi beraberinde getirmiştir. Doğu

²⁶³ Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.148-150

Türkistan’da yaşananlar Türkiye’deki Doğu Türkistanlıların ve Doğu Türkistan ile ilgilenen Türkiye Türklerinin çalışmalarıyla halka anlatılmıştır.

5 Temmuz Urumçi Olayları, Doğu Türkistan’ın tekrar Türkiye gündemine oturmasına yol açsa da 1998 sonrası Doğu Türkistanlıların siyasi merkezlerini Türkiye dışına taşımaları ve 10 yıldan fazla süren faaliyet engelleri sebebiyle Türkiye – Doğu Türkistan ilişkileri beklenen seviyeye ulaşamamıştır. Bunda sert tepki gösteren Türkiye’nin söylemlerini yumuşatarak Çin ile olan ilişkilerinde normalleşme yoluna gitmeyi seçmesi de etkili olmuştur. Çin ile ilişkilerin normalleştirilmesi Doğu Türkistan konusunda hükümetin tekrar aynı noktaya dönmesine sebep olmuştur. Çin’in toprak bütünlüğüne saygı vurgusu ve Doğu Türkistan ile olan tarihi ve kültürel bağların vurgulandığı dönem devam etmiştir. 2008 sonrası dış politikada yalnızlaşmaya başlayan Türkiye, ticari ve ekonomik ilişkilerine önem verdiği Çin’in rahatsızlık duyacağı faaliyetlerden kaçınmış ve Doğu Türkistan’a Çin’in iç meselesi olarak yaklaşmaya devam etmiştir. Doğu Türkistan’da yaşanan insan hakları ihlalleri meclis gündeminde yer bulmaya devam etse de BM’nin 5 daimi üyesinden biri olan Çin ile ilişkilerin geliştirilmesi yönünde çalışmalar yürütülmüştür.

5. TÜRKİYE CUMHURİYETİ – ÇİN HALK CUMHURİYETİ İLİŞKİLERİNDE DOĞU TÜRKİSTAN

5.1. Resmi İlişkilerin Kuruluşu ve Gelişimi

Türkiye’de çok yönlü bir dış politika takip edilmesinin amaçlandığı 70’li yıllarda muhalefetin de desteğiyle dış politikada yeni arayışlara girilmiştir. Bu bağlamda Çin Halk Cumhuriyeti ile resmi ilişkilerin kurulması gündeme gelmiştir²⁶⁴. Türkiye’nin Çin ile ilişkileri Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan itibaren başlasa da Çin Halk Cumhuriyeti ile resmi ilişkilerin kurulması 1971 yılına kadar gerçekleşmemiştir. Türkiye Cumhuriyeti ile Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki ilk resmi ilişki 1971 yılında kurulmuştur. 1971 yılında Diplomatik İlişki Kurulmasına Dair Ortak Bildiri Anlaşması imzalanmış ve Türkiye bu şekilde Çin Halk Cumhuriyeti’ni resmen tanımıştır²⁶⁵.

Türkiye Cumhuriyeti bu tarihe kadar Çin’in temsilcisi olarak Milliyetçi Çin’i kabul etmiştir. 1971 tarihinden itibaren ise Çin’in tek temsilcisi olarak Çin Halk Cumhuriyeti kabul edilmiştir. 4 Ağustos 1971 tarihinde imzalanan Ortak Bildiri’de ülkelerin ilişkileri bağımsızlık, egemenlik, toprak bütünlüğü ve içişlerine karışmama ilkelerinde karşılıklı saygı temelinde kurulmuştur. Yine bu bildiriye Türkiye, ÇHC’ni tek meşru Çin olarak tanımış ve Tayvan ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir. Tayvan ile diplomatik ilişkiler kesilse de ekonomik ve ticari ilişkiler sürdürülmeye devam etmiştir. Bu bağlamda Ankara’da bir “Tayvan Ekonomik ve Kültürel Ofisi” açılmıştır. Yine Taipei’de de bir “Türk Ticaret Ofisi” açılmıştır²⁶⁶.

Türkiye ile Çin arasındaki işbirliği her iki ülkenin de dışa açılmaya başladığı, ekonomik ve siyasi olarak yükseldiği 1980’lerden itibaren hareketlilik kazanmıştır²⁶⁷. ÇHC ile Türkiye’nin ilişkileri uzun yıllar sadece ekonomik ve ticari anlaşmalar imzalama şeklinde devam etmiştir. 1990’lı yıllara kadar Türkiye ile ÇHC arasında üst düzey ziyaretler görülmemektedir²⁶⁸. Çin ekonomisinin 1980’li yıllardan başlayarak gelişme göstermesi ve 1990’lı yıllara gelindiğinde dünya ticaretinde önemli bir aktör haline gelmesi Türkiye

²⁶⁴ Barış Adıbelli, *Doğu Türkistan*, s.110

²⁶⁵ Amine Tuna, *Doğu Türkistan’da asimilasyon ve ayrımcılık*. İHH Kitap. 2012, s.115

²⁶⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:19 Cilt:84 Yasama Yılı:4, 99. Birleşim, 13.04.1995, s.318-320

²⁶⁷ <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-cin-halk-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa> Erişim Tarihi: 09.07.2019

²⁶⁸ Amine Tuna, *Doğu Türkistan’da asimilasyon ve ayrımcılık*. İHH Kitap. 2012. s.116

Cumhuriyeti hükümetlerinde Çin ile ekonomik ve siyasi ilişkilerin kurulması gerektiği şeklinde yorumlanmaya başlamıştır²⁶⁹.

Türkiye ile Çin Halk Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin gelişimi uzun zaman almıştır. İlişkilerin başladığı ilk on yıllık süreçte önemli bir gelişme olmamıştır. İki ülke arasındaki ilişkilerin gelişimi için 80'li yıllar ön plana çıkmaktadır. Türkiye ile Çin arasında 80'li yıllardan itibaren üst düzey ziyaretler görülmektedir. Bu ziyaretlerden ilki Türkiye'den Çin'e gerçekleşmiştir. Cumhurbaşkanı seviyesinde yapılan bu ziyaretten sonra karşılıklı ziyaretlerin arttığı gözlenmektedir. Bu ilk ziyaret Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kenan Evren tarafından 1982 yılında gerçekleşmiştir. Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in bu ziyaretine ÇHC iki yıl sonra karşılık vermiştir. 1984 yılına gelindiğinde Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Li Xiannian Türkiye'yi ziyaret etmiştir. ÇHC Devlet Başkanı Li Xiannian'ın ziyaretinden bir yıl sonra 1985'te Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Turgut Özal'ın Çin ziyareti gerçekleşmiştir²⁷⁰.

1990 yılında ÇHC'den Türkiye'ye üst düzey ziyaret olmuştur. Eylül ayında gerçekleşen bu ziyaret ÇHC Başbakan yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Qian Qichen tarafından yapılmıştır. Beş yıllık bir duraklamadan sonra Türkiye'den Çin'e yine cumhurbaşkanı seviyesinde bir ziyaret gerçekleştirilmiştir. TC Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, tarihler Mayıs 1995'i gösterdiğinde Çin'e ziyarette bulunmuştur. Bir yıl sonra iki devletin meclis başkanlarının karşılıklı ziyaretleri olmuştur. 1996 yılında Türkiye'den TBMM Başkanı Çin'e gitmiştir. Aynı yıl ÇHC Kongre Başkanı Türkiye'yi ziyaret etmiştir. 1998 yılında TC Başbakan Yardımcısı Bülent Ecevit ve Dışişleri Bakanı İsmail Cem, Çin'e giderek temaslarda bulunmuşlardır. İkili ilişkilerin geliştirildiği ve önemli anlaşmaların imzalandığı bu ziyaretler devam etmiştir. 1999 yılı Nisan ayından ÇHC Kongre Başkanı Li Peng Türkiye'ye gitmiştir. 1999 yılından itibaren iki ülke arasındaki temaslara sıklığı gözlenmektedir. 2000 yılı Şubat ayında TC İçişleri Bakanı Saadettin Tantın ve yine aynı yıl TBMM Başkanı Yıldırım Akbulut Çin'i ziyaret etmiştir. Yıldırım Akbulut'un Şubat ayındaki Çin ziyaretinden iki ay sonra ÇHC Devlet Başkanı Jiang Zemin Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Türkiye'de tartışmalara sebep olan Jiang Zemin ziyaretinden sonra ilişkiler gelişmeye devam etmiş ve Ocak 2001'de ÇHC Dışişleri Bakanı Tang Jiaxuan ve ertesi yıl Nisan 2002'de ÇHC Başbakanı Zhu Rongji Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Bu üst düzey

²⁶⁹ Barış Adıbelli, *Doğu Türkistan*, s.111 - Amine Tuna, *Doğu Türkistan'da asimilasyon ve ayrımcılık*, s.115

²⁷⁰ Arzu Durdular, *1970'ten Günümüze Karşılaştırmalı Türkiye – Çin Halk Cumhuriyeti İlişkileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara: 2006, s.48

ziyaretlerin sıklaşması ilişkilerin olumlu seyrini göstermektedir. ÇHC'den gelen bu üç üst düzey ziyaretten sonra Kasım 2004'te ÇHC'den yine başbakan yardımcısı seviyesinde bir ziyaret gerçekleştirilmiştir. ÇHC Başbakan Yardımcısı Huang Hu 2004 yılında bu ziyareti gerçekleştirmiştir. Aynı yıl TC Savunma Bakanı Vecdi Gönül Çin'e seyahat etmiştir. Resmi temaslarda bulunmuştur. Vecdi Gönül'den sonra 2005 yılı Şubat ayında Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Çin'i ziyaret etmiştir. Gül'ün ziyareti 10 yıllık aradan sonra Türkiye'den Çin'e cumhurbaşkanı seviyesinde gerçekleşen bir ziyaret olmuştur²⁷¹.

İki ülke ticari ilişkilerine bakacak olursak, bu ilişkiler Türkiye lehine gerçekleşmiştir. Türkiye Cumhuriyeti – Çin Halk Cumhuriyeti ticari ilişkilerinde ticaret hacmi ilk kez 2000 yılında 1 Milyar ABD Doları'nı aşmıştır. 2000 öncesi artan ikili üst düzey ziyaretler ve imzalanan ikili anlaşmalar neticesinde bu rakama erişilmiştir. İkili ticaret hacmi 2018 itibariyle 23 Milyar ABD Doları seviyesine yükselmiştir. Bu ticaret hacminin yüksekliğinde Çin'in Türkiye'nin ithalat yaptığı ülkelerde 2. sırada yer almasının etkisi büyüktür. Çin, Türkiye'nin dünyada üçüncü, Doğu Asya'da ise en büyük ticari ortağı konumundadır²⁷².

Türkiye ile Çin Halk Cumhuriyeti ilişkilerinde son yıllardaki en önemli gelişmelerden biri Kuşak ve Yol Projesi'dir. Türkiye, Çin'in öncülüğündeki bu projeyi desteklemekte ve bu projenin önemli bir noktasında yer almaktadır. Kısaca "Kuşak ve Yol" olarak adlandırılan bu projeye içeriği sebebiyle "İpek Yolu Ekonomik Kuşağı" ve "21'inci Yüzyıl Deniz İpek Yolu" projeleri de denmektedir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, 14-15 Mayıs 2017 tarihlerinde Pekin'de düzenlenen "Kuşak ve Yol Zirvesi" davetini geri çevirmemiş ve bu zirveye katılmıştır. Türkiye ayrıca Çin'den Avrupa'ya uzanan kuzey hattını tamamlayıcı bir nitelik taşıyan ve Çin ile Avrupa arasında ilave bir bağlantı koridoru açan "Trans-Hazar-Orta Koridor" projesini hayata geçirme konusunda çalışmalar yürütmektedir. Türkiye ile Çin arasında Türkiye'nin "Orta Koridor" projesiyle Çin'in "Kuşak ve Yol" projesini birbirlerine uyumlu hale getirmek amacıyla bir Mutabakat Muhtırası imzalanmıştır²⁷³.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bağımsız olan Türk Cumhuriyetlerine karşı hazırlıksız yakalanan Türk dış politikası bu dönemde Asya'ya yönelik yeni politikalar geliştirme ihtiyacı hissetmiş ve bu politikalar Türkiye'yi Orta Asya politikalarında Çin ile ilişkilerini geliştirmeye itmiştir. Çin'in dünyanın önemli ekonomilerinden biri olmasıyla Türk hükümetlerinde Çin ile ticari ilişkilerin geliştirilmesine önem verilse de Türkiye

²⁷¹ Arzu Durdular, **1970'ten Günümüze Karşılaştırmalı Türkiye – Çin Halk Cumhuriyeti İlişkileri**, s.49

²⁷² <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-cin-halk-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa> Erişim Tarihi: 09.07.2019

²⁷³ <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-cin-halk-cumhuriyeti-ekonomik-iliskileri.tr.mfa> Erişim Tarihi: 09.07.2019

zamanla Çin için bir pazar haline gelmiş ve Çin'e yapılması beklenen ihracat bir türlü gerçekleşmemiştir.

5.2. Doğu Türkistan Meselesinin İlişkilere Yansıması

Türkiye ile Çin ilişkilerinin gelişmeye başlaması Türk basınında Doğu Türkistan konusunun daha sık yer bulmasına sebep olmuştur. Türk basınının ve özellikle TRT'nin Doğu Türkistan'a yönelik kültürel programlar yapması Türkiye'deki Doğu Türkistanlıları memnun etmiştir. Türkiye'nin Doğu Türkistan'a bakışını ifade eden "Doğu Türkistan'ın Çin ilişkilerinde köprü olması" durumuna uygun olarak basında Doğu Türkistan haberleri ve programları yapılmıştır. TRT'nin 1980 öncesi bir programında Doğu Türkistan adının kullanması Çin tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Çin elçiliği Doğu Türkistan adının kullanılması üzerine dışişlerine nota vermiştir. Fakat ilişkilerin geliştiği dönemlerde bu tutumun değiştiği gözlenmektedir. TRT'nin 8 Ocak 1988 günü yayınladığı "Bir Bir Güç Doğu Türkistan" belgeselinde "Xinjiang" yerine "Doğu Türkistan" kelimesinin kullanılmasına Çin makamlarında herhangi bir tepki verilmemiştir²⁷⁴.

Türkiye'de 90'lı yılların başında Uygurların tanınan lideri İsa Yusuf Alptekin'in Türkiye Cumhuriyeti devlet yetkilileri ile önemli görüşmeleri olmuştur. İsa Yusuf Alptekin'in Türkiye'ye göç etmesinden ve vatandaşlık almasından sonra Doğu Türkistan üzerine faaliyetlerini yürütmesiyle Türk devlet kademelerinde ve Türk bürokrasisinde tanınır hale gelmesi onun Türkiye'nin Doğu Türkistan ve Çin politikalarında etkili olmasını sağlamıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin Çin politikalarında Doğu Türkistan'daki Türklerin "Türkiye ile Çin arasında köprü olacağı" tezinin benimsenmesinde İsa Yusuf Alptekin'in Türkiye faaliyetleri önemli olmuştur. ÇHC ile ilişkilerin başlamasından 90'lı yıllara gelinmesine kadar Doğu Türkistan'da yaşanan insan hakları ihlalleri İsa Yusuf Alptekin'in ve Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların çalışmalarıyla bilinir hale gelmiş ve basında da bu insan hakları ihlalleri yer bulmuştur.

İsa Yusuf Alptekin, 1991 yılında dönemin başbakanı Süleyman Demirel tarafından kabul edilmiş ve Demirel görüşmede "Doğu Türkistan'daki kardeşlerimizin Çinliler tarafından asimile edilmesine izin vermeyeceğini ve konuyu BM'nin gündemine taşıyacağını" söylemiştir. İsa Yusuf Alptekin'in bir sonraki durağı 1992 yılında Cumhurbaşkanı Turgut Özal olmuştur. Alptekin, duygusal bir havada gerçekleşen

²⁷⁴ Hızırбек Gayretullah, **Sömürülen Vatan Türkistan**, s.146-147

görüşmede Özal'a geleneksel Uygur kaftanı ve başlığı hediye etmiş ve göğsünden çıkardığı "ay yıldızlı gök bayrağı" kendisine teslim ederek ilerleyen yaşı dolayısıyla artık Doğu Türkistan davasını Özal'a emanet ettiğini ifade etmiştir. Turgut Özal da Doğu Türkistan davasını üstlendiğini, bağımsızlıklarını ilan eden Orta Asya'daki Türki cumhuriyetlerden sonra sıranın Doğu Türkistan'da olduğunu belirtmiştir. İsa Yusuf Alptekin aynı yıl bazı hükûmet yetkilileri ile de görüşmeler yapmış ve Doğu Türkistan'a Han Çinli transferi meselesinin BM'ye taşınması ve TBMM'nin insan hakları ihlallerini araştırmak üzere Doğu Türkistan'a bir heyet göndermesi taleplerini iletmiştir. 1996 yılının başından itibaren ise Türk hükûmetlerinin Doğu Türkistan meselesine dair Çin hükûmetini memnun etmeye yönelik bir tutum benimsediğini söylemek mümkündür²⁷⁵.

1996 yılının Aralık ayında Çin Parlamentosunun daimi komite başkanı Çiao Şi, Ankara'yı ziyaret etmiştir. TBMM Başkanı Mustafa Kalemli ile görüşen Çiao Şi, Çin'e karşı faaliyet yürüten grupların desteklenmesinin kabul edilemez olduğunu ifade etmiştir. Mecliste yaptığı konuşmada da Türkiye'nin Çin'in içişlerine karışmamasını memnuniyetle karşıladığını bildirerek Türkiye'deki bağımsızlık taraftarı Uygurların faaliyetlerinin engellenmesinden duyulan memnuniyeti dile getirmiştir²⁷⁶.

17 Aralık 1995 yılında Doğu Türkistan'ın önemli liderlerinden İsa Yusuf Alptekin'in vefatı ve sonrasında yaşanan Türkiye ile ÇHC ilişkileri arasındaki Doğu Türkistan Meselesini tekrar gündeme getirmiştir. İstanbul'da Eminönü Belediyesinin Sultanahmet'te açtığı İsa Yusuf Alptekin Parkı ile alakalı Türkiye'nin iç ve dış siyasetinde karışıklıklar yaşanmıştır. İstanbul Büyükşehir Belediyesinin izniyle Eminönü Belediyesi tarafından inşa edilen parkın açılacağına basında yer almasının ardından ÇHC Ankara Maslahatgüzarı Dışişleri Bakanlığı nezdinde girişimlerde bulunmuştur. Maslahatgüzar tarafından İsa Yusuf Alptekin bölücü olarak nitelendirilmiş ve bu parkın açılmasının ÇHC'nin toprak bütünlüğü açısından sorun çıkaracağını belirterek parkın yıkılmasını istemiştir. Dışişleri Bakanlığının Uzakdoğu İlişkiler Müdürlüğü tarafından İçişleri Bakanlığına gönderilen yazıda ÇHC Maslahatgüzarının ifadelerinin incelenmeden ve değerlendirilmeden belirtilmesi milletvekili Ahat Andican'ın tepkisini çekmiş ve Andican bu konuyu meclise taşımıştır. Dışişleri çalışanının konuya bakışını sakıncalı bulan Andican, tepkisini mecliste dile getirmiştir.

²⁷⁵ Amine Tuna, *Doğu Türkistan'da asimilasyon ve ayrımcılık*, s.116-117

²⁷⁶ Barış Adıbelli, *Doğu Türkistan*, s.123

Parkın yıkılma girişimi halk tarafından engellenmiş ve tepki olarak Kahramanmaraş'ta ve Konya'da da İsa Yusuf Alptekin Parkları açılmıştır²⁷⁷.

1996 yılı Ocak ayında İsa Yusuf Alptekin Parkı tekrar ülke gündemine gelmiş ve basında çıkan parkın adının değiştirilmesi haberleri üzerine Milletvekili İsmail Durak Ünlü, parka İsa Yusuf Alptekin'in isminin verilmesinin Türkiye-Çin ilişkilerinde gerginliğe yol açıp açmadığına ilişkin Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Deniz Baykal'a soru yöneltmiştir. Deniz Baykal cevabında Doğu Türkistanlıların refah ve esenliği ile hükümetin yakından ilgilendiğini, parkın adının değiştirilmesi gibi bir talebe itibar edilmesinin mümkün olmadığını, İsa Yusuf Alptekin'in Türkiye vatandaşı olduğunu ve isim değiştirme işleminin hükümlerle hakları ile iç hukuk ve uluslararası hukuk açısından mümkün olmadığını söylemiştir²⁷⁸.

1996 yılında ayrıca Doğu Türkistanlıların kurduğu dernek ve vakıfların çalışmaları incelemelere tabi tutulmaya başlanmıştır. 1996 yılında Türkiye'ye sığınmaya çalışan 13 Uygur sınır dışı edilmiştir. Aynı yıl Türk vatandaşlığı için başvuruda bulunan 150 Doğu Türkistanlıya olumsuz cevap verilmiştir. 1998 yılı şubat ayında İstanbul Şişli'de Doğu Türkistan Göçmenler Derneği'nin etkinliği valilik tarafından engellenmiştir²⁷⁹.

Türkiye ile ÇHC ilişkilerinde etkili olan bir sonraki olay 5 Şubat 1997 Gulca Olayları olmuştur. Gulca'da ibadetleri engellenip tutuklanan Doğu Türkistanlılara tepki olarak gruplar halinde hükümet binasına yürüyen halka silahla karşılık verilmesi sonrası birçok insan ölmüştür. Tutuklanan insan sayısının çok artması ve birçok insanın kayıp olması bu olayların Doğu Türkistan geneline yayılmasına sebep olmuştur. Doğu Türkistan'da yaşanan bu olaylar ve ÇHC'nin orantısız güç kullanımı Türkiye gündemine de etki etmiştir²⁸⁰.

Türkiye'deki Doğu Türkistanlıların 12 Şubat 1997 günü kuruluşunu ilan ettiği Doğu Türkistan Milli Merkezi, Gulca Olaylarının ve devamında tüm Doğu Türkistan'a yayılan toplumsal olayların sonrasında bir Ankara ziyareti düzenlemişlerdir. Milli Merkezi temsil eden bir heyetle Ankara'ya gidilmiş ve TBMM Başkanvekili, bazı milletvekilleri, siyasi parti ileri gelenleri, devlet bakanları ve dışişleri bakanlığı nezdinde girişimlerde bulunulmuştur.

²⁷⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:1 Yasama Yılı:1, 17. Birleşim, 29.02.1996, s.430-432

²⁷⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:2 Yasama Yılı:1, 23. Birleşim, 13.03.1996, s.195

²⁷⁹ Amine Tuna, *Doğu Türkistan'da asimilasyon ve ayrımcılık*, s.117

²⁸⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:21 Yasama Yılı:1, 61. Birleşim, 26.02.1997, s.258-259

Gulca Olayları ile Türkiye’deki Doğu Türkistanlıların durumu ve sorunlarının konuşulduğu ziyaretlerin son durağı TRT olmuştur²⁸¹.

Gulca Olayları ve sonrasında yaşanan TBMM gündemine gelmiştir. Milletvekili Orhan Kavuncu, Gulca Olayları hakkında gündem dışı bir konuşma yaparak TBMM’nin dikkatini bu olaylara çekmiştir. Kavuncu’nun olayların başlangıcından son aldığı duruma kadar yaşananları anlattığı bu konuşmanın diğer konuları ÇHC’nin insan hakları ihlalleri ve Doğu Türkistan’daki hukuksuz uygulamaları olmuştur. Kavuncu, Anadolu insanının bu olaylara tepkisiz kalmayacağını söyleyerek bu olaylara dur denilmesinin gerektiğini ifade etmiştir. Konun ÇHC içişlerine karışmaktan ziyade insani bir durum olduğunu ve insan hakları açısından sessiz kalınmaması gerektiğini söylemiştir. Kavuncu konuşmasına:

Elbette, Çin’le dostane ilişkilerin gelişmesine evet diyoruz; ancak, orada soydaşlarımızın kanları ve gözyaşları akarken geliştirilecek dostluğun, bize hayır getirmeyeceğini düşünüyoruz. Bu dostluk, bizim kadar, Çin’in de faydasıdır. Onun için, Çin yetkililerine her fırsatta anlatmamız gerekiyor ki, Çin’in bizimle dostluğunu geliştirebilmesi, Doğu Türkistan’da insanlık dışı uygulamalarından vazgeçmesiyle mümkündür²⁸².

şeklinde devam etmiş ve Doğu Türkistan konusunun ÇHC ile ilişkilerde ön şart durumuna getirilmesinin gerekli olduğu düşüncesini paylaşmıştır. ÇHC ile Türkiye’nin dostluğu için ilk olarak Doğu Türkistan’daki insanlık dışı uygulamaların sona erdirilmesinin Çin yetkililerine anlatılmasını istemiştir.

Orhan Kavuncu’dan bir gün sonra Milletvekili Recep Mızrak da konuşmasında Gulca Olaylarına değinmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin insan hakları konusunda daha girişken bir politika izlemesinin gerekli olduğunu söylediği konuşmasında Türkiye’nin Gulca konusunda sessiz kalmasının bir eksiklik olduğunu vurgulamıştır²⁸³.

Gulca Olayları ve sonrasında yaşanan Doğu Türkistan’ın geneline yayılan olayları TBMM gündemine getiren bir sonraki isim Mv. Mehmet Sılay olmuştur. Uluslararası haber ajanslarının ve ülke basınının yaşananları aktardığı haberlerden kısa bir kesit sunan Sılay, meydana gelen olayları meclise anlatmıştır. Doğu Türkistan’ın dış dünya ile bağının kesilmesini vurgulayarak bölge halkının düştüğü zor durumu meclise duyurmuştur. Konuşmasının devamında bir meclisin meşruiyetinin halkın taleplerini yerine getirmekle ve hayata geçirmekle mümkün olacağını söyleyerek Anadolu’nun ilçe ve köylerinde Doğu

²⁸¹ M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin’in Anıları*, s.111

²⁸² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:21 Yasama Yılı:1, 61. Birleşim, 26.02.1997, s.258-259

²⁸³ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:21 Yasama Yılı:2, 62. Birleşim, 27.02.1997, s.350-351

Türkistan'ın istiklali başlatılan imza kampanyaları olduğunu dile getirmiştir. Bu imza kampanyalarını ve İstanbul'da açılan bir yardım hesabına halkın yardımlarını örnek göstererek TBMM'nin ve TBMM'den çıkan hükümetin Doğu Türkistan konusunu BM Güvenlik Konseyi'ne götürmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca TBMM'nin bu konuda olağanüstü toplanmasının gerektiğini ifade etmiştir. Mehmet Sılay'ın konuşmasına cevaben Milli Savunma Bakanı Turhan Tayan söz alarak, Türkiye'nin Doğu Türkistanlılara olan ilgisinin normal ve doğal olduğunun ÇHC'den Türkiye'nin ilgisine bu şekilde yaklaşmasının istendiğinden ve yaşanan olaylar konusunda derin endişe duyulduğu ile birlikte ÇHC'den olaylara sağduyu ile yaklaşmasının istendiğini söylemiştir. Konuşmanın devamında ÇHC'nin BM nezdindeki yaptırım gücüne de vurgu yapılarak uluslararası dengeler içerisinde Doğu Türkistan konusunda daha aktif bir politika izlenmesinin mümkün olmadığı, ulusal çıkarlar açısından dikkatli bir politika yürütüldüğünün iması yapılmıştır²⁸⁴.

Mehmet Sılay konuyu 29 Mayıs 1997'de tekrar meclis gündemine taşıyarak Milli Savunma Bakanının yazılı ve çok net olarak cevaplamasını istediği bir soru önergesi vermiştir. Gulca Olaylarının sebebinin, boyutunun, yaşananların, uluslararası tepkilerin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin konuya yaklaşımın sorulduğu bu soru önergesi Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller tarafında yazılı olarak sekiz maddelik bir metinle cevaplanmıştır. Tansu Çiller, olayların başlamasından bastırılmasına kadar geçen süreci anlatarak bölge hakkında sağlıklı bilgi almanın mümkün olmadığını belirterek ayrıntılı bilgilere sahip olunamadığını söylemiştir. Devamında bölgenin ÇHC toprakları olduğunu söyleyerek Türkiye Cumhuriyeti'nin bölgedeki olayları destekleme veya teşvik etme yoluna gidemeyeceğini fakat bölgeyle devam eden akrabalık bağları neticesinde işadamlarına bölgeye yatırımlar yapmaları konusunda Hükümetin teşviklerinin olduğunu ifade etmiştir. Tansu Çiller metinde ayrıca Türkiye'de yapılan gösterilerin ve Çin bayrağı yakılmasının Doğu Türkistan'da yaşayanlara ve yaşananlara bir faydasının olmayacağını belirtmiştir. Sonrasında, TC Dışişleri Bakanlığı'nın 17 Şubat 1997 tarihli resmi açıklamasının da Doğu Türkistan Milli Merkezi tarafından olumlu karşılanıp 18 Şubat 1997 tarih ve 13 sayılı basın bildirisine teşekkür edildiği açıklanmıştır²⁸⁵.

Gulca Olayından sonra ÇHC ile Türkiye ilişkilerinin Çin tarafından farklı yorumlanmaya başladı görülmektedir. Gulca Olaylarından sonra ÇHC yetkilileri Türkiye'ye üst düzey ziyaretlerde bulunarak Türkiye Hükümetinden Türkiye'de faaliyet gösteren Doğu

²⁸⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:23 Yasama Yılı:2, 71. Birleşim, 20.03.1997, s.218-220

²⁸⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:20 Cilt:28 Yasama Yılı:2, 100. Birleşim, 29.05.1997, s.79-81

Türkistan dernek ve teşkilatlarının faaliyetlerinin yasaklanmasını istemiştir. ÇHC yetkilileri, bölge halkının tepkisini ve yaşadıkları insan hakları ihlallerine karşı duruşlarını görmezden gelerek problemin kaynağını Türkiye’de arayıp Türkiye’deki Doğu Türkistanlıların faaliyetlerinin kısıtlanması gerekliliğini her fırsatta dile getirmişlerdir. Türkiye ile ÇHC ilişkileri açısından Doğu Türkistan meselesi için 1998 yılı dönüm noktası olmuştur. 1998 yılı Mayıs ayında Çin’e giden ve orada temaslarda bulunan Başbakan Yardımcısı Bülent Ecevit’in gözlemleri hükümetin konuya bakışında etkili olmuştur. Çin lideri Jiang Zemin, Doğu Türkistan konusunu ortaya koymuş ve son derece hassas olduklarını vurgulamıştır²⁸⁶.

Aynı yıl Aralık 1998’de Başbakan Mesut Yılmaz, bakanlıklara ve bürokratlara Doğu Türkistan’ın Çin toprağı olduğu ve Doğu Türkistan kuruluşlarının siyasi faaliyetlerinin Çin ile ilişkileri sekteye uğrattığı konusunda gizli bir genelge gönderilmiştir. Bu genelgede Doğu Türkistan dernek ve teşkilatlarının siyasi parti yetkilileri ve milletvekilleri tarafından desteklendiğini, bakanlar dâhil devlet memurlarının Doğu Türkistan ve Uygur derneklerinin düzenlediği herhangi bir toplantı veya organizasyona katılmamaları gerektiği ifade edilmiştir²⁸⁷.

1999 yılının Nisan ayında ÇHC’den Kongre Başkanı düzeyinde Li Peng’in bir Türkiye ziyareti olmuştur. Li Peng bu ziyareti sırasında diğer ÇHC yetkililerinin yaptığı gibi Doğu Türkistan konusunu gönderme getirmiştir. Çin Kongre Başkanı Li Peng bu ziyaretinde Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Meclis Başkanı Hikmet Çetin ve Başbakan Yardımcısı Bülent Ecevit ile görüşmüştür. Bu görüşmelerde Li Peng’le Doğu Türkistan konusu üzerinde konuşmalar yapılmış ve yetkililer tarafından güvence verilmiştir²⁸⁸. Türkiye’nin 1998’deki gizli Başbakanlık genelgesi ve Doğu Türkistanlıların dernek ve teşkilatları ile faaliyetlerinin engellenmesi düşünüldüğünde bu gizli genelgenin yürürlükten kaldırıldığı 2009 yılına kadar Türkiye’nin verdiği güvenceye sadık kaldığı düşünülebilir.

1999 yılı Ekim ayında bu sefer ÇHC’den Savunma Bakanlığı seviyesinde bir ziyaret gerçekleştirilmiştir. Çin Savunma Bakanı Chi Hoitan Türkiye ziyaretinde Doğu Türkistan konusunda tekrar Başbakan Yardımcısı Bülent Ecevit’ten güvence almıştır. Nisan 2000’de ise bu sefer Çin Devlet Başkanı Liang Zemin’in Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile görüşmesinde konu yine Doğu Türkistan Meselesi’ne gelmiştir. Süleyman Demirel, Türkiye’nin ÇHC ile ilişkilerine büyük önem verdiğini belirterek, Doğu Türkistan ile

---

²⁸⁶ Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı*, s.105 - Barış Adıbelli, *Doğu Türkistan*, s.124

²⁸⁷ Amine Tuna, *Doğu Türkistan’da asimilasyon ve ayrımcılık*. İHH Kitap. 2012 s.117

²⁸⁸ Barış Adıbelli, *Doğu Türkistan*, s.125 - Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.105

Türkiye'nin akrabalık bağları olduğunu dile getirmiştir. Demirel ayrıca Doğu Türkistanlıların Çin'e sadık olduklarını düşündüğünü ve Çin'in bir parçası olduklarını söyleyerek, Çin'in toprak bütünlüğünün korunmasının Türkiye'nin politikalarından olduğunu ifade etmiştir²⁸⁹. Çin Devlet Başkanı Liang Zemin'in Türkiye'ye gelişinde ona madalya takdim edilmesi ülkede ve mecliste tartışılan ayrı bir konu olmuştur. Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in meclis konuşmasında Doğu Türkistan'ı atlaması üzerine mecliste tepkiler yükselmiştir. Dışişleri Bakanı İsmail Cem'e milletvekilleri Şeref Malkoç, Abdüllatif Şener, Oya Akgönenç Muğisuddin²⁹⁰ ve Eyüp Fatsa²⁹¹ tepki göstermiştir. Söz alan bu milletvekilleri Doğu Türkistan konusunun atlanmasına, Çin Devlet Başkanı Liang Zemin'e niye madalya verildiğine, ÇHC devlet başkanının madalyayı hak edecek ne yaptığına, Doğu Türkistan'da zulüm gören halka ve insan hakları ihlallerine değinmişlerdir.

Aynı yıl Dışişleri Bakanı İsmail Cem'e Mv. Zeki Ünal tarafından yöneltilen soru önergesinde Liang Zemin'e takdim edilen madalya tekrar gündeme gelmiş ve ÇHC – Türkiye İlişkileri için İsmail Cem tarafından önemli cevaplar verilmiştir²⁹².

Zeki Ünal, Çin'in insan hakları ihlalleri konusunda nasıl bir tepki verildiğini sormuş, Cem'de bu konuda üyesi olunan uluslararası topluluklarda konu üzerine yapılan çalışmalara destek verildiğini belirtmiştir. Ayrıca Çin'in Batı Çin'de (Doğu Türkistan) yaptığı kalkınma girişimlerinin olumlu karşılandığını ve Çin toprağı olan bölgenin gelişmesinin Doğu Türkistan halkına katkı sağlayacağını, Türkiye'nin Doğu Türkistan'la olan bağlarının Çinli yetkililere hatırlatıldığını söylemiştir. Zeki Ünal'ın diğer sorusu İçişleri Bakanının Çin ziyaretinde imzaladığı anlaşmanın insan hakları bağlamında düşünüldüğünde Dışişleri Bakanı tarafından uygun bulunup bulunmadığı olmuştur. Dışişleri Bakanı İsmail Cem bu konuda:

Ülkemiz bugüne kadar değişik ülkelerle terörizm, uyuşturucu madde kaçakçılığı ve Örgüttü suçlarla mücadelede işbirliği anlaşması imzalamış bulunmaktadır. İçişleri Bakanı Sayın Sadettin Tantan'ın 13-17 Şubat: 2000 tarihlerinde ÇHC'ni resmi ziyareti sırasında 14 Şubat 2000 tarihinde Pekin'de imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Çin Halk Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Sınır Aşan Suçlarla Mücadelede İşbirliği Anlaşması" da genel olarak terörizm ile mücadelede işbirliğini öngören teknik nitelikli ve Türkiye'nin aynı konuda 40 kadar ülke ile imzaladığı mutad bir işbirliği anlaşması olma niteliği taşımaktadır.

²⁸⁹ Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.105

²⁹⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:21 Cilt:31 Yasama Yılı:2, 82. Birleşim, 18.04.2000, s.200- 210

²⁹¹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:21 Cilt:31 Yasama Yılı:2, 83. Birleşim, 19.04.2000, s.391-392

²⁹² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:21 Cilt:34 Yasama Yılı:2, 105. Birleşim, 06.06.2000, s.495-496

cevabını vermiştir. Anlaşmanın birçok ülkeyle imzalanan normal, alışılmış bir anlaşma olduğunu söylemiştir. Zeki Ünal'ın üçüncü sorusu ÇHC Devlet Başkanına Türkiye Cumhuriyeti tarafından Devlet Liyakat Madalyası verilmesi olmuştur. Bu durumun bakan tarafından doğru bulunup bulunmadığı öğrenilmek istenmiştir. İsmail Cem bu soruya, madalyanın Türkiye Cumhuriyeti ile ilişki içerisinde bulunduğu devlet arasında dostça ilişkilerin geliştirilmesini ve milletlerin birbirlerine yakınlaşmalarını sağlayan ülkelerin devlet başkanlarına verileceği 2933 sayılı Madalya ve Nişanlar Kanununun 3. Maddesinde belirtildiğini söylemiştir. Bu bağlamda, BM Güvenlik Konseyi daimi üyesi ÇHC ile ilişkilerin geliştirilmesinin amaçlandığı ve madalyanın bakanlığın önerisi ve bakanlar kurulunun kararı ile cumhurbaşkanının da onayı alınarak verildiğini açıklamıştır²⁹³.

Çin Devlet Başkanı Liang Zemin'e Devlet Liyakat Nişanı verilmesi Türkiye'deki sivil toplum kuruluşları tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Ortak bir açıklama yapan sivil toplum kuruluşları Çin Devlet Başkanı'na böyle bir uygulama yapılmasını kınamışlardır. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Aydınlar Ocağı Genel Merkezi, Türk Ocağı İstanbul Şubesi, Avrasya Türk Dernekleri Federasyonu, Türk Edebiyatı Vakfı, Doğu Türkistan Göçmenler Derneği, Doğu Türkistan Vakfı, Ahmet Yesevi Vakfı, Avrasya Vakfı, Kırım Türkleri Derneği, Irak Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği ve Turan Kültür Vakfı tarafından düzenlenen ortak basın toplantısında bu durum protesto edilmiştir²⁹⁴.

2006 yılına gelindiğinde ÇHC ile Çin Halk Cumhuriyeti Kalite Yönetimi, Denetim ve Karantina Genel İdaresi Arasında Sanayi Ürünlerinde Kalite ve Güvenliğe İlişkin Danışma ve İşbirliği Mekanizması Tesis Edilmesine Dair Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Dışişleri Komisyonu Raporu TBMM'de görüşülmüştür. Bu konuda söz alan İstanbul Milletvekili Algan Hacaloğlu, Çin ile ticari ilişkilerin gelişme sürecinden bahsederek bu ticari ilişkilerin hızı konusunda uyarılarda bulunmuştur. Ticari ilişkiler geliştirilirken Çin'in insan hakları ihlallerinin göz önünde bulundurulması gerektiğini söyleyerek Çin ile ikili ilişkilerde Doğu Türkistan konusunun ön plana çıkarılması gerektiği düşüncesini paylaşmıştır. Çin ile ticari ilişkilerin aniden hızlandırılmasının olumsuz sonuçlar doğurabileceğini, daha temkinli yaklaşılması gerektiğini ve ÇHC ile ilişkilerin karşılıklı saygı ve anlayış, ortak yarar, eşitlik ve işbirliği zemininde geliştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir²⁹⁵.

²⁹³ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:21 Cilt:34 Yasama Yılı:2, 105. Birleşim, 06.06.2000, s.495-496

²⁹⁴ Barış Adıbelli, *Doğu Türkistan*, s.128

²⁹⁵ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:22 Cilt:116 Yasama Yılı:4, 105. Birleşim, 06.04.2006, s.84-89

2007 yılına gelindiğinde ise TİKA'nın 2008 yılı bütçe tasarısı hakkında MHP Grubu adına söz alan Mv. Reşat Doğru, TİKA'nın önemine değinerek ve kuruluş amacına vurgu yaparak çalışmalarını eleştirmiştir. TİKA'nın Türk bölgelerinde ve Türk dış politikası açısından önemli bölgelerde de aktif olmasını buna göre projeler üretmesinin gerekliliğini vurgulamıştır. Doğru, TİKA'nın Doğu Türkistan'da Sincan'da da ofis açmasının gerekliliğinden bahsederek, çalışmaların Türk Birliği'nin sağlanmasına hizmet etmesi gerektiğini söylemiştir. Ayrıca çalışmaların Türk Dünyasının geleceği olan Türk çocukları üzerine de yoğunlaşmasının öneminden bahsederek, Doğu Türkistan'da nükleer denemeler sebebiyle sakat doğan çocuklar için projeler üretilmesine ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir²⁹⁶.

ÇHC hızla gelişmesi ve dünyanın en önemli ekonomilerinden biri haline geldiği süreçte Türkiye de koalisyon hükümetleri dönemini geride bırakmış ve atlatılan ekonomik krizin ardından ekonomisini güçlendirmekteydi. Doğu Türkistan konusu ÇHC ile Türkiye arasında bir sorun teşkil etse de bu iki ülkenin ticari ilişkileri büyük gelişme kaydetmekteydi. Bu gelişmenin Türkiye aleyhine olduğunu da belirtmek gerekir. Türkiye ÇHC arasındaki ticaret hacmi üst düzey ziyaretlerin artmasıyla ve imzalanan ikili anlaşmalarla artmaya devam etmiştir. İki ülke arasında toplam ticaret hacmi 2007 yılında 14,3 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. Bu toplam ticaret hacmi 2008 yılına gelindiğinde ise 17 milyar dolara seviyelerine ulaşmış ve ikili ticari ilişkiler gelişmeye devam etmiştir²⁹⁷.

Çin ile ticari ve ekonomik ilişkilerin gittikçe geliştiği bir dönemde meydana gelen 5 Temmuz 2009 Urumçi Olayları Türkiye – ÇHC İlişkilerinde yeni bir dönüm noktası olmuştur. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün iş adamları, akademisyenler, gazeteciler ve milletvekillerinden oluşan geniş bir ekiple Çin'e yaptığı resmi ziyaretin bu iki ülke ilişkilerine olumlu etki yaratması beklenirken Urumçi Olaylarının yaşanması iki ülke arasında gerilime sebep olmuştur. Abdullah Gül'ün resmi Çin ziyareti, Urumçi Olaylarından 10 gün önce gerçekleşmiş ve önemli anlaşmalara imza atılmıştır. Türk – Çin İş Konseyi'nde ticaret ve iş birliği, hidroelektrik santrali, maden ihracatı ve özel çelik alaşımı sektörlerinde toplam 56 150 000 dolarlık altı anlaşma imzalanmıştır²⁹⁸.

Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün bu resmi ziyaretinden 10 gün sonra başlayan 5 Temmuz 2009 Urumçi Olayları tüm dünyanın olduğu gibi Türkiye'nin de tepkisini çekmiştir. Olaylar Xinjiang Uygur Özerk Bölgesinin merkezi olan Urumçi şehrinde

²⁹⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:23 Cilt:8 Yasama Yılı:2, 30. Birleşim, 05.12.2007, s.85

²⁹⁷ Amine Tuna, *Doğu Türkistan'da asimilasyon ve ayrımcılık*. İHH Kitap. 2012, s.120-121

²⁹⁸ Amine Tuna, *A.g.e.*, s.121

meydana gelmiştir. Çin'in açıklamasına göre bu olaylara 1000 ile 3000 arasında Uygur katılmış ve olayda en az 197 kişi ölmüş ve 1721 kişi yaralanmıştır²⁹⁹. Olaylardan sonra 7 Temmuz'da Urumçi sokakları tekrar karışmıştır. Halk arasında çatışmalar çıkmıştır. Çatışmaların sebebinin 26 Haziran 2009'da Guangdong Eyaleti'nin Şaoguan şehrindeki oyuncak fabrikasında Uygurlar ve Çinliler arasında meydana gelenler olaylar sırasında 2 Uygur Türkünün öldürülmesi olduğunu düşünülmektedir. Yaşanan olaylardan önce 200-300 Uygur, Halk Meydanı'nda toplanıp barışçıl gösteri düzenleyip tepkilerini gösterdikleri sırada bu kişilerden 70 tanesi polis tarafından tutuklanmıştır. Bu tutuklama olayından sonra Uygur Türkleri, Urumçi Halk Meydanı'nda, Azatlık Yolu, Dabaza, Şinhua Nanlu gibi birçok bölgede toplanmışlardır. Birçok sokak ve caddede toplanan halk karşılarına çıkan asker, polis ve iş yerlerine saldırmışlardır. Çinlilerin açıklamasına göre ilk gün 1000'den fazla kişi yaralanmış ve çok sayıda araba ateşe verilmiştir. Çin Hükümeti bu olaylar karşısında göz yaşartıcı bomba, basınçlı su kullandığını ve telefon ile internet bağlantılarını kestiğini ileri sürmektedir. Fakat görgü tanıklarının anlattığına göre Çin Hükümeti olayları bastırmak için bomba ve gerçek mermi kullanmıştır³⁰⁰.

Yaşanan olaylara Türkiye'den büyük tepkiler yükselmiştir. Olayların başlangıcından itibaren siyasilere ve basının gündemi haftalarca Doğu Türkistan olmuştur. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan olayları "Soykırım" olarak nitelendirmiştir. 10 Temmuz'daki açıklamalarında ise "*Bir taraftan evrensel değerleri konuşacağız, insan haklarını konuşacağız, öbür taraftan bunlara seyirci kalacağız; bu olacak iş değil*" demiştir. Konuşmasının devamında:

Görüşme yaptığım bazı devlet başkanlarına ve başbakanlara düşüncelerimi ifade ettim. 'Vaşet' ifadesini Türkiye'de zaten kullandım. Onun da arkasındayım. Çünkü yüzlerce insanın öldürüldüğü ve bini aşkın insanın yaralı olduğu bir olayı, adeta bir soykırımı herhalde başka bir kelime ifade etmez. Bunu hem bir soydaş olarak, hem aynı değerleri paylaşan insanlar olarak söylemek durumundayız.³⁰¹

diyerek olaylara bakışını ifade etmiştir. Erdoğan'ın bu sert tepkisi dünya basınına da yansımış bu "Soykırım" çıkışı dikkatleri Urumçi ve Doğu Türkistan'a çekmiştir. TBMM Başkanı Köksal Toptan da Doğu Türkistan'da meydana gelen olayları dehşet verici olarak nitelendirmiştir. Olayların sorumlularının bulunmasının ve bu olayların sorumlularından hesabın sorulması gerektiğini ifade etmiştir. Urumçi'de meydana gelen olayların

²⁹⁹ Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.29

³⁰⁰ Erkin Emet, *A.g.e.*, s. 30

³⁰¹ <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/basbakan-cinde-olanlar-adeta-soykirim-12046635> Erişim Tarihi: 09.07.2019

aydınlatılmasının ve insan hakları ihlallerine bir an önce son verilmesi gerektiğini söylemiştir³⁰². Konuya ilişkin açıklamalarda bulunan bir diğer isim ise Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu olmuştur. Türkiye'nin konuyla insan hakları açısından ilgilendiğini vurgulayan Ahmet Davutoğlu, Türkiye'nin Çin'in içişlerine karışmaktan ziyade iki ülke arasında dostluk köprüsü olan Uygur Türklerinin durumunu vurgulamıştır. Davutoğlu ayrıca, orada yaşananların insanlık ayıbı olduğunu ve olayların bitmesinin en büyük temennisi olduğunu dile getirmiştir. Konuşmasını, “*Uygurlar, kaderleriyle yakından ilgilendiğimiz topluluklardandır*” diyerek tamamlamıştır. Urumçi Olaylarına devlet kademelerinden gelen bu tepkilerin yanında siyasi parti liderleri ve milletvekilleri tarafından da yaşananlar kınanmış ve sona erdirilmesi talep edilmiştir. Bunun yanında Türk Halkı da yaşananlara sessiz kalmamıştır. İstanbul, Ankara, Adana, Bursa, Afyonkarahisar, Kayseri, Mersin gibi birçok ilde gösteriler düzenlemiştir. Halk tarafından ve sivil toplum kuruluşları tarafından Çin mallarına boykot çağrıları yapılmıştır³⁰³.

Dünyadan yoğun bir tepki yükselmediği dönemde Türkiye'den sert açıklamalar gelmesi Çin tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır. Resmi medya kuruluşları aracılığıyla Türkiye'ye dolaylı bazı tehditler gönderilmeye başlanmıştır. Çin tarafından verilen ilk tepkiler Türkiye'nin açıklamaları kadar sert olmamıştır. Erdoğan'ın soykırım ve katliam açıklamaları Çin tarafından sorumsuzca açıklamalar olarak değerlendirilmiştir. Türkiye ile bozulan ilişkilerin tekrar rayına oturtulmasının hedeflendiği açıklanmıştır. Çin'e verdiği tepkide uluslararası alanda bir destek göremeyen Türkiye, ilişkilerin normalleştirilmesi yönündeki girişimlere olumlu karşılık vermiştir. Türkiye'nin sert açıklamalarına rağmen Çin'den gelen düşük tepkiler ve ilişkilerin normalleştirilmesi açıklamaları Çin'in Türkiye ilişkilerine verdiği önemi göstermektedir³⁰⁴.

Olayların Türkiye'den yoğun tepkilerle karşılaşmasının ardından Çin Dışişleri Bakanı Yang Jiechi'nin daveti üzerine 29 Ağustos 2009'da Devlet Bakanı Zafer Çağlayan ÇHC'nin başkenti Pekin'e gitmiştir. Çin Başbakanı ile de görüşen Zafer Çağlayan, Türkiye'nin Doğu Türkistan'da istikrar istediğini belirtmiştir. Zafer Çağlayan, Urumçi'yi de ziyaret ederek Uygurlar ile bolca zaman geçirmiş. Urumçi merkezinde esnafla sohbet ederek alışveriş yapmıştır. Zafer Çağlayan'ın Erdoğan'ın özel temsilcisi sıfatıyla Çin'de bulunması

---

³⁰² Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.39-40

³⁰³ Erkin Emet, *A.g.e.*, s.40-46

³⁰⁴ Selçuk Esenbel, İsenbike Togan, Altay Atlı, *Türkiye'de Çin'i Düşünmek*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi. 2013, s.260-261

Çin Başbakanı tarafından olumlu karşılanmıştır. Bu ziyaret Çin Başbakanı tarafından, Erdoğan'ın Çin ilişkilerine verdiği önemin göstergesi olarak yorumlanmıştır³⁰⁵.

Urumçi Olaylarından sonra Türkiye Hükümeti 1998 yılında Mesut Yılmaz tarafından gizli olarak yürürlüğe konulan 23 Aralık 1998 tarihli ve 1998/36 sayılı genelgeyi kaldırmıştır. Eylül 2009/15 sayılı genelge ile kalkan 1998 yılındaki genelgenin yürürlükten kaldırılması da gizli olarak yapılmıştır. Mesut Yılmaz hükümeti tarafından çıkarılan bu genelge ile Türkiye'de kurulan Doğu Türkistan dernek ve teşkilatlarının faaliyetleri engellenmiş ve Doğu Türkistan bayrağının kullanılması yasaklanmıştı. Ayrıca devlet memurlarının Doğu Türkistan ile alakalı faaliyetlere katılmamaları istenmişti. Bu durum Eylül 2009'da ortadan kaldırıldı³⁰⁶.

Türkiye ile ÇHC arasında 5 Temmuz 2009 Urumçi Olayları ile gerilen ilişkilerden yaklaşık bir yıl sonra 2010 yılının Eylül ve Ekim aylarında iki ülkenin hava kuvvetleri Konya'da gizli hava tatbikatları yapmıştır. Bu tatbikatın yapılması iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleşmeye başladığı şeklinde yorumlanmıştır. Tatbikattan sonraki günlerde Çin Başbakanı Wen Jiabao, 7 Ekim'de Brüksel'de yapılan Asya – Avrupa Zirvesi'nden sonra Türkiye'ye resmi bir ziyaret yapmıştır. Bu üst düzey ziyaret, Başbakanlık düzeyinde sekiz yıl aradan sonra gerçekleşen ilk ziyaret olmuştur. Bu ziyaret Çin resmi haber ajansı Xinhua tarafından iki ülke arasındaki karşılıklı ilişkilerin stratejik iş birliğine dönüştürülmesi yönünde önemli kararlar alındığı şeklinde açıklanmıştır³⁰⁷.

Çin, Doğu Türkistan Meselesinin Türkiye ile ilişkilerde bir gerilim konusu olmaktan çıkarmak için Doğu Türkistan'a Türk yetkililerin girişlerine onay vermektedir. Doğu Türkistan'ın ve Doğu Türkistan'da yaşananların Türkiye'den gelen devlet görevlileri tarafından izin verildiği ölçüde görülmesine izin vermesi bir iyi niyet göstergesi olarak yorumlanabilir. Son yıllarda Türkiye'den Çin'e yapılan ziyaretlerde Doğu Türkistan'da ziyaret kapsamına alınmaktadır. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Haziran 2009'da Urumçi'yi ziyaret etmesi, Devlet Başkanı Zafer Çağlayan'ın Eylül 2009'da Urumçi'ye gidişi, Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun Ekim 2010'da Kaşgar ve Urumçi'yi ziyaret etmesi ve 2012 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Urumçi'ye uğraması bu ziyaretlere örnek olarak verilebilir³⁰⁸.

³⁰⁵ Erkin Emet, *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*, s.55-57

³⁰⁶ Erkin Emet, *A.g.e.*, s.59

³⁰⁷ Amine Tuna, *Doğu Türkistan'da asimilasyon ve ayrımcılık*. İHH Kitap. 2012, s. 121-122

³⁰⁸ Selçuk Esenbel, İsenbike Togan, Altay Atlı, *Türkiye'de Çin'i Düşünmek*, s.266

6. SONUÇ

Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri Oğuz Türkleri Anadolu topraklarına gelmeden çok önce başlamıştır. Bu ilişkiler coğrafi uzaklığın ve dönemsel sorunları etkisiyle bazı dönemler azalsa da günümüze kadar devam etmiştir.

Doğu Türkistan günümüzde ÇHC topraklarında bulunmaktadır. Fakat bu bölgenin kadim bir Türk yurdu olduğu şüphesizdir. Bunu bölgedeki Türk izlerini ve varlığını silmeye çalışan Çin'in tarihi kayıtlarından görebilmekteyiz. Çin'in Doğu Türkistan'daki tarihi eserleri, kültürel değerleri ve Türk varlığını 19. yüzyılın sonlarından itibaren yok etme faaliyetleri Doğu Türkistan'ın Türk kimliğini değiştirmeye yetmemiştir. Doğu Türkistan'da uygulanan asimilasyon politikaları soykırım boyutuna ulaşsa da bugün Doğu Türkistan hala bir Türk yurdudur. Çin'in Doğu Türkistan'a uyguladığı göç politikası, çağdışı kampları, Müslümanlığa ve Türklüğe karşı girdiği yok etme politikası bunu göstermektedir. Yaklaşık yüz yıldır devam eden insan hakları ihlalleri ve asimilasyon politikaları başarıya ulaşamamıştır. Çin, bu sebeple günümüzde insan hakları ihlallerini ve soykırımı varan asimilasyon politikalarını sürdürmektedir. Bu çağdışı politikalar sürmektedir çünkü Doğu Türkistan milli benliğini yitirmemiş ve Türk yurdu özelliklerini kaybetmemiştir.

Anadolu Türklerinin büyük bir kısmını oluşturan Oğuz Türkleri ile Doğu Türkistan'ın en kalabalık Türk nüfusuna sahip olan Uygur Türklerinin yakın ilişkilerinin başlama tarihi olarak Selçuklular ile Karahanlıların komşu olduğu dönemi alabiliriz. Karahanlı nüfusunun büyük bir kısmını oluşturan Karluk ve Uygur Türkleri ile Selçukluların hâkim kitlesini oluşturan Oğuz Türkleri komşu olarak yakın ilişkiler kurmuştur. Karahanlıların bir dönem Selçuklu hâkimiyetine girdikleri de bilinmektedir. Oğuz Türklerinin Azerbaycan, Suriye, Irak ve Anadolu coğrafyalarına göç etmeleriyle Doğu Türkistan Türkleri ile olan ilişkiler azalsa da devam etmiştir. Doğu Türkistan'ın Moğol hâkimiyetine girmesi ile Uygur Türklerinin Moğol Devletinde ve sonrasındaki Türk-Moğol Devletlerinde önemli kademelere geldiklerini görmekteyiz. Uygur Alfabesinin ve Türkçenin Moğollar tarafından resmi yazışmalarda ve devlet kademelerinde kullanımı ile Uygur Alfabesi ve Uygur Türkçesi geniş bir coğrafyada kullanılmıştır. Moğol İstilasından kaçıp Anadolu'ya gelen Türk kitleleri de Anadolu Türklerinin Türkistan ile olan bağlarını güçlendirmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde görülen Doğu Türkçesi etkisi bunu göstermektedir. Çağatay Türkçesi'nin 15. yüzyılda altın çağını yaşaması da Anadolu'da Doğu Türkistan Türklerinin etkilerinin görülmesini sağlamıştır. Ali Şir Nevai döneminde

altın çağını yaşayan Çağatay Türkçesinin Osmanlı Devleti'nde Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar etkilerini görmekteyiz. Anadolu, Harezm ve Deşt-i Kıpçak'a kadar etkisini hissettiren Çağatay Türkçesi ile Osmanlı Saraylarında belgeler düzenlenmiş ve edebi eserler verilmiştir.

Osmanlı Devletinin Mısır'a hâkim olmasıyla halifelik makamı Osmanlı Devleti'nin başkenti İstanbul'a taşınmış, bu durum da Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Müslüman Doğu Türkistan Türkleri için Osmanlı Devleti'nin önemi artmıştır. Osmanlı Devleti ve halife Müslümanların lideri olarak Doğu Türkistanlılar için özel bir yere sahip olmuştur. Türkistanlı hacılar için İstanbul önemli bir durak haline gelmiştir. Türkistanlı Müslümanlar hac vazifelerini yerine getirirken İstanbul'a da uğramışlar ve Türkistan ile Türkiye'nin ilişkileri başkentin halifenin şehri olması sebebiyle artarak devam etmiştir. Türkistanlı hacılar İstanbul'da tekke kurarak, bu önemli durağı ve bu ilişkileri kanıtlamışlardır.

Doğu Türkistan'ın 1867 yılında Yakup Beg ile bağımsızlığa kavuşması Doğu Türkistan – Türkiye İlişkilerini geliştirmiştir. Rusya, Çin ve Hindistan'da sömürge idaresi kuran İngilizlerin arasında var olma mücadelesine girişen Yakup Beg, Osmanlı Devleti'nden yardım istemiştir. Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildiren ve halife adına hutbe okutup para bastıran Yakup Beg, halifenin de desteğiyle devletini güçlendirmiştir. Modern bir ordu kuran Yakup Beg, asker sayısını 80.000'e kadar ulaştırmış ve Doğu Türkistan'daki varlığını güçlendirmiştir. Osmanlı Devleti'nden gönderilen askeri eğitimci orduya eğitim vermiş ve ordunun modernleştirilmesine önem verilmiştir. Bu dönemde kendi mühimmatını ve silahlarını üretebilen bir Doğu Türkistan karşımıza çıkmaktadır. Fakat Doğu Türkistan'ın bağımsızlık dönemi uzun sürmemiş ve Yakup Beg'in ölümü ile ortaya çıkan iç karışıklıklar devletin sonunu getirmiştir.

20. yüzyılın başlarında Türk Dünyasını etkisi altına ceditçilik ve modern eğitim veren okullar Doğu Türkistan'a da ulaşmıştır. Dilde, fikirde, işte birlik ve çağa ayak uyduran bir Türk Milleti yaratma ülküsündeki genç öğretmenlerin yolu Doğu Türkistan'a da varmıştır. Türk Dünyasındaki bu yenileşme hareketleri Osmanlı Devleti'nde de etkisi göstermiştir. İttihat ve Terakki'nin Osmanlı Devletinde etkili olduğu dönemde Türkistan ile bağlar daha da güçlenmiştir. Bu yıllarda Türkiye'den Doğu Türkistan'a öğretmenler gitmiş, Doğu Türkistan'dan da Türkiye'ye öğrenciler gelmiştir. Doğu Türkistan'a giden bu öncü öğretmenlerde Ahmet Kemal İlkul, modern okullar açmış ve Doğu Türkistan'ın eğitim sisteminde etki etmiştir. Ayrıca bu dönemde Teşkilat-ı Mahsusa kurulmuş ve bu Türklerin

etki alanını genişletmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Doğu Türkistan'a giden Adil Hikmet Bey, Selim Sami Bey, Hüseyin Emrullah Bey, İbrahim Bey ve Hüseyin Bey bölgede faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ruslara karşı Kırgız İsyanına liderlik etmişler ve Teşkilat-ı Mahsusa mensupları olarak Osmanlı Devleti'ne hizmet etmişlerdir.

Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri için bir diğer dönüm noktası da Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması olmuştur. Kurulduğu yıllarda dünyadaki tek Türk ülkesi olan Türkiye Cumhuriyeti, Türkistan Türklerinin liderlerine de ev sahipliği yapmıştır. Rusya'da Bolşeviklerin hâkimiyeti ele geçirmesi ve Basmacılık Hareketinin de başarısızlığa uğraması ile Rusya'yı terk eden Türk liderler siyasi merkez olarak Türkiye'yi seçmişlerdir. Enver ve Cemal Paşaların Türkistan'da kurmak istedikleri Müslüman Türk devleti kurulamamış ve faaliyetler başarısızlığa uğramıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün de takip edip bilgi aldığı bu girişimler başarısız olunca Türkistan Türk liderlerinin önemli bir kısmı Türkiye'ye gelmiştir. Türkistan Milli Birliği adında toplanan bu liderler, Türkistan'ın tamamı için bağımsızlık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Doğu Türkistan için de girişimlerde bulunan bu liderler Doğu Türkistan'ın özgürlüğü için çalışmalar yapmışlardır. Doğu Türkistan'ın 1933 yılında bağımsız olması Türkiye'de sevinçle karşılanmıştır. Bu yıllarda Doğu Türkistan'da Batı Türkistanlıların ve Türkiyelilerin sayısı artmıştır. Modern eğitim veren okullar açılmış, Doğu Türkistan'ın güçlenip gelişmesi için çalışmalar yapılmıştır. Bağımsızlığa kavuşan Doğu Türkistan'dan da Türkiye "Gök bayraktan al bayrağa" selam gelmiştir. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Türkistan'daki Türk nüfusu hakkında Türkiye Cumhuriyeti'nin hazır olması gerektiğini söyleyen Atatürk'ün, Doğu Türkistan'ın bağımsızlığıyla ilgilenmediği ve Doğu Türkistan'a giden Türkiyeli eğitimciler hakkında bilgi sahibi olmadığını düşünülemez.

Doğu Türkistan'ın 1944 – 1949 yılları arasında tekrar bağımsız olması Türkiye'de sevinçle karşılansa da bu bağımsızlığın sona ermesi durumu tersine çevirmiştir. Doğu Türkistan'ın komünist Çin hâkimiyetine girmesi bölge için ve Doğu Türkistan Türkleri için olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Çalışmada İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye Doğu Türkistan İlişkileri denilen bölüm başlamıştır. Komünist Çin'in Doğu Türkistan politikalarından kaçan Doğu Türkistanlı göçmenler için Türkiye yeni yurt olmuştur. Soğuk Savaşın başlamasıyla bloklara ayrılan dünyada Çin yerini sağlamlaştırmıştır. Bu dönemde Türkiye'ye yapılan göçler de Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Afganistan, Pakistan ve Hindistan üçgeni arasında zor durumda olan Doğu Türkistanlı göçmenlere Türkiye kapılarını açmıştır. Bu göç dalgalarıyla dünyanın birçok ülkesinde Doğu Türkistan nüfusu ve lobisi oluşmuştur. Doğu Türkistan'ın "Üç

Efendi”sinden ikisi, İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra Türkiye’ye gelmiştir. Milliyetçi Çin döneminde Çin parlamentosunda bulunan İsa Yusuf Alptekin, Türkiye devlet kademeleri tarafından tanınmaktaydı. Müslüman dünyasında da tanınan İsa Yusuf Alptekin, Doğu Türkistan Davası’nı uzun yıllar Türkiye’den yürütmüştür. Türk Dünyasının önemli bürokratlarından olan İsa Yusuf Alptekin’in çalışmaları Doğu Türkistan Davası’nı Türkiye’ye ve dünyaya tanıtmada başarılı olmuştur. Türk basınında çıkan Doğu Türkistan ile alakalı haberler ve Doğu Türkistan Davası’nın liderleri İsa Yusuf Alptekin ve Mehmet Emin Buğra’nın adı Türk halkı tarafından duyulmuştur.

Türkiye’ye gelen Doğu Türkistanlılar, dernek ve teşkilatlarda sorunlarının çözümü için bir araya gelmişlerdir. İstanbul ve Kayseri’de önemli oranda Doğu Türkistanlı nüfusu olmuştur. Bu dernek ve teşkilatlar Doğu Türkistan’da bitmek bilmeyen insan hakları ihlallerini ve halka yapılan zulümleri duyurmaya çalışmışlardır. Aynı zamanda Komünist Çin idaresinden kaçan Doğu Türkistanlı göçmenlerin Türkiye’ye gelişi konusunda çalışmışlardır. Bu Doğu Türkistanlıların dernekleri, sosyal, kültürel, sanatsal, edebi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Türk devlet kademelerinden ve Türk hükümetlerinden olumlu tepkiler alan bu oluşumlar uzun zaman desteklenmişlerdir. Türkiye’deki Doğu Türkistanlıların faaliyetleri Doğu Türkistan Davası’nın Türk halkı tarafından bilinir olmasını sağlamıştır.

Sovyetler Birliği’nin dağılması hem Türk dış politikasında hem de Doğu Türkistanlıların geleceğe bakışında bir dönüm noktası olmuştur. Bağımsız olan Türk devletlerinden sonra Doğu Türkistan’ın bağımsızlığı da gündeme gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti, bağımsız olan Türk devletleriyle ilişkiler tesis etmeye başlamış ve Orta Asya politikaları üretmeye başlamıştır. Turgut Özal’ın Türkistan gezisi halk tarafından da ilgi çekmiş Türk halkı dünyadaki Türkler konusunda daha bilinçli hale gelmiştir. Türkiye’deki Doğu Türkistanlılar, oluşan yeni dünya düzenine uygun politikalar üretebilmek için bir araya gelmiş, kurultaylar düzenlemişlerdir. Türk siyasetinin önemli isimlerinden Süleyman Demirel’in Tuna’dan Çin Seddi’ne kadar bölgenin Türk olduğu ve bağımsızlık sırasının Doğu Türkistan’a geldiği söylemleri ile İsa Yusuf Alptekin’in Doğu Türkistan Davası’nı Turgut Özal’a devrettiğini söylemesi bu dönemin öne çıkan olayları olmuştur. Ayrıca Doğu Türkistanlıların kurultayına MHP Başkanı Alparslan Türkeş’in katılması ve konuşma yapması ile aynı kurultayda Başbakan Başdanışmanın bulunması bu dönemlerdeki Türkiye – Doğu Türkistan yakınlığını göstermektedir.

Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri için olumlu geçen 90’lı yılların başları Doğu Türkistan için umutları arttırsa da durum beklenildiği gibi olmamıştır. Darbelerle ve koalisyonlarla varlığını sürdürmeye çalışan Türkiye herhangi bir Türkistan ve Doğu Türkistan politikası geliştirememiştir ya da bir politikası olan liderler varlıklarını sürdürememişlerdir. ÇHC’yi 1971’de tanıyan Türkiye Cumhuriyeti, Doğu Türkistanlıların Türkiye ile Çin arasında köprü oldukları söyleminden ileri gidememiştir. 1997 Gulca Olayları Türk halkında ve Türkiye’de Doğu Türkistanlılarda derin üzüntü ile karşılanmıştır. Konu birçok kez meclis gündemine gelmiş ve ÇHC ilişkileri konusunda derin tartışmalar yaşanmıştır. Gulca Olayı kadar Türkiye’deki Doğu Türkistanlıları üzen bir durum da 1998 yılında yaşanmıştır. Mesut Yılmaz’ın gizli genelgesi ile Doğu Türkistanlıların faaliyetlerine sınırlandırma getirilmiş ve devlet memurlarının Doğu Türkistanlıların etkinliklerine katılımları engellenmiştir. Bu engellenmenin sebebi ÇHC’nin Gulca Olaylarının başlangıcı konusunda Türkiye’deki Doğu Türkistanlıları suçlaması olmuştur. Çin yetkililerine Türkiye’deki Doğu Türkistanlıların faaliyetleri konusunda güvence verilmiştir. Bu genelge olayı Doğu Türkistan lobisinin merkezini Avrupa ve ABD’ye taşımasına sebep olmuştur.

Türkiye’de yaşayan Doğu Türkistanlıları ve Türk halkını üzen bir başka olay 5 Temmuz 2009 Urumçi Olayları olmuştur. Türkiye’deki Doğu Türkistanlılar ve Türk halkı sokaklara çıkarak birçok ilde gösteriler düzenlemiştir. Çin mallarına boykot uygulama kampanyaları başlatılmıştır. Doğu Türkistan’ın bu dönemde dünya ile bağlantısını kesen Çin’e tüm dünyadan tepkiler yükselmiş. İnsan hakları ihlalleri ve Doğu Türkistan Türklerine uygulanan asimilasyon politikaları tüm dünyadan tepki görmüştür. 2004 yılındaki birleşimle gücü ve etkisi daha da artan Dünya Uygur Kurultayı’nın da girişimleri ile Doğu Türkistan Meselesi artık uluslararası bir hal almıştır. Urumçi Olaylarına Türkiye’nin tepkisi sert olmuştur. Dönemin başbakanı Erdoğan, yaşananları “soykırım” olarak nitelendirmiş ve sona erdirilmesi çağrısı yapmıştır. Bu beklenmeyen çıkış Doğu Türkistanlıları memnun etse de ÇHC tarafından hoş karşılanmamış ve ÇHC ilişkilerinde kısa süreli bir durgunluk yaşanmıştır.

Çin’in son yıllarda özellikle “Kuşak ve Yol Projesi” hazırlıklarıyla doğru orantılı arttırdığı baskı ve asimilasyon politikaları Türkiye ve dünya gündeminde kendine önemli derecede yer bulmuştur. İpek Yolu’nu yeniden canlandırmayı hedefleyen Çin, mallarını satabileceği yeni güvenli yollar ve geniş pazarlar aramaktadır. Doğu Türkistan Çin’in Orta Asya ve Avrupa’ya açılan kapısı konumunda olduğundan bu bölgede sorun istememektedir. Sorunu ortadan kaldırmak için de sorun olarak gördüğü Doğu Türkistan Türklerini ortadan

kaldırmayı hedefleyen tarzda politikalar uygulamaktadır. Asimilasyon konusunda başarısız oldukça şiddetini arttıran Çin, günümüzde milyonlarca insanı kamplarda tutmaktadır. İbadetlerine izin vermemektedir. Temel insan hak ve hürriyetlerinden uzak bir şekilde yaşamaya mecbur bırakılan Doğu Türkistan Halkının dış dünya ile bağlantı kurmasına izin verilmemektedir. Türkiye'nin ve dünyanın insan hakları konusunda uyarıları olsa da Çin bölgede bildiğini okumaktadır. Son yıllarda artan Türkiye – Çin ekonomik ilişkileri de Türkiye'nin aleyhine ilerlemektedir. Bir buçuk milyara yakın nüfusuyla bir pazar olarak değerlendirilmesi düşünülen Çin, Türkiye'yi kendi pazarı haline çevirmiştir. Türkiye'de yoğun bir Çin malı görülmektedir. Suriye konusunda ABD ile ters düşen ve Rusya-İran-Çin üçlüsüne yakınlaşan Türkiye için Çin ilişkilerinin geliştirilmesi beklenmektedir. Kuşak ve Yol Projesi ile Avrupa Birliği ile sorun yaşandıkça gündeme gelen Şanghay İşbirliği Örgütüne üyelik konuları ile Doğu Türkistan konusu Türkiye – ÇHC İlişkilerinin temel dinamikleri konumundadır.

Sonuç olarak, yüzyıllardır devam eden Türkiye – Doğu Türkistan İlişkileri bu şekildedir. Dönemin şartlarına göre artış veya azalış gösterse de bu ilişkiler Türkiye'nin hep gündeminde olmuştur. Doğu Türkistan'da yaşananlar her zaman milletin ve egemenliğin temsilcisi TBMM'de yer bulmuştur. Siyasilerin bu konuda net bir duruşları olmasa da Türk halkı Doğu Türkistan'da yaşananlara her zaman tepkisini göstermektedir. Gelişmesi beklenen Türkiye – ÇHC İlişkilerinde de Doğu Türkistan konusunun önemini koruması muhtemeldir. Dünyanın en büyük ekonomisi olması beklenen Çin ekonomisinin Türkiye açısından önemli olduğu kesindir. Türk halkı için de Doğu Türkistan halkı aynı önemi taşımaktadır. Dünyanın yeni bir çağa girdiği ve iletişim çağı olarak da adlandırılan bu dönemde, sosyal medyanın gücünün arttığı bu dönemde, dünyanın herhangi bir yerindeki olaydan anında haber alınabildiği bu dönemde Türkiye – Doğu Türkistan İlişkilerinin de yeni bir döneme girmesi beklenebilir. Özellikle Avrupa'da artan milliyetçiliğin ve Müslüman düşmanlığının Türk halkına da benzer etkiyi yapıp milli bilinci arttırması beklenebilir. Bölgesel bir güç konumuna gelen Türkiye'nin yeni dünya düzeni konusunda girişimleri ve dünyanın önemli liderlerinin açıklamaları düşünüldüğünde ve bu bilgilerin dünyanın yeni güç merkezinin Asya'ya veya daha geniş bir kavramla Avrasya'ya kayacağı düşünüldüğünde tüm bunların kesişme noktasını Doğu Türkistan oluşturmaktadır. Kuşak ve Yol Projesi'nin Türk devletlerini bir Çin pazarı haline mi getireceği yoksa dışa açılan Doğu Türkistan'ın da katılmasıyla bu projenin bir Türk yolu mu haline geleceği veya bu projenin hayata geçirilip geçirilmeyeceği bilinmezken Türkiye'nin her dönem bağlarını koruduğu

Doğu Türkistan ve Doğu Türkistan Türkleri ile ilgili politikalar geliştirmesi ve farklı senaryolar ışığında hazırlıklar yapması Türk Dünyası'nın, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Türk halkının yararına olacağı açıktır.

KAYNAKLAR

- Adıbelli, B. (2008). *Doğu Türkistan*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Almas, T. (2014). *Uygurlar*, İstanbul: Selenge Yay.
- Alptekin, İ. Y. (1975). *Doğu Türkistan Davası*.(2.Baskı). İstanbul: Otağ Yayınları
- Andican, A. A. (2003). *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yay.
- Andican, A. A. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Âtıf, M. (1998). *Kaşgar Tarihi - Bâis-i Hayret Ahvâl'i Garibesi*, Dü. Vehbi Günay, Cahit Telci, İsmail Aka. Kırıkkale: Eysi Kitap&Yayın.
- Bekin, M. R. (2005). *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.
- Bellew, H. W. (1875). *Kashmir and Kashghar. A Narrative Of The Journey Of The Embassy To Kashghar In 1873-74*, Londra: Trübner.
- Bey, A. H., & Gedikli, Y. (2012). *Asya'da Beş Türk* (3.Baskı). İstanbul: Ötüken Yay.
- Boulger, D. C, (1878). *The Life Of Yakooob Beg*, Londra.
- Buğra, M. E. (1952). *Doğu Türkistan*. İstanbul: Güven Basimevi.
- Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, C:9 T:12, B:28, 06.02.1973
- Çakan, V. (2009). *Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları*. Ankara: Binyıl Yayınevi.
- Çakan, V. (2015). *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*. Ankara: Binyıl Yayınevi.
- Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi*, Doğu Türkistan Milli Kurultayı Özel Sayısı, 1993 Sayı: 36-37
- Durdular, A. (2006). *1970'ten Günümüze Karşılaştırmalı Türkiye – Çin Halk Cumhuriyeti İlişkileri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara
- Durmuş, İ. (2012). *İskitler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dündar, A. M. (2011). *Pan-İslâmizm'den Büyük Asyacılığa: Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya* (Vol. 310) (İkinci Baskı). İstanbul: Ötüken Neşriyat Yay.
- Dündar, A. M. (2018). *Abdürreşit İbrahim ve Zamani: Türkiye ve Japonya Arasında Orta Avrasya*. Ankara: TTK Yay.
- Emet, E. (2009). *5 Temmuz Urumçi Olayı ve Doğu Türkistan*. Ankara: Grafiker Yay.

- Ercilasun, A. B. (2016). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (17. Baskı). Ankara: Akçağ Yay.
- Ercilasun, K. (2013). *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*. Ankara: TTK.
- Esenbel, S., Togan, İ., & Atlı, A. (2013). *Türkiye’de Çin’i Düşünmek*. Baskı. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Forbes, A.D.W. (1991). *Doğu Türkistan’daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan’ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)*. (Çev. E. Can). İstanbul: Bayram Yay.
- Gayretullah, H. (2013). *Sömürülen Vatan Türkistan*. İstanbul: Töre-Devlet Yay.
- Genç, R. (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Ankara: TTK.
- Gömeç, S. (2015). *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gül, O. K. (2007). Doğu Türkistan’dan Türkiye’ye Hazin Bir Göç Hikâyesi, *Electronic Turkish Studies*, 2(1). s.252-273
- Güldeş, M. (2008). *Doğu Türkistanlı Uygur Türklerinin Türkiye’de Kurdukları Dernekler ve Yayın Faaliyetleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kırıkkale.
- Harmancı, M. (1997). *Çin Halk Cumhuriyeti ve Doğu Türkistan* (Sincan–Uygur Özerk Bölgesi). Ülke Araştırması.
- Hayit, B. (1975). *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, çev. Abdülkadir Sadak, İstanbul: Otağ Yay.
- İnayet, A. “Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Türk-Uygur İlişkileri Üzerine (1861-1934)”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 4(2) s.319-324
- İnternet: <http://gokbayrak.com/sayfa/tuzuk> Erişim Tarihi: 11.07.2019
- İnternet: <http://www.doguturkistander.org/2013/05/02/dogu-turkistan-maarif-ve-dayanisma-dernegi-hakkinda-2/> Erişim Tarihi: 11.07.2019
- İnternet: <http://www.doguturkistander.org/2013/05/02/dogu-turkistan-maarif-ve-dayanisma-dernegi-hakkinda-2/> Erişim Tarihi: 11.07.2019
- İnternet: <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/basbakan-cinde-olanlar-adeta-soykirim-12046635> Erişim Tarihi: 09.07.2019
- İnternet: <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-cin-halk-cumhuriyeti-siyasi-iliskileri.tr.mfa> Erişim Tarihi: 09.07.2019
- İnternet: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48522318> Erişim Tarihi: 10.07.2019
- İzgi, Ö. (2017). *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*. Ankara: TTK
- Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat AŞ.

- Kaşgarlı, S. M. (2011). *Doğu Türkistan Uygur Türkleri'nin Hürriyet ve İstiklal Mücadelesi*. İstanbul: Bayrak Yay.
- Korkmaz, Z. (2013). *Türkiye Türkçesinin Temeli: Oğuz Türkçesinin Gelişimi*. Ankara: TDK Yay.
- Kul, Ö. (2007). *Esir Doğu Türkistan İçin-2 İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*. Ankara: Berikan Yay.
- Kul, Ö. (2010). *Esir Doğu Türkistan İçin-1: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*. Ankara: Berikan Yay
- Kul, Ö.,(2009). *Baturlar: Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1930-1949)*. Ankara: Berikan Yay.
- Kurban, İ. (1992). *Şarki Türkistan Cumhuriyeti, 1944-1949*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kurban, İ. (1995). *Doğu Türkistan İçin Savaş*. Ankara: TTK.
- Lee, H. S. (1991). *İslâm ve Türk kültürünün Uzak Doğu'ya yayılması: Kore'de İslâmiyet'in yayılması ve kültürel tesirleri (Vol. 41) (İkinci Baskı)*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Li, S. (2006) *Çin'in Xin-jiang Bölgesi Geçmişi ve Şimdiki Durumu*, (Çev. Xu Xinyue), Urumçi: Xin-jiang Halk Yay.
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D: 1 C:31 T: 3, B:119, 03.07.1964
- Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, D: 3 C:16 T: 2, B:145, 09.08.1971
- Özkan, N. (2014). *Türk Dilinin Yurtları (3. Baskı)*. Ankara: Akçağ Yay.
- Saray, M. (1994). *Rus İşgal Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Ankara: TTK Yay.
- Saray, M. (2015). *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Aygan Yay.
- Sarınay, Y. (2019). "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul". *Bilig*, (88), 1-18.
- Sönmez, G. (2010). "*Doğu Türkistan Mücadelesi ve Sivil Toplum Kuruluşları*". Hür Doğu Türkistan Sempozyumu. İstanbul: İHH Araştırma Yayınları.
- Şentürk İ. (2018). *1980'den Günümüze Türk Yazılı Basınında Doğu Türkistan*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Manisa.
- Taşgıl, A. (2012). *Türkistan*. İslam Ansiklopedisi
- TBMM Tutanak Dergisi*, D: 18, C: 59, Y. Yılı: 4, B:104, 09.04.1991
- TBMM Tutanak Dergisi*, D:19 C:14 Y. Yılı:1, B:92, 02.07.1992

TBMM Tutanak Dergisi, D:19 C:2 Y. Yılı:1, B:20, 25.12.1991
TBMM Tutanak Dergisi, D:19 C:27 Y. Yılı:2, B:53, 12.01.1993
TBMM Tutanak Dergisi, D:19 C:28 Y. Yılı:2, B:58, 21.01.1993
TBMM Tutanak Dergisi, D:19 C:3 Y. Yılı:1, B:29, 22.01.1992
TBMM Tutanak Dergisi, D:19 C:55 Y. Yılı:3, B:80, 23.03.1994
TBMM Tutanak Dergisi, D:19 C:7 Y. Yılı:1, B:55, 13.09.1992
TBMM Tutanak Dergisi, D:19 C:82 Y. Yılı:4, B:88, 21.03.1995
TBMM Tutanak Dergisi, D:19 C:84 Y. Yılı:4, B:99, 13.04.1995
TBMM Tutanak Dergisi, D:19 C:84 Y. Yılı:4, B:99, 13.04.1995
TBMM Tutanak Dergisi, D:19 C:85 Y. Yılı:4, B:103, 23.04.1995
TBMM Tutanak Dergisi, D:20 C:1 Y. Yılı:1, B:17, 29.02.1996
TBMM Tutanak Dergisi, D:20 C:2 Y. Yılı:1, B:23, 13.03.1996
TBMM Tutanak Dergisi, D:20 C:21 Y. Yılı:1, B:61, 26.02.1997
TBMM Tutanak Dergisi, D:20 C:21 Y. Yılı:2, B:62, 27.02.1997
TBMM Tutanak Dergisi, D:20 C:23 Y. Yılı:2, B:71, 20.03.1997
TBMM Tutanak Dergisi, D:20 C:23 Y. Yılı:2, B:71, 20.03.1997
TBMM Tutanak Dergisi, D:20 C:28 Y. Yılı:2, B:100, 29.05.1997
TBMM Tutanak Dergisi, D:20 C:28 Y. Yılı:2, B:100, 29.05.1997
TBMM Tutanak Dergisi, D:21 C:15 Y. Yılı:2, B:14, 03.11.1999
TBMM Tutanak Dergisi, D:21 C:15 Y. Yılı:2, B:14, 03.11.1999
TBMM Tutanak Dergisi, D:21 C:22 Y. Yılı:2, B:45, 27.12.1999
TBMM Tutanak Dergisi, D:21 C:22 Y. Yılı:2, B:45, 27.12.1999
TBMM Tutanak Dergisi, D:21 C:31 Y. Yılı:2, B:82, 18.04.2000
TBMM Tutanak Dergisi, D:21 C:31 Y. Yılı:2, B:82, 18.04.2000
TBMM Tutanak Dergisi, D:21 C:31 Y. Yılı:2, B:82, 18.04.2000
TBMM Tutanak Dergisi, D:21 C:31 Y. Yılı:2, B:83, 19.04.2000
TBMM Tutanak Dergisi, D:21 C:34 Y. Yılı:2, B:105, 06.06.2000

TBMM Tutanak Dergisi, D:22 C:116 Y. Yılı:4, B:105, 06.04.2006

TBMM Tutanak Dergisi, D:23 C:13 Y. Yılı:2, B:58, 05.02.2008

TBMM Tutanak Dergisi, D:23 C:21 Y. Yılı:2, B:111, 29.05.2008

TBMM Tutanak Dergisi, D:23 C:21 Y. Yılı:2, B:111, 29.05.2008

TBMM Tutanak Dergisi, D:23 C:25 Y. Yılı:2, B:132, 17.07.2008

TBMM Tutanak Dergisi, D:23 C:25 Y. Yılı:2, B:132, 17.07.2008

TBMM Tutanak Dergisi, D:23 C:35 Y. Yılı:3, B:30, 18.12.2008.

TBMM Tutanak Dergisi, D:23 C:45 Y. Yılı:3, B:95, 28.05.2009.

TBMM Tutanak Dergisi, D:23 C:52 Y. Yılı:4, B:13, 04.11.2009.

TBMM Tutanak Dergisi, D:23 C:52 Y. Yılı:4, B:13, 04.11.2009.

TBMM Tutanak Dergisi, D:23 C:52 Y. Yılı:4, B:13, 04.11.2009.

TBMM Tutanak Dergisi, D:23 C:8 Y. Yılı:2, B:30, 05.12.2007

TBMM Tutanak Dergisi, D:23 C:8 Y. Yılı:2, B:30, 05.12.2007

Togan, A. Z. V. (1960). *Türk - Türkistan (No. 6)*. Toprak Yay.

Togan, A. Z. V. (1999). *Hatıralar*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tuna, A. (2012). *Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık*. İHH Kitap.

Turan A. (2015) *Mehmet Emin Buğra Eserleri (Seçmeler)*, İstanbul: Siyer Yay. 2015

Türköz, A. (2010). *Doğu Türkistan'da İnsan Hakları*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yay.

Yıldırım, K. (2016). *Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası*. Ötüken Yayınları.

EKLER

EK-1. Berlin'de yayınlanan Yeni Milli Yol gazetesinde çıkan Doğu Türkistan kıyımı adı yazı

TC. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Y: 609-111-17 K:490-1-0-0 CHP D:3.Büro

... e ... Türkçesile çıkan
(Yeni Millî Yol) gazetesinden
Şarkî Türkistan Kıyımı - Kıyımın
asıl sebepleri adlı yazı .

... ..
... ..

IV Rusluk Dosyasına

EK-1. (devam) Berlin'de yayınlanan Yeni Milli Yol gazetesinde çıkan Doğu Türkistan kıyımı adı yazı

**DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ
ŞARKİ TÜRKÜSTAN KİYAMI.**

KIYAMIN ASIL SEBEPLERİ: Birçok Türk tarihî ve harsî eserlerini saklamış olan Şarkî Türküstanın Yakup Bey zamanında istiklâlini elde ederek, kısa bir müddet hür bir Türk eli olarak yaşarısından beri 60 yıl geçmiştir. Bu altmış yıllık Çin hakimiyetini iki devre ayırarak mümkündür: a) 1913 yılına kadar olan devir ve b) mezkûr yılda vukua gelen Çin inkılabından sonra geçen devir. Şarkî Türküstan I nci devirde merkezi Çin devleti ile bağlantılı oluş ise de, ikinci devirde bu bağlantı büsbütün kesilmiştir. Bunun sebebi Çinde başlanan ve ta bu güne kadar devam etmekte olan dahilî savaşlar ve kavgalar olmuştur. Şarkî Türküstanı idare eden Çin valisi Çin cumhuriyet idaresini ve merkezi Nakin hükûetini resmen tanıyordu ise de, bu tanıma Nakin bayrağını kullanketa ileri gitmiş değildi. Doğrusu 1913 yılından beri Şarkî Türküstan, Çin merurleri tarafından idare edilen bir müsterlemeden başka bir şey değildi. Şimdiki kıyımın asıl sebeplerini ararken Cihan harbine kadar dönerek, bu harbin /syadaki müsterleke kavimlerine yaptığı tesirini tetkik etmek gerektir. Harp ve Rusyada vukua gelen inkılap neticesinde Şarkî Türküstan ahalişi yabancı Çin hakimiyetin ağırliğini sezmeye başlamıştı. Çin hükûeti bu hürriyet cereyanına hiçbir türlü müsaade etmedi; maarifin inkişafına sanni oldu, yurdun fikir sahiplerini hapsedti. Çin merurleri Türküstan ahalişini sadece bir sagnal inek addediyorlardı. El-yurdun terakkisi ve nurlanması için Çin hükûeti tarafından hiçbir türlü tedbir alınmadı. Kendi merleketleri bir harabezera dönen çinliler zengin Şarkî Türküstanı Nuh peğamber zamanından kalmasusullerle idare ediyorlardı. Sonnuncu Çin valisi yerli tacirleri sıkıştırıyordu. Bu keyfiyet sadece oradaki Türk tacirlerini değil çinli tacirleri bile kızdırıyordu. Çünkü yerli tacirlerin sıkıştırılması bolşeviklerin ekmeğine yağ sürmekten başka bir şey değildi. Doğrusu, Şarkî Türküstan fabrika mahsulatının çoğu Rusyadan geliyordu ve yerli mahsulat, mesela hayvan, yün, yapağa, bagırsak, deri ve pamuk gibi şeyler de yalnız Rusyaya sevkolunuyordu. Evvelce bu malları mübadele etmek için bolşevikler hudut boğlarında birkaç tane merkezler mühdas etmişlerdi. Sonraları ise, Çin valisi onlara Kolca, Çögeçek gibi şehirlerde ve Bilâhère Şarkî Türküstanın her şehrinde sığa-

490 01 609/111 17

EK-1. (devam) Berlin'de yayınlanan Yeni Milli Yol gazetesinde çıkan Doğu Türkistan kıyamı adı yazı

Sarkî Türküsten kıyamı.

2

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
SARHİVİT ARŞİVİ

zalar açıp fabrika mamulâtını perakende satmaya bolşeviklere müsaade etmiş ti. Bolşevikler bundan istifade ederek, mahut "damping" usulünü tatbik etmeye başlamışlar ve neticede ^{birçok} yerli tacirlerin iflas etmesine sebebiyet vermişlerdir. İlkevel Kumulda patlakveren isyan, valiyi bolşeviklerden silâh almaya mecbur emiş ve silâh, veresiye alındığından vali bolşeviklerini bütün şartlarını kabul etmiştir. Ötezarrır olan yerli tacirler pek tabii olarak valiyi kabahatli saymışlardır.

KAYALIN BAŞLANMASI VE İNKİSAFI: Sarkî Türküsten kıyamı ilkecel 1931 yılın da Kumul (Hami) şehrinde başlamış. Urumcu hükümeti eski Çin hükümeti devrinde dahi yaşamış olan dahilî muhtariyetli vanlık (derebeylik) ları ortadan kaldırmak siyasetini takir ederek, 1930 yılında ölmüş olan Kumul (Hami) veyi türk Sah Naksuz Hoca yerine Çin memurleri tayin etmiş. Eskiden Çin devletile bağlanışları ancak muayyen bir miktar asker vermekten ibaret olan kumullular Urumcudan gelen yeni Çin memurlerinin soygunlarından bizar oluyorlar. ^{du} Muhacir çinliler yerli ahaliye hayavana bakar gibi bakıyorlar. Çin hükümeti yerli ahelinin topraklarını gasbederek çinli muvirlere vermiş, Türklerin elindeki kömür ocaklarını almış, Urumcudan gelen Çin askerlerini yerliler hesabına beslemeye başlamış. Kumullular bu gibi zulüm ve cebirlere tahammül edemiyip Urumcu hükümetine 70 ten fazla şikâyetname vermiş iseler de, bu şikâyetlere kulak asen olmamıştır. Çin askerleri yerli kadınların ırızlarına kadar geçmeye bağliyinca, yerliler bir gece içinde çinlileri keserek 7-8 yüz kişi dağlara çıkmışlardır. Bu pek küçük isyanı bastırmak için Urumcu hükümeti Kumula asker göndermiş ise de, muvaffak olamamıştır. Hükümetin bu muvaffakiyetsizliği kıyamcılarının cesaretini artırmış. Silâh kuvvetile galip gelemiyince Urumcu hükümeti kıyamcılara elgi olarak birkaç tane türk taciri göndermiş ve silâhlerini bırakırlarsa bütün şartlarını kabul edeceğini söylemiş. Fakat kumullular silâh bırakmaktan başka bütün şartları kabul edeceklerini söylemişler. Kıyamcılarının başı olan Hoca: Niyaz ile bir musalehe yapılmış ise de, hükümet vadini ifa etmediğinden, kıyam devam etmiş. Adetleri pek çok olmayan kumulluların kıyamı pek ehemmiyesi gibi görünmüş ise de, Hami (Kumul) şehri Türküstandan Tiensine giden ulu yol üzerinde bulunduğundan, oradaki isyan ticaret yolunun kesilmesine sebebiyet ~~vermiştir~~ vermiştir.

EK-1. (devam) Berlin'de yayınlanan Yeni Milli Yol gazetesinde çıkan Doğu Türkistan kıyamı adı yazı

Sarkî Türkistan kıyamı.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Sonra Gansu Düngelelerinin de kumullulara iltihak etmesiyle isyan hareketi genişliyor. Fakat rehberleri yaralanınca onlar memleketlerine dönmüşler. Onlar çekilince Çin askerini kumandanı olan Cufeng pek çok müslümanları kesmiştir. 1932 yılında kumullular turfanlılarla anlaşmışlar ve bunlardan birçok adamlar isyana iltihak etmişler. Kânunuevlde hükümetin vaziyeti fenalaşıyor. Türkler yeniden kendilerine iltihak eden Düngelelerle birlikte, " Piçen" i zaptetmişler. Kendi askerleri hiçbir iş göremediğinden, Çin valisi Urumcu ve Golcadaki Beyaz Ruslardan 2000 kişilik bir askerî fırka talep etmeye mecbur olmuş. Bu Ruslar müslümanlara karşı muharebelerde pek fazla gaddarlıklar yapmışlardır. İptida bu işe Sovyet kositüsü itiraz etmiş ise de, Çin hakimiyetini yaşaması kendi menfaatına uygun olduğundan Sovyet hükümeti bu itirazdan vazgeçmiştir. Beyaz Rus askerî Piçeni geri almaya muvaffak olmuş. 1933 yılının Kânunusaniisinde turfanlılar da isyana iltihak etmişler. Biçenden başlayıp Urumcudan yalnız 16 km. mesafeye kadar olan yerler hep kıyamcıların eline geçmiş. Fakat silâlerin kitliği ve rehber olabilecek adamlarının azlığı yüzünden kıyamcılar kanlı savaşlardan sonra ric'ate mecbur olmuşlar. Çin hükümeti askerî kıyamcılara karşı 30 kadar top, zırhlı otomobiller ve hatta tayyareler kullanmıştı. Yalnız Piçen-Turfan havalisindeki muharebelerde 20 bin kadar Türk şehit olmuştur. Bunların pek çokları Çin askerleri tarafından vahşice öldürülen kadınlar ve çocuklardır. Şubatta vali bütün askerî kuvvetlerini Urumcu etrafına tolaraya mecbur olmuştu. Bu askerler, Turfandan ric'at ederken Türklerin bütün malı mülkünü yağma etmişler ve kötüremediklerini yakmışlardır. Bu yağma ve kundaklama işine bir bin kadar beyaz Rus ta iştirak etmiştir. Lukçinde şehit olan kıyamcı rehberlerinden Türk Maksut Muhiti'nin başını keserek çinliler Turfan pı çarşısına asmışlardır. Kıyamcılar, kıyamın merkezi olan Karaşehre toplanmışlar. İsyana artık Altışehre de yayılmış. Küçer ve Karalbaş şehirleri kıyamcıların eline geçmiş. Urumcu civarındaki Gürüdü, Foken, Sancı, Hutubi ve Manas kasabalarında kanlı savaşlar vukua geldiğinden bu kasabalar harabezara dönmüştürler. Oralarda da Çin askerleri masum Türk ailelerini gadderane birş surette kesmişlerdir. Mart sonlarına doğru Sovyet hükümeti Mangurda da Japon askerinden kaçarak Sibirya topraklarına iltica eden Çin jeneral-

EK-1. (devam) Berlin'de yayınlanan Yeni Milli Yol gazetesinde çıkan Doğu Türkistan kıyamı adı yazı

Sarkî Türküstan kıyamı.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

ları Va ve Suların kumandası altındaki 7-8 binlik Çin askerini Çögeçek tarikile Sarkî Türküstana nakletmiş. Bolşevikler bu gibi beynelmilel kanunlara muhalif olan hareketleri ile Sarkî Türküstanda Çin hakimiyetinin ka masına terâtar olduklarını göstermişlerir.

URUMCUDE ÇİN VALİSİNE KARŞI İSYAN VE YENİ HÜKÜMET: Urumcudeki çinliler hesapsız kan dökmenin kendileriğin iyi neticeler veremiyeceğini görünce 12 Nisanda anğuryadan gelen askerlerin ve Beyaz Rusların yardımile valiye karşı kıyam etmişler ve onu Sovyet topraklarına kaçmaya mecbur eylemişlerdi 0 kağıttan sonra çinliler yeni bir hükümet kurmuşlar. Gûya hükümetin faaliyetinin mürakabe etmek için bir şura ihdâs edilerek bunun 24 azasını çinlilerden, 5 azasını türklerde, 3 ünü Dungenlerden, 1 ini Bogollardan ve birini de beyaz ruslardan seçmişler. Yeni hükümet aşağıdaki gibi yeni bir faaliyet programı ilan etmiştir:

1. Bütün milletler iktisadî, siyasî ve medenî hukuklarda müsavidirler.
2. Her ülkenin memurleri mahalli adamlardan seçilerek, muayyen bir imtihan ~~ne~~ verdikten sonra ancak tayin edilirler.
3. Toplanma, söyleme ve ratbuat hürriyeti vardır.
4. Eski valinin ahaliye karşı yolsuz ve kanunsuz siyasetine nihayet verilmiştir.
5. Memlekette yollar yapılacak, her milletin terakkisine ve yükselişine yardım edilecek.
6. Memleketin yeraltı servetleri işletilerek, yurdun iktisatça yükselmesine yardım edilecek.
7. Çifçiliğin terakkisine yardım edilerek, bu hususta lâzım gelen tedbirler alınacak.
8. Dış siyaset işleri merkezi hükümetin salahiyeti dahilindedir.
9. Siyasî terbiye " Kuamin-dang" firkasının prensipleri üzerine kurulacaktır.
10. Maliye işleri merkezi hükümetin siyasetine tabi olacaktır.

Yeni hükümet ayrıca beyannameler dağıtarak ahaliyi sükunete davet etmiştir. Onun fikrine göre bu intizamsızlık ve kargaşalıkların hepsi kaçan valinin şahsî siyasetinden ileri gelmiştir. Kıyamcılarn bir kısmı silâhlerini bırakarak yeni hükümetin mümessilleri ile müzakereye bağlanmışlardı ve

u

EK-1. (devam) Berlin'de yayınlanan Yeni Milli Yol gazetesinde çıkan Doğu Türkistan kıyamı adı yazı

SARKİ TÜRKİSTAN İSYANI.

5
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYETİN İSİMİ

Urumcu, Çögeçek ve Kolca tarafları yeni hükümeti tanıdılar. Kıyama sonradan iştirak eden Altay kazakları hükümet sarahaslarını kabulden imtina etmişler. Onların başında Altay Kazak vanı (beyi) olan adamın küçük kardaşı olan Şerifullah han duruyordu. Rus ve Çin mekteplerinde tahsil etmiş olan Şerifullah han ağabeyisini de isyana katılmaya mecbur etmiştir. Sekenesi az ise de, Şerki Türkistanın en zengin bir vilâyeti olan Altay, henüz yeni hükümeti tanımamıştır. Altışehir de Urumcu hükümetini tanımamıştır. O taraflarda Dungenler az ise de, Altışehirdeki isyan hareketinde onların rolü büyüktür. Onlara Türklerden Yarkentliler, kâğgarlılar ve bilhassa Kırgızlar katılmış ise de, rehberlerinin hemen hepsi Dungenlerdendir. Nisan ortalarında Yarkent, Mayısın 5 nde Kâğgar şehirlere kıyamcılarının eline geçmişti. Kâğgarın eski valisi olan Dungen Ma İngiliz konsolühanesine sığındıktan sonra idare, diğer bir Dungen Ma Şen-Çenin eline geçmişti. Böylelikle Mayıs-Haziran aylarında yeni Urumcu hükümetinin hükmü yalnız, Urumcu, Çögeçek ve Kolca vilayetlerinde caridir...

(Berlinde Kezan türkçesile çıkan " Yeni Milli Yol" gazetesinin Temmuz nüshasından alınmıştır):

Tercüme eden: APTULLAH BATTAL

5

EK-2. Doğu Türkistan hakkında Berlin'de çıkan Milli Yol gazetesinin Mayıs nüshalarında yayınlanan haberler

TC. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Y: 258-735-7 T:27.05.1934 K:30-10-0-0 D:435A

T.C.
Hariciye Vekâleti
3. nci Daire Umum Müdürlüğü
I. Şube
61489
427

Ankara 25 - 5 1934

Hulâsa

435 A
7

Yüksek Başvekâlete

Şarkî Türkistan hakkında Berlin'de çıkan
"Millî Yol" gazetesinin Mayıs nüshalarında görülen
yazının sureti ilişik olarak takdim edilmiştir Efendim.

TR

Hariciye V. Vekili "

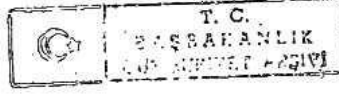
Kenal

Hafız
28.5-934

030 10 258 735 7

Cevabî muharrerata hangi daire ve şube ifadesiyle yazıldığına ve umumî ve hususî numaral arının derci mevcuttur.

EK-2. (devam) Doğu Türkistan hakkında Berlin'de çıkan Milli Yol gazetesinin Mayıs nüshalarında yayınlanan haberler

ŞARKİ TÜRKİSTAN

Berlin'de çıkan "Millî Yol" gazetesinin Mayıs nüshasından alınmıştır.

Şarkî Türkistan Fevkalâde Murahhası Doktor Mustafa Ali Bey ile mUSAhebe :

-Kaşğar'dan bir haber var mı ? Hindistan matbuatında neşredilen haberlerden çok müteessiriz.

-Kaşğar'ın Töngenler koluna geçmesini işittiniz.

Evet bu bir plân idi. Töngenler bize çok pahalıya mal oldular, 5 bin kişi öldürdüler; fakat şimdi her taraf Töngenlerden temizlendi. Turfan tarafındaki son Töngenler de Mahmut Dehkan isminde bir kumandan tarafından öldürülmüşler ve Köçe, Karaşehir, Aksu tarafları kâmilen temizlenmiştir. Örumçü'ya yola çıkan bir kısım Töngenler de Hükümet kuvvetleri tarafından çevrilerek tamamen imha edildiler.

-Şahzade Cemal Efendinin Şarkî Türkistan'a gideceği doğru mudur ?

-Hayır, kendilerine Delhi'de tesadüf ettim. O gün Kaşğara gitmek istediğini bilvasıta bana anlattı. Bunun maaledeff mümkün olmadığını söyledim.

-Niçin Efendim ?

-Çünkü Şahzadenin oraya gitmesi cihat maksadına mebni olsa da, mücahitçilerin Cumhuriyetçi ve saltanatçı diye iki zümreye ayrılması tehlikesi vardır. Olmasa dahi düşmanlarımız böyle şey vücade getirebilirler diye düşünmeğe mecburuz. Sonra, Şarkî Türkistan'ın bütün ümidi Gazi Türkiye'sindedir. Bugünün siyasî şartlarına ne olursa olsun, Türkiye'nin bizim istiklâl mücahitlerimize karşı lâkayit olmadığını, mevcut alâkanın hayırhahlıkla müzaheret devrine geçeceğini ümit ediyoruz.

-Türkiye'de aleyhinize yapılan neşriyat ?

030 10 258 735 7

2

EK-2. (devam) Doğu Türkistan hakkında Berlin'de çıkan Milli Yol gazetesinin Mayıs nüshalarında yayınlanan haberler

2.

-Aleyhimizdeki neşriyat Tas ajansının propağandasıdır. Bunu tabii görüyorum. Rusya çok telaş ediyor. Sonra ben Türkiye de serbest Cumhuriyet Fırkasına mensup idim. Fırkamız dağıldıktan sonra Halk fırkasına girmedim. Resmî mahafilin Şarkî Türkistandan işi hakkında ihtiyatkâr davranmasını buna hamlederim.

-Bu şüphe devam ederse?

-O vakit benim şahsım Şarkî Türkistan için faide yerine zarar getirebilir. Derhal siyasetten geçerek Türkiye'ye dönerim. Çünkü Türk dünyasında yegâne işe yarıyan teşkilât Halk fırkasıdır. Yegâne kuvvet Türkiye'dir. Türkiye'den ayrı bir siyaset takip etmiyeceğiz. Bizim muvaffakiyetimizin birinci şartı resmî Türkiye'nin bize itimat etmesidir.

-Rusya Şarkî Türkistan'ın istiklâlini kendisi için bir tehlike bildikçe, Şarkî Türkistan'ı son Çin-Rusya iktisadî mukavelesi mucibince Rusya'nın müstemlekesi edettikçe, Rus-Türk dostluğu bir emri vaki oldukça, Türkiye Şarkî Türkistan'a filen yardım edebilir mi ?

-Dünyada olmayan bir şey yoktur. Saydığınız ve sorduğunuz şeyler nasıl hakikatse, Şarkî Türkistan halkının Türk oldukları ve bugün filen müstakil oldukları da bir hakikattir. Rusya, Türkiye efkârı umumiyesini kazanmanın kendisi için faydeli olduğuna kanaat ederse, Şarkî Türkistan hakkındaki emperyalist tezinden vazgeçer. Şarkî Türkistan'ın istiklâlini tanırsa, Türk-Rus dostluğu hakikî surette teessüs edebilir. O vakit Türkiye Şarkî Türkistan'da muhtaç olduğumuz mütehassısları yollar.

-Şahzade Abdülkerim'i Japonya'da diyorlar. Onun Şarkî Türkistan'a gitme ihtimali var mıdır ?

-Abdülkerim'in gelmesi Japonya'nın gelmesi demektir. Japonya'nın durenmiş uzak fikirli Devlet adamları tarafından idare edildiğini ümit ediyoruz. Japonya, Türk efkârı umumiyesini

030 10 258 735 7

3

EK-2. (devam) Doğu Türkistan hakkında Berlin'de çıkan Milli Yol gazetesinin Mayıs nüshalarında yayınlanan haberler

kaybetmek istemez, Şarkî Türkistan, Türkiye'nin misalini takip ettiğini, Cumhuriyetçi olduğunu bütün Türk ülkelerinin Türkiye'yi kendilerine örnek olarak kabul ettiklerini bilir. Cumhuriyetçilik şimdiki Türk dünyası için bir idare sistemi meselesi değil, mefkûre birliği, yol birliği meselesidir. Bugün Türkiye Krallık, usulünü kabul ve Gazi'yi Hakan ilân ederse, zannederim ki, Şarkî Türkistan o gün Hoca Niyaz Hacı'yı Padîşah ilân eder.

-Şu halde Rusya aleyhindeki neşriyatınız ?

-Evet, dosta dost, düşmana düşman olmak gerektir. Biz Şarkî Türkistan'ı filen ve anden rus müstemlekesi halinde bulduk. Tahiatile mücadelemiz hem Çin'e ve hem Rusya'ya karşı oldu. Rusya hattı hareketini tebdil etmeli, bunu sözle değil, filen ispat kılmalıdır. Şarkî Türkistan üzerinde ne iktisadî ne siyasî hiç bir emeli olmadığını ilân ederek ve Şarkî Türkistan'ın istiklâlini teslim etmedikçe, Rusya aleyhindeki mesaimize devam edeceğiz... Bizim bu mesaimizin Türk dünyası için zararı olduğunu dünyada bir tek adam, yani Gazi söylerse onu dinleriz..Türk milleti ne kazandise, bir kahramana itaat ederek kazanmıştır. Türkiye'yi kurtarmayı bilen Gazi, elbette bu işi bizden daha iyi bilir der ve yolumuzdan çekiliriz.

-Cemal Paşa Şarkî Türkistan'a gidecek mi ?

-Türkiye'de Gazali Cemal Paşa şamile meşhur olan zat, bana istiklâl mücadelesine iştirak etmek istediğini, İbnissuut mümessili olmakla beraber, kendisinin Türk olduğunu ve Türkistan'da Türk milleti için çalışmak emelinde olduğunu söyledi. Kabul, hatta gitmelerini rica ettim. Hükûmete ve Reisisümmur Hoca Niyaz Hazretlerine tavsiye mektubu istediler, verdim.

-Türkiye'den gelenler var mı?

-Tek, tük geliyorlar... Gelecekler elbette. Kaşgar'daki millet böyle öksüz çocuk gibi kalmaz, dedi. Müsaade alıp ayrıldım

030 10 258 735 7

4

EK-3. Doğu Türkistan İstiklal Mahkemesi Başkanı Abdülbaki oğlu Şeyh Sabit tarafından Mısır Mebuslar Meclisi azası Genç Müslümanlar Cemiyeti Başkanı Dr. Abdülhamit Sait'e gönderdiği mektup

TC. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Y:258-735-6 T: 08.03.1934 K:30-10-0-0 D:435A

T. C.
Hariciye Vekâleti
3. nci Daire Umum Müdürlüğü
Şube
55704
160

Ankara 8. 9 1934
Hulâsa
42/12
6

Yüksek Başvekâlete

Şarki Türkistan İstiklâl Mahkemesi Reisi Abdülbaki oğlu Şeyh Sabit tarafından Mısır Mebuslar Meclisi azasından Genç Müslümanlar Cemiyeti Reisi Doktor Abdülhamit Sait beye gönderilen ve Elehram gazetesinin 7 Şubat 1934 tarihli nüshasında intişar etmiş bulunan mektubun bir sureti leffen takdim kılındı Eferdimhaqutun.

TR

Hariciye Vekili v.

A. Cevat

Takdim
8-3-1934

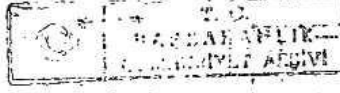
11/12/34
112-1934

030 10 258 735 6

Cevabı muharrerata hangi daire ve şube ifadesile yazıldığıнын ve umumî ve hususî numaralarının derci meroudur.

EK-3. (devam) Doğu Türkistan İstiklal Mahkemesi Başkanı Abdülbaki oğlu Şeyh Sabit tarafından Mısır Mebuslar Meclisi azası Genç Müslümanlar Cemiyeti Başkanı Dr. Abdülhamit Sait'e gönderdiği mektup

El Efram gazetesinin 7/2/1934 tarihli nüshasından:

Şarkî Türkistanın istiklal Mahkemesi Reisi Abdülbaki oğlu Şeyh Sabit tarafından ahiren Mısır Mebuslar Meclisi azasından, Genç Müslümanlar Cemiyeti Reisi Dr. Abdülhamit Sait beye gelen bir mektupta 1349 hicri senesinde Kamel ahalisinden Hacı Gazi Muhammed Niyaz'ın liderliği altında isyan eden Türkistanlıların iki buçuk sene süren mücahedeleri neticesinde memleketlerini işgal eden yabancıların tahakkümünden kurtarıp müslümanları esaretten ve müslümanlığı yaymakla beraber Allahın emirlerini yüksek tutmağa muvaffak olduklarını bildirdikten sonra, Türkistanlıların mücadele marhaleleri zikredilerek: " memleketi işgal edenler halkı köle gibi kullanırlardı. Halk onların nazarında pek zelil bir mahlûk sayılırdı. Türkistanın her tarafında zulm ve fesadı yaymışlar, halkı ve halkın malını istedikleri tarzda istimal ederlerdi. Halkın malını bazan gaspeder, bazan da ağır vergiler tarhile alırlardı. Zimmetlerinde az miktarda vergi kalan halkın ileri gelenlerini bile döğür, kafalarını yararlardı. Fıkara kısmını ise köy ve şehirlerde teşhir ederlerdi." denmekte ve mektup şu cümle ile bitirilmektedir:

"Yeni Hükümetimizin muhtaç olduğu esri ulûm ve maarif ile zaruri sanayi merkezlerinden uzak olduğumuzdan dolayı bizi doğru yola sevkedecek bir rehber ihtiyacımız vardır. Bunun için şafkati diniye ve uhuvve'î islamiye nazarıle bakılarak bizi doğru yola inşaat etmeni zi diler ve muhtaç olduğumuz malî ve iktisadî kanunların gönderilmesini rica eylerim."

Genç Müslümanlar Cemiyeti, Şeyh Sabitin mektubunu ehemmiyetle telakki ederek talep eylediği kanunları kendisine göndereceklerdir.

030	10		258	735	6
-----	----	--	-----	-----	---

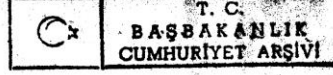
2

EK-4. Çin Hükümeti ile kararlaştırılmış olan dostluk anlaşması projesinin imzası için Hariciye Vekaleti'ne yetki verilmesi

TC. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Y: 43-17-1 T: 03.04.1934 K:30-18-1-2

T. C.
Başvekalet
Kararlar Müdürlüğü
Sayı: 2

KARARNAME

377 Hariciye Vekilliğinden yazılan 22.2.934 tarih ve 56667 sayılı tezkerede; Hükümetimizle Çin Hükümeti arasında kararlaştırılmış olan - Dostluk Muahedename projesinin imzası için Bern Elçisi Cemal Hüsnü Beyfendiye salâhiyet verilmesi istenilmiş ve bu iş İcra Vekilleri Heyetince 3/4/934 te görüşülerek projenin sonradan Çin Elçisi ile Ankarada imzası ^{Kararlaştırıldı} Hariciye Vekili Beyfendi tarafından şifahan bildirilmiş olduğundan ilişik projenin imzası için Hariciye Vekilliğine salâhiyet verilmesi tasvip ve kabul olunmuştur.

3/4/934

REİSİCÜMHUR

Gayi M. Kemal

Bş. V.

Ad. V.

M. M. V.

Da. V.

İsmail

S. Sarıoğlu

S. Kaya

S. Kaya

Ha. V.

Ma. V.

Mi. V.

Na. V.

S. Kaya

S. Kaya

S. Kaya

S. Kaya

İk. V.

S. İ. M. V.

G. İ. V.

Zr. V.

S. Kaya

S. Kaya

S. Kaya

S. Kaya

00 00 01 02 43 17 1

EK-5. Emin Ali Sipahi'nin Çin Hükümeti nezdinde orta elçi olarak tayini

TC. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Y: 88-87-10 T: 04.09.1939 K: 30-18-1-2 D:107-109

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ
Karar sayısı
2

Kararname

11885

Hariciye vekâleti hukuk müşavirlerinden Emin Âli Sipahi'nin Çin hükümeti nezdine Orta elçi olarak tayini; Hariciye vekilliginin 4/9/939 tarih ve 47323/351 sayılı tezkeresile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 6/9/939 tarihinde kabul olunmuştur.

REİSİCÜMHUR

İsmail İnönü

Bş. V. Ad. V. M. M. V. Da. V. Ha. V.
B. F. Haydary Fethi Örsay M. M. V. Da. V. Ha. V.
Ma. V. Mf. V. Na. V. İ. V. S. İ. M. V.
A. S. Akıncı Günel A. F. Ceberoğlu H. Akar S. İ. M. V.
G. İ. V. Zr. V. Mm. Mü. V. Tı. V.
B. K. Karslı M. M. V. A. C. C. C. C. Tı. V.

03	18	01	02	88	87	10
----	----	----	----	----	----	----

EK-6. İsa Yusuf Alptekin'in Hindistan'daki Türkistanlı öğrenciler hakkındaki yazısı

TC. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Y: 5-24-25 T: 14.09.1950 K:30-1-0-0 D:A4

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Isa Yusuf ALPTEKİN
Post Box NO.53
Srinagar, Kashmir
INDIA

Pek mühterem Adnan Menderes yüce katına,
İçten gelen samimî selamlarımla kendimi tekdin
etmeme müsaide boyurmanızı rica ederim.

Aslen Şarkî Türkistanlıyım. Şarkî Türkistan
milliyetçi partisinin mühim azâsındanım. Son zamanlarda Şarkî Tür-
kistan hükümetinin genel sekriteri de bulunmuştum.

1939 u mütaakıp şark memleketlerine yaptığım
ziyaret esnasında Türkiye'de bulunmuş, Cumhur başkanı İsmet İnönü
ve o zamanın ileri gelenlerinden başka bir kaç defa sayın Fuat Köp-
rü'yü ziyaret etmekle müşerref olmuştum.

Geçen senenin eylülünde Şarkî Türkistanda bulu-
nan millî kuvvetler baş komandanı Tao Si-yu, Türkistan valiumuzâsı
Şehidi Başta olduğu halde bir kaç şahsiyetçinin sekiz milyonu aşan
ahâliyi zorla Komünistlere boyun eğdirmek için tedbir aldıklarına
öğrendik. Bu hainane teşebbüsün öntüne ancak dünya demokrasi kuvvet-
lerinin geçebileceği kanaatında olduğumuzdan artık, biz için hic-
retten başka bir yol kalmamış gibiydi. Eylülün 20 sinde Ürümçi'den
ayrıldık. Şarkî Türkistan valiumuzâsı yardımcılarından Mehmet Emin
Bogra başta olduğu gibi bizimle beraber yüzden fazla milliyetçi
münevver gençler bulunuyordu. Biz henüz Kaşgar'da iken 26/IX de
Ülke hükümetinin Çin komünistlerine karşı teslimiyet ilanı yayın-
landı.

Vektiyle Kızıl İmperyalistlerin bütün tezyik-
lerine uğrayan ve Bolşeviklerin türlü entrikalarını bizzat gör-
müş bulunan yurttaşlar teslimiyet ilanından ve bizim hicret hare-
ketimizden endişe ve vahımlara kapılmış , çabuk davrananları da
hicret yolunu tutmuşlardır.

Hududa yaklaşınca, Baş komandanlığın emri üze-
rine bekçi kuvvetler bizi tevkif ettiler, kıymetli eşyamızı soydu-
lar ve beni bir gece astılar. Başka yoldaşlara huduttan geçmeleri-
ne müsaide edildiği halde Mehmet Emin beyle Hoten vilâyetinin hu-
dut üzerindeki kasabesi olan Sancu(Guma) ya getirildik. Öğrendiği-
mize göre, buradan bizi Ürümçi' ye götürcekler ve idam edecekler
dir.

Bir fırsatını bulup kaçtık. İnsan yürmemiş yol-
larla hududu aşarak geçeli, gündüzül yürüyüşlerden sonra aralık
ayının II inden Ladah'a kavuştuk.

Bilindiğine göre, hicret yolcularından 54ü aç-
lık,soğuk ve başka sebeplerden ölmüşler, 49unun ayak ve elleri so-
ğuktan donarak düşmüş ve yük ve binit hayvanlarından 470 i ölmüş-
tür. Bütün bunlardan başka Ladah'a selamet gelebilenlerin sayısı
789dur. Bu zaman Ladah'tan Srinagar'a giden yol kalın kar ve buzla
kaplandığından kara yolculuğu durmuştu. Ayın pek nadir günlerinde
gelip giden askerî uçak her defasında sakat düşen mühacirlerden
dört, beş tanesini Srinagar'a götürüyordu. Küçük bir kasabe olan

030 01 5 24 25

EK-6. (devam) İsa Yusuf Alptekin'in Hindistan'daki Türkistanlı öğrenciler hakkındaki yazısı

14/IX/1950

Leh(Ladah) da nüfusun çoğalmasından piyasa yükseliyor, yakıt eşyası bulunmuyordu. Bu suretle elleri darda kalan yurttaşlarımızdan 221 tanesi yabancı yurtlarda dilenmektense memleketlerine giderek başlarına geleceği görmeyi tercih etmiş ve dönmüşler.

Yurttaşlarımız Srinagar'a geldiklerinden sonra da piyasa yüksekliğinden ellerinde nesi varsa yemiş, bitirmiş, artık dilenmek üzere sokaklara dökülmüş bulunuyorlardı. Buna dayanmadık. Başta Hindustan Başvekili Pandit Nehro, Keşmir Başveziri Şeyh Abdullah, Amerika büyük elçisi Mr.Handerson, Türkiye büyük elçisi By.Ali Türkgeldi oldukları halde Hindustan büyükleri, İslam memleketleri elçileriyle temasa gelerek hemen imdadımıza koşmalarını rica ettik. En çok ümit beslediğimiz Türkiye elçiliğinden hiç olmazsa bir grup çocuğumuzu meccanı okutmasını istiyerek 52 çocuğun listesiyle bir de dilekçe sunmuştuk. Sayın Türkgeldi hükümete yazmış olmalıdır ki bunlardan kaçınının kendi masrafla gidebileceğine dair bizden teminat istendiği zaman biz de hiç birisinin paralı olmadığını bildirmiştik. Hâтта, Pek kıymetli Cumhuriyet Başkanı Celâl Bayar ve Fuat Köprülü'ye de mektuplar yazmıştık. hâlâ hiç cevap yoktur.

Türkiyeden bekledikleri cevap gelmediğinden mühacirlerden bir çoğu çocuklarını Mekka'ye götürmüş, artık burada 21 öğrenci kalmıştır. Daha önce mühterem Köprülü ve Türkgeldi'ye 31 öğrencinin mevcudiyetini yazmıştım. Ne acıklıdır ki bu sayı gitgide azalıyor, son ümitleri bile kesilen çocuklar bitkinleşiyorlar.

Zatıalınıza gönderdiğim liste oglum Kurat Alptekin, Abdullatif Ahmedi ve Kemal Pehlivan'ın isimlerini de ihtiva etmektedir ki onlar Ankara'dadırlar ve Türkiye hükümetinin bir an evvel kendilerini okula yerleştirmesini sebirşâlikle beklemektedirler.

Çinliler Türkistan öğretimine ehemmiyet vermemiş ve ilimçe inkişafımızı muzır telâkki etmişlerdir. Artık, cahalette doğup büyüyen babaların bu yavruları Türkiye'de okumakladır ki müstebelde yurdumuz için faydalı olabileceklerdir. Bugün taccavuza, haksızlığa ogriyan milletlerin hamısı olarak başta geliçi bir millet öz irkdaşımızken bizim böyle bir sefalet içinde kıvranamız Türklük asaletine yakışmıyacaktır.

İstiklâline daha dön kavuşmuş olan Hindustan hükümeti uzattığımız açık elleri kuru bırakmamış ve elinden gelen veya istediğimiz her iyiliği bizden esirgememiştir. Bu vechile insanîyet alemi için büyük bir ibret dersi hazırlıyan Hindustan hükümetine karşı müteşekkur kalacağız.

Zatıalınızın bizim işimizde pek yakından ilgilenmenizi rica ederim ve son ümidimizin size ve hükümetinize bağlı kaldığını bildiririm, efendim.

Hürmetlerimi sunar, ellerinizi öper ve büyük başarılar dilerim.

İsa Yusuf Alptekin

Hürmetkarınız:

14/IX/1950

030	01			5	24	25
-----	----	--	--	---	----	----

2

EK-6. (devam) İsa Yusuf Alptekin'in Hindistan'daki Türkistanlı öğrenciler hakkındaki yazısı

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİNİ

Şarkı Türkistan muhacirlerinden okumak için Türkiye'ye gidecek talebe-
lerden,halı hazırde Kashmirde mevcüt bulunanlar,

S	ADI	YAŞI	CİNSİYETİ	BABASI	BİLGESİ	YURDU
1	Tursun	22	Erkek	İsmayıl	Orta okullu	Kaşgar
2	Ahmet Risa	20	"	Ali	" "	Hoten
3	Abdi şekür	16	"	Abdulaziz	" "	Guma
4	Fatma	17	Kız	M.E.Bugra	" "	Hoten
5	Erkin	13	Erkek	İsa Alptekin İlk	Okullu	Yenihisar
6	Arslan	9	"	" "	" "	"
7	Seyit Ahmet	12	"	Münevver Hoca	" "	Kulca
8	Mehmet sabit	7	"	Ali Can	" "	Kaşgar
9	Abdulhakim	15	"	Mehmet niyaz	" "	Guma
10	Abdulaziz	12	"	" "	" "	"
11	Hamit	13	"	Rahim	" "	Kaşgar
12	Mehmet emin	10	"	Recep	" "	Hoten
13	Enver	12	"	Rahman	" "	Yeni hisar
14	Eslem	10	"	" "	" "	" "
15	Münevver	8	"	" "	" "	" "
16	Abdulla	7	"	Ahmet Tohtabey	" "	Hoten
17	Abdulkerim	15	"	Emin han	" "	"
18	Abdulkerim	19	"	Abdulkadir	" "	Moca
19	Hamit	20	"	Sadık	Orta Okullu	Kaşgar
20	Rüşen gül	8	Kız	Ali can	İlik Okullu	Kaşgar
21	Nüri iman	10	"	Ebeydulla	" "	"

Şarkı Türkistan muhacirlerden Okumak İçin Türkiye'ye geden ve
halihazırde ANKARADA bulunanlar

1	Murat	17	Erkek	İsa Alptekin	Yeni hisar
2	Abdullatif	24	"	Ahmet	Kaşgar
3	Kemal	23	"	Muharrem Pehlivan	Urtümçi

030 01 5 24 25

3

EK-6. (devam) İsa Yusuf Alptekin'in Hindistan'daki Türkistanlı öğrenciler hakkındaki yazısı

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

İlk listede adı yazılan ve sonra ebeveynleriyle birlikte mühtelif yerlere
Geden Ş.Türkistanlı öğrencilerin
L İ S T E S İ

NO.	Adı	Yaşı:Cinsiyeti	Babasının adı	Bilgisi	Yurdu
1.	Abdullahat	23 Erkek	Hamid	Medreseli	Kuşa
2.	Kasım	20 "	Emrullah	"	Hoten
3.	Hasan	18 "	Kurban	"	"
4.	Mahmet Emin	20 "	Ahmet Tokta	"	"
5.	Haşım	20 "	Kasım	"	"
6.	Abdulmecit	16 "	Tokta	"	Kaşgar
7.	Nizamiddin	10 "	İsmail	İlkokullu	Kerya(Hoten)
8.	Hisamiddin	8 "	"	"	"
9.	Abdullah	14 "	Hasan han	"	Üçturfan
10.	Ahmet	10 "	Safer bey	"	Kaşgar
11.	Mehmet	12 "	Abit hacı	"	Aksu
12.	Abdulhamit	12 "	Abdullahcan	"	Kargalık
13.	Nur Ahmet	15 "	Maksut hacı	"	Hoten
14.	Abulhasan	18 "	Mehmet Sıdık	"	"
15.	Abdulkeyyum	17 "	Ahmetbaybeççe	"	"
16.	Abdulrahman	18 "	İsmail hacı	"	"
17.	Atavullah	22 "	Osman Niyaz	"	"
18.	Abdulkerim	16 "	Mehmut	"	"
19.	Mehmet Roza	20 "	Tokta	"	"
20.	Mirahmet	20 "	Kerim	"	Kargalık
22.	Abdulaziz	7 "	Devlet Niyaz	"	Hoten
23.	Selime	16 Kız	Emrullah	"	"
24.	Zeynep	11 "	"	"	"
25.	Toktahan	7 "	Nuriddin	"	Üçturfan
26.	Abit	18 Erkek	Tokta	Ortaokullu	Poskam

Aşağıdaki 4 çocuk Pakistandan kendi masrafı ile gideceklerdir:

27.	Abdulreşit	15 Erkek	Abdulkerim	İlkokullu	Kaşgar
28.	Hacı Kurban	16 "	Mirzacan	"	"
29.	Hamidoan	12 "	"	"	"
30.	Musacan	10 "	"	"	"

030 01 5 24 23

EK-6. (devam) İsa Yusuf Alptekin'in Hindistan'daki Türkistanlı öğrenciler hakkındaki yazısı

BEVLET ARSIVLERI GENEL ANAHTAR
CUMHURİYET ARŞIVI

Bunlar ilk listede kaydedilerek Türk elçiligine sunulmuştu. Fakat, Türkiye hükümetinin kendilerini kabul edip etmiyeceği belli olmadığından Hec için Mekka' ya giden ebeveynleri tarafından götürülmüşlerdir. Eger Türk hükümeti kabul ederse bunları da halihazırda bulunduğu yerlerden Türkiye'ye gönderebiliriz.

EK-7. Doğu Türkistan'dan Hindistan, Pakistan ve Suudi Arabistan'a sığınmış olan 1850 Türk'ün iskânlı göçmen olarak yurdumuza kabulleri

TC. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Y: 128-19-6 T: 13.03.1952 K:30-18-1-2 D:76-1502

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü
Karar sayısı
3

KARAR

14595

Doğu Türkistan'dan Hindistan'a iltica eden (350) Türk ile ayrıca Hindistan, Pakistan ve Suudi Arabistan'a sığınmış olan beş bin Türk'den (1500) kişi olmak üzere ceman (1850) Türkün iskânlı göçmen olarak yurdumuza kabulleri; Devlet Bakanlığının 10/3/-1952 tarihli ve 3232-0-3035/12765 sayılı yazısı üzerine; Bakanlar Kurulunca 13 / 3 /1952 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

C. Zorlu

128 19 6
030 18 01

Başbakan *A. Manav*
Devlet Bakanı
Başbakan Yardımcısı *S. Özalp*
Devlet Bakanı

Adalet Bakanı *A. Manav*
Millî Savunma Bakanı *M.Ö. Köymen*
İçişleri Bakanı
ve Dev.B.V. *H. Özalp*
Dışişleri Bakanı *F. Köprülü*
Maliye Bakanı *H. Özalp*
Millî Eğitim Bakanı *S. Özalp*
Bayındırlık Bakanı
Eko. ve Ticaret Bakanı *M. Özalp*
Sa. ve So. Y. Bakanı *H. Özalp*
G. ve Tekel Bakanı *S. Özalp*
Tarım Bakanı *H. Özalp*
Ulaştırma Bakanı
Çalışma Bakanı *M. Özalp*
VE İşletmeler Bakanı V. *M. Özalp*

EK-8. Milliyetçi Çin Hükümeti ile memleketimiz arasında bir Kültür Anlaşması yapılması hususunda Hariciye Vekâleti'ne yetki verilmesi

TC. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Y: 145-111-10 T: 11.02.1957 K:30-18-1-2 D:107-27

T. C.
BASVEKÂLET
KANUNLAR VE KARARLAR
Tetkik Dairesi

Karar Sayısı:
4

KARARNAME

8659

Milliyetçi Çin Hükümeti ile memleketimiz arasında bir Kültür Anlaşması akid ve imzası hususunda Hariciye Vekâletine salâhiyet verilmesi; mezkûr Vekâletin 31/1/1957 tarihli ve 2557/45 sayılı yazısı üzerine, İcra Vekilleri Heyetince II/ 2 /1957 tarihinde kararlaştırılmıştır.

REİSİCUMHUR

L. Şahin

Eski :

145 111 10
01
18
630

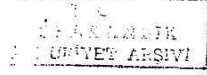
Başvekil Devlet Vekili Devlet Vekili ve Milli M.V.V. Devlet Vekili Devlet Vekili
U. ... *...* *...* *...* *...*
Adliye Vekili Milli Müdafaa Vekili Dahiliye Vekili Hariciye Vekili Maliye Vekili
... *...* *...* *...* *...*
Maarif Vekili Nafia Vekili Hariciye V.V. İkt. ve Ticaret Vekili Sık. ve İç. Mua. Vekili Güm. ve İnş. Vekili
... *...* *...* *...* *...*
Ziraat Vekili Münafık Vekili İstisna Vekili İşletmeler Vekili
... *...* *...* *...*

Dosya No :

107-27
147

EK-9. Pakistan, Hindistan ve Suudi Arabistan'da bulunan Türkistan menşeli 23 aileye mensup 66 Türk'ün iskânlı göçmen olarak yurdumuza kabulleri

TC. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Y: 154-71-3 T: 13.01.1960 K:30-18-1-2 D:112

T. C.
BAŞVEKÂLET
KANUNLAR VE KARARLAR
Tetkik Dairesi

Karar Sayısı

4

KARARNAME

12565

13/3/1952 tarihli ve 3/14595 sayılı kararnameye ektir:

Pakistan, Hindistan ve Suudi Arabistan'da bulunan Türkistan menşeli 23 aileye mensup cem'an (66-altmışaltı) Türkün İskânlı Göçmen olarak yurdumuza kabullü; İmar ve İskân Vekâletinin 4/12/1959 tarihli ve 3237-2/10011/36798 sayılı yazısı üzerine, İcra Vekilleri Heyetince 13/1/1960 tarihinde kararlaştırılmıştır.

Eki

REİSİCUMHUR

[Handwritten signature]

Başvekil	Devlet Vekili ve Başv. Yardımcısı	Devlet Vekili	Devlet Vekili	Devlet Vekili
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	----	----
Adliye Vekili	Millî Müdafaa Vekili	Dahiliye Vekili ve Hariciye V.V.	Hariciye Vekili	Maliye Vekili
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	----	<i>[Signature]</i>
Maarif Vekili	Nafia Vekili	Ticaret Vekili ve İmar ve İsk. V.V.	Sih. ve İc. Mua. Vekili	Güm. ve İnh. Vekili
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>
Ziraat Vekili	Münakalât Vekili	Çalışma Vekili ve Bas. Yay. ve Turz. V.V.	Sanayi Vekili	Bas.-Yay. ve Turz. Vekili
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>	----
İmar ve İskân Vekili	Koordinasyon Vekili			
<i>[Signature]</i>	<i>[Signature]</i>			

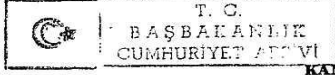
Dosya No:

112-28
1589

080 18 0 0 154 71 3

EK-10. Çin Halk Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkiler kurulması hususunda Dışişleri Bakanlığı'na yetki verilmesi

TC. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. Y: 269-52-2 T: 13.07.1971 K:30-18-1-2 D:156-15

T. C.
BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

T. C.
BAŞBAKANLIK
KANUNLAR VE KARARLAR TETKİK DAİRESİ BAŞKANLIĞI

KARARNAME

Sayı : 7/ 2812

Ekl

Çin Halk Cumhuriyeti ile diplomatik ilişkiler kurulması hususunda Dışişleri Bakanlığına yetki verilmesi; adı geçen Bakanlığın 12/7/1971 tarih ve DOĞU/3/71-667,008/923-672 sayılı yazısı üzerine, 5/5/1969 tarih ve 1173 sayılı Kanunun 1 inci maddesine göre, Bakanlar Kurulunca 13/ 7 /1971 tarihinde kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

156-15
10
18
12
2

 Başbakan	 Devlet Bakanı Başbakan Yardımcısı	 Devlet Bakanı Başbakan Yardımcısı	 Devlet Bakanı	 Devlet Bakanı
 Adalet Bakanı	 Millî Savunma Bakanı	 İçişleri Bakanı	 Dışişleri Bakanı	 Maliye Bakanı
 Millî Eğitim Bakanı	 Bayındırlık Bakanı	 Dış Ekonomik İlişkiler Bakanı	 Sağ. ve Sos. Y. Bakanı	 Güm. ve Tapu Bakanı
 Tarım Bakanı	 Ulaştırma Bakanı	 Çalışma Bakanı	 Sanayi ve Ticaret Bakanı	 En. ve Seb. Kay. Bakanı
 Turizm ve Tan. Bakanı	 İmar ve Şehircilik Bakanı	 Köy İşleri Bakanı	 Orman Bakanı	 Genç. ve Spor Bakanı

Dosya No:
156-15

1185

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : ULUS, Taner
Uyruğu : T.C.
Doğum tarihi ve yeri : 21.05.1992
Medeni hali : Bekar
Telefon : 05416005406
e-mail : taner.ulus@hbv.edu.tr

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet Tarihi
Yüksek Lisans	AHBVÜ LEE Genel Türk Tarihi	29.09.2019
Lisans	Gazi Üniversitesi - Tarih	16.06.2014
Lise	Cumhuriyet Anadolu Lisesi /	18.06.2010

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
-	-	-

Yabancı Dil

İngilizce

Yayımlar

-

Hobiler

-

le.ahbv.edu.tr